

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“O‘ZBEKISTON TARIXI” KAFEDRASI

“MADANIYATSHUNOSLIK”
fanidan ma’ruzalar matni

Tuzuvchilar: A.Mingnarov,
F.Adilov

Toshkent-2016

1-MAVZU. MADANIYATSHUNOSLIK FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI. «MADANIYAT» TUSHUNCHASI TALQINI.

Ma'ruza rejası:

1. *Madaniyatshunoslining predmeti. Madaniyatshunoslik bo'limlari tipologiyasi.*
2. *«Madaniyat» tushunchasi talqinida tarixiylik va ilmiylik.*
3. *Madaniyatni inson va jamiyat hayotidagi o'rni hamda ahamiyati.*

Madaniyatshunoslik –madaniyat rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Uning manbai insoniyat yaratgan barcha madaniy qadriyatlardir. Madaniyatshunoslikning asosiy vazifasi insonning oila, tabiat va jamiyat bilan hamkorlikdagi faoliyatini hamda kishilarning ma'naviy va ma'rifiy faoliyatlariga oid barcha jarayonlarni tadqiq qilishdan iboratdir. Uning tadqiqot manbai bo'lib:

- insoniyat tomonidan yaratilgan san'at turlari;
- kishilarning o'zaro muomala vositasi bo'lgan til;
- jamiyat boyligi va mezon bo'lmish bilim;
- ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy tashkilotlar;
- jamiyatda sodir bo'luvchi demografik va etnik jarayonlar xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik umumnazariy fan hisoblanib, unga xos xususiyati – insonning madaniy hayoti jarayonini tartibli tizimga solib yondashish hisoblanadi. SHuningdek madaniyat gumanitar bilimlarni o'zida mujassam qilgan holda namoyon bo'lishi bilan birga bilishning o'ta murakkab ob'ekti hamdir.

Madaniyat – bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuini ifodalashdan tashqari, o'zida jamiyatning taraqqiyot darajasini ham aks etdiradi, ya'ni jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarning yig'indisi madaniyatda gavdalanadi. Madaniyatni o'rganishda ob'ektiv qonuniyatlar, hodisalardagi o'zaro bog'liqlik haqidagi an'anaviy tasavvurlardan ham foydalanish mumkin. Madaniyatga sistemali yondashuv, uning bir-biriga ta'sir etuvchi turli sohalarining o'ziga xos xususiyatlarini yaxlit tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Madaniyatga sistemali yondashuv tadqiqotning juda ko'p uslublaridan foydalanish asosida kishilarning hayot faoliyatlarini atroflicha va xolisona o'rganish imkonini beradi. Bu ayrim uslublar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo'ymasdan va mutlaqlashtirmasdan xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Aynan, sistemali yondashuv madaniyatga o'ziga xos shaklda munosabat bildirgan holda kishilar hayot faoliyati sohalarini ham tushinish imkonini beradi. Bulardan madaniyat sohaları, madaniyat institutlari tashkil topib, ular aniq tuzilmaga va aniq vazifalarga ega bo'lgan holda ijtimoiy munosabatlar tamoyili, kommunikatsiya, madaniy namunalarni tashkil qilgan madaniyat tizimini belgilaydi.

Madaniyatshunoslik fanining quyidagi bo'limlari mavjud:

1. Madaniyat falsafasi – madaniyatdagi murakkab va ko‘pmaqsadli jarayonlarni tahlil qilishda yondashuvning eng umumiy tamoyillarini namoyon qilib, qiyosiy tahlil, tasniflashga asoslanadi. Madaniyatni falsafiy anglash, falsafiy asosla bilan bog‘liq materialistik, pozitivistik, ob‘ektiv idealistik va boshqa ko‘plab qarashlar mavjud.

Ularning har birida insonning tabiat va ijtimoiy guruh (sotsium)lar olamida jismoniy, ma‘naviy va ruhiy hayot faoliyatining shakllanishi va rivojlanishini nazariy tushuntirish usullari va o‘ziga xos tahliliy uslublari ishlab chiqilgan.

2. Madaniyatning tuzilish shakli (morfologiyasi) – inson ga bog‘liq bo‘lmagan va jamiyatda mustaqil mavjud bo‘lgan madaniyatning o‘ziga xos shakli uning tadqiqot predmeti hisoblanadi. Madaniyatning rivoji jamiyatning ichki qonuniyatlari bilan o‘zaro bog‘liqligi haqidagi qoidagi asoslangan madaniyat morfologiyasi taqqoslash, tahlil qilish va boshqa uslublari asosida madaniyat rivojlanishining manbai va omillarini ochishga harakat qiladi. Uning mavjudlik davri u yoki bu madaniyatning paydo bo‘lishidan to inqiroz gachadir.

3. Madaniyat sotsiologiyasi – biron bir jamiyatdagimavjud madaniyatning aniq jarayonlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi; bu har xil sotsiologik axborotlarni to‘plash, qayta ishlash va tahlil qilish bilan bog‘liq bo‘lgan madaniy jarayonni empirik (tajriba) tadqiq qilishda ma‘lum madaniyat sharoitida kishilarning o‘zaro munosabatlarida, sotsio madaniyat toifalarida namoyon bo‘ladi.

4. Madaniyat tarixi – har bir madaniyatni noyob va asl hodisa sifatida o‘rganadi; shuningdek, turli madaniy soha va jarayonlarni o‘zaro taqqoslaydi, ularning o‘zaro munosabati va ta‘siri, zamon va makondagi o‘ziga xos va umumiy tomonlarni tadqiq etadi.

5. Madaniyat ekologiyasi – zamrnaviy inson hayot faoliyatining barcha sohalarini, jamiyatning hamda insonning individual hayotini, tabiat bilan o‘zaro munosabatlarini qamrab oladi. Bu madaniyatshunoslik tadqiqotidagi eng yangi va faol rivojlanayotgan sohalardan biri.

Madaniyatshunoslik fanining asosiy muammosi inson hisoblanadi, zero madaniyat- bu inson yaratgan narsalardir. Madaniyatshunoslik insonning olam bilan faol munosabatlarini va bu munosabatlar uning hayot tarzida namoyon bo‘lishini, shaxsning jamiyatdagi madaniy faoliyatini, madaniyatlar tipologiyasini o‘rganadi.

«Madaniyat» atamasi hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida rang-barang ma‘nolarda ifodalangan. «Madaniyat» va «Kultur» atamalari mutaxassislar fikriga ko‘ra aynan bir ma‘noni anglatib, lotincha «ishlov berish», «parvarish qilish» ma‘nosini anglatgan. Keyinchalik «ma‘rifatli bo‘lish», «tarbiyali», «bilimli bo‘lish» mazmunida ishlatilgan. O‘zbek tilida keng ishlatiladigan «Madaniyat» atamasi arabcha «madina» - «shaharlik» degan ma‘noni bildiradi. Agar amerikalik madaniyatshunos olimlar A.Kreber va K.Klakxonlarning 1952 yildagi ma‘lumotlariga ko‘ra madaniyat hodisasiga berilgan ta‘rif 164 ta bo‘lsa, so‘nggi adabiyotlarda bu raqam 400 dan ortiqni² tashkil etadi.

² Л.Ч.Кертман, История культуры стран Европы Америки. -М. 1987 . 14-бет.

Madaniyat hodisasi tavsifiga juda ko‘p izohlar mavjud «insoniyatni yashash usuli; insonning ijtimoiy to‘laqonli faoliyati», «inson tomonidan yaratilgan muhit», «sotsial organizm», insoniyat yaratgan moddiy va ma‘naviy qadriyatlar majmui; sun‘iy – ikkinchi tabiat; inson ijodiy faoliyati mahsuli; umuman jamiyat; jamiyatning ma‘naviy holati; jamiyat sifati; shartli belgilar tizimi yig‘indisi; me‘yor va andozalar va hokazo.

G‘arbiy Evropada madaniyat tushunchasi XVIII asrning oxiridan e‘tiboran hozirgi mazmunini kasb etgan bo‘lsa-da, u faqat XX asrga kelib ijtimoiy va gumanitar fanlar kategorial tizimidan mustahkam o‘rin oldi. Kishilik jamiyatining keng ko‘lamli va doimiy ravishda o‘zgarib boruvchi ma‘lumotlarini muayyan tartibga solishga yordam beruvchi, umumlashtiruvchi tushunchalarga bo‘lgan ehtiyoji madaniyatshunoslik fanini yaratilishiga sabab bo‘ldi. Qalimgi Rimda “Madaeniyat”-tushunchasi “hayotni ma‘naviy jihatdan yanada yaxshilashga va tozalashga qaratilgan g‘amxo‘rlik” degan ma’noda ham foydalanilgan. Ma‘lumotlarga ko‘ra, mashhur Rim faylasufi-notiq Sitseron ham “ruhiyat madaniyati” atamasini ishlatgan. Evropa xalqlari XVIII asrning oxirlarigacha “Madaniyat” atamasi aqlii-axloqiy madaniyat tushunchasi bilan yonma-yon ishlatilgan. Ko‘rinib turibdiki, “Madaniyat” tushunchasi xilma-xil talqiniga qaroamay qadimdan hozirgi kungacha o‘z mohiyatini o‘zgartirmagan.

Hozirgi davrdagi madaniyatning ilmiy tushunchasi insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilishi davom etayotgan ma‘naviyat, ruhiyatning o‘ziga xosligini anglashi natijasida vujudga keldi. Insoniyat “Tabiiy” turmush tarzi asosida yashagan davrda: ya’ni terib iste’mol qilish, ov qilish, baliq tutish, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘ullangan vaqtlarida madaniyat to‘g‘risidagi fikrning tug‘ilishi munozaralidir. Oddiy bir maromda rivojlanuvchi jamiyatda insoniyat o‘z madaniyati bilan “qo‘shilib” yashagan. Urf odatlar, e‘tiqodlar, hayotning moddiy va ijtimoiy shakllaridan unchalik farq qilmagan. Madaniyatning avtonomiyasi namoyon bo‘lishi uchun muayyan darajada texnikaning rivojlanishi va mehnatning ijtimoiylashuviga erishish talab etildi. SHu asosda madaniyat asta-sekinlik bilan insoniyatdan tobora ko‘proq mustaqil bo‘lib bordi. Insonning madaniyatga tobe‘ligi ortdi. Hozirgi postindustrial jamiyatlardagi ekologik, ma‘naviy va axloqiy sohalaridagi mavjud muammolar fikrimizning dalilidir. SHuning uchun madaniyatni fenomen sifatida idrok etish, uning rivojlanish qonunlarini tushunish va shu tushunchalar asosida madaniyatni boshqarishga o‘rganish zaruriyat bo‘lib qoldi.

Insoniyat jamiyati doimiy rivojda bo‘lib, u o‘zgarib takomillashib boradi. Turli tarixiy davrlarda va xilma-xil madaniyatlarda odamlar dunyoni o‘zgacha anglaydilar va qabul qiladilar, o‘zlariga xos ravishda tasavvurlari va bilimlarini hosil qiladilar. Biz hozirgi davrdagi mavjud muammolarga o‘xshash bo‘lgan to‘siqlarni o‘tmishda odamlar qanday qilib engib o‘tganlarini o‘rgana borib o‘tmishga savollar bilan murojaat qilamiz, o‘tmish bizga javob qaytaradi va shu bilan o‘tmish, hozirgi zamon va kelajak o‘rtasida doimiy muloqot bo‘lib turadi. Hozirgi davrdagi madaniyatning ilmiy tushunchasi insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilishi davom etayotgan ma‘naviyat, ruhiyatning o‘ziga xosligini anglashi natijasida vujudga keldi.

Madaniyat – jamiyatning mahsuli, ijtimoiy hayotning eng muhim jabhalaridan biridir. Madaniyatsiz jamiyat bo‘lmaganidek, madaniyat ham jamiyatdan tashqarida mavjud bo‘lmaydi. Murakkab ijtimoiy voqelik sifatida madaniyatning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u insoniyat avlodlarining mehnati va bilimlarini o‘ziga singdirib oladi, saqlaydi va doimiy boyitib boradi. Madaniyat ijtimoiy hayotning vorisligi, qadriyatlarini to‘plash va ularni kelgusi avlodlarga etkazib berish bilan bog‘liq bo‘lgan jihatlarni ifodalaydi.

Ijtimoiy hayotning tarkibiy qismi sifatida madaniyatni jamiyatda tutgan o‘rni, jamiyatning mazmuni va tahlil qilinayotgan ijtimoiy borliqning xususiyatlarga bog‘liqdir. Ijtimoiy jarayon, kishilarning hatti-harakati, ya’ni sotsial faoliyati madaniy ideallarni, qadriyatlarni, normalarni qator toptirilishi yoki barham berilishida vosita vazifasini, shuningdek kishilarning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlarining shaxslararo va guruhlararo aloqalari shakli vazifasini ham bajaradi.

Madaniyat ijtimoiy hayotning tarkibiy va funksional jabhalarida ifodalanadi. SHu jihatdan jamiyat madaniyatni vujudga keltiradi. Jamiyatda vujudga kelgan madaniyat qanchalik murakkablashib, boyib borsa, uning insonga va jamiyatga ta’siri mukammallashib nisbiy mustaqilligi kuchayib boradi. Masalan, Antik jamiyat allaqachon o‘tmish, tarixga aylangan bo‘lishiga qaramasdan, o’sha davr madaniyati hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Uning insoniyat va jamiyat taraqqiyotiga saboq beradigan jihatlari beqiyosdir. SHu tufayli ham biz bu davr madaniyatini mukammalroq bilishga intilamiz. Demak, madaniyatga jamiyatning mahsuli, faoliyat uslubi sifatida qaralsa-da, ayni paytda har bir jamiyatni u yoki bu konkret madaniyatning shakllanish manbai tarzida e’tirof etish mumkin.

Ijtimoiy taraqqiyot faoliyat va madaniyatning o‘zaro munosabatlarida o‘zgarishlarga olib keladi. An’anaviy va industrial jamiyatlarda informatsion faoliyat mustaqil sohani tashkil etgan bo‘lsa, «kompyuter inqilobi» sharoitida informatsiyalar, yangi texnologiyalar yaratish alohida turdagi faoliyat sifatida shakllandi, informatsiya qimmatbaho tovarga aylandi, informatsion faoliyatidagi bilimlar sintezi tizimidagi murakkab o‘zgarishlar qaror topgan muhim g‘oyalar va qadriyatlarga ta’sir etdi. Ma’naviy madaniyat informatsiyalarning zahiralari to‘planishi natijasida sivilizatsiya taraqqiyotda tashkilotchi va xarakatga keltiruvchi faktorga aylandi. Buning oqibatida faoliyat va madaniyatning o‘zaro munosabatlarida o‘zgarishlar boshlandi. Agarda dastlab madaniyat faoliyatning mazmuniga to‘liq bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, sivilizatsiya jarayonlari ta’sirida faoliyatning ko‘proq madaniyat ishtirokida shakllanishi kuzatilmoqda.

Jamiyat taraqqiyotida tarixiy inersiyaning ta’sirini ham hisobga olish kerak. Inersiyaning ta’sirida insoniyat bajarishi lozim bo‘lgan vazifalardan tamoman boshqa narsalar bilan mashg‘ul bo‘ladi. CHunki jamoa tafakkuri qiyinchiliklar bilan qayta quriladi. Moddiy boyliklarni qisqa vaqt ichida yo‘q qilish va yoki buzib tashlash mumkin, lekin ma’naviy qadriyatlardan tezda voz kechib uning yangisini qabul qilib bo‘lmaydi. Rossiya imperiyasi va sovetlar tuzumining milliy ma’naviy qadriyatlarimiz, urf odatlarimiz va an’analarimizni «zamonaviylashtirish» borasida olib borgan siyosati oqibati nima bilan tugagani ko‘pchilikka ma’lum.

Biz madaniyat va ijtimoiy faoliyat bir-biridan mustaqil mavjud bo'lmashligi, madaniyatning taraqqiyoti masalalarini qisqacha ko'rib chiqdik, endi madaniyatshunoslik shaxs faoliyatidagi o'rni va ahamiyati masalasiga to'xtalsak.

Madaniyat va shaxs nafaqat mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan, balki ichki va tashqi jihatidan o'zaro mos keluvchi tushunchalardir. SHaxs muayyan madaniy muhitda yashaydi va faoliyat ko'rsatadi.

Qomusiy olam Abu Nasr Forobiy «Baxt saodatga erishuv haqida» risolasida inson kamolatida jamoaning roli katta ekanligini ta'kidlab shunday deydi: «Kamolotga bir kishining yolg'iz o'zi (birovning yoki ko'pchilikning yordamisiz) erishuvi mumkin emas. Har bir insonning tabiatida tug'ma har qanday ish va harakat jarayonida boshqa bir inson yoki ko'pchilik bilan munosabatda bo'lish, o'zaro aloqa qilish hissiyoti bor, har qanday inson kamolotga erishuvida boshqalarning ko'magiga muhtoj va ular bilan birlashishga majburdir». Uning fikricha, inson o'z-o'zidan kamolotga erisholmaydi. «Bu narsa uning harakatlarga, mehnatiga, kasb hunar egallashiga, bilimiga va qanday fozil jamiyatda yashashiga bog'liq». «Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga olib borishdir, bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi». Forobiy davlatni etuk shaxs (monarxiya), etuk hislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida boshqarish shakllarini qayd etadi. Forobiy jamiyat etuklikka intilishi uchun kurash olib borishi va nihoyat gandagina fozil jamiyat, fozil shahar darajasiga ko'tarilishi haqida fikr yuritadi.

Individ ijtimoiy turmush va madaniyatga qay tarzda jalb qilinganligiga, uning tabiiy imkoniyatlari, harakati, hissiyoti, tafakkuri ijtimoiy ahamiyatli mazmun bilan to'ldirilganligiga va madaniy shakl kasb etganligiga qarab shaxs sifatida qaror topadi. Madaniyat individual va ijtimoiy hayot bilan uzluksiz birlikni tashkil topgan vaqtgacha mavjud bo'ladi.

Madaniyat kishilarga tana a'zolari, instinktlar yoki tug'ma iste'dod kabi tabiatdan berilmaydi. Har bir individ o'zining shaxsiy tajribasi asosida, mustaqil ravishda bevosita tevarak atrofdagi kishilarning, jamiyatning va o'tgan avlodlarning to'plagan tajribalarini o'zlashtiradi.

Individ ijtimoiy amaliyot mahsuli bo'lgan madaniyatni o'zlashtirish bilan birga unga ta'sir etadi. SHaxs o'zining shakllanishi jarayonida madaniy dunyosini ham boyitadi. SHuningdek, inson madaniyat normalariga amal qilgan holda nafaqat tabiat va jamiyatni, balki, shaxsiy «tabiati»ni ham o'zgartiradi. Madaniyat shaxsning ichki dunyosi mazmuniga, «ikkinchi tabiati»ga aylanadi.

SHaxsning madaniyat bilan o'zaro munosabati hech qachon to'liq va uyg'un bo'la olmaydi. Ijtimoiy va individual hayot, shuningdek madaniyat stixiyasi bir-biri bilan mos kelmasligi mumkin. Madaniyat doimo inson bilan chambarchas bog'liq bo'lsa-da, lekin voqelikning murakkab, yaxlit birligi sifatida mustaqildir.

YUqorida aytib o'tganimizdek, individ bilan madaniyat o'rtasidagi munosabat murakkab jarayon hisoblanadi. Individning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishiga imkon beruvchi psixosotsial va madaniy dunyoqarashi ijobiy va salbiy qarashlarning yig'indisidan tashkil topadi. Insonga ishchanlik, fidoiylik, matonat, o'tkir zehn bilan birga kaltafahmlik, yalqovlik, shafqatsizlik, jamiyat manfaatlarini

to'g'ri tushuna olmaslik, haqiqatni yolg'ondan ajrata olmaslik illatlari ham xosdir. SHuning uchun madaniyatni nafaqat qadrlash va asrash, balki tanqidiy o'rganish talab etiladi.

Ijtimoiy va madaniy muhitda jamiyat bilan individ o'rtasida nisbatan o'zgaruvchan muvozanat bo'ladi. Bu muvozanatni hosil bo'lishida madaniyatning ishtiroki salmoqlidir. Madaniyat shaxsga ta'sir etadi, uning psixologik holatini shakllantiradi, shaxsning xarakterida va dunyoni bilishida muhim o'rin tutadi.

SHaxs madaniyat bilan quyidagi sohalarda munosabatda bo'ladi:

1. madaniyatni ta'sir etish ob'ekti sifatida o'zlashtiradi;
2. madaniy qadriyatlarni tashuvchi va ifodalovchisi sifatida konkret madaniy muhitda faoliyat ko'rsatadi;
3. madaniy ijod sub'ekti sifatida madaniyatni rivojlantiradi.

Madaniyat va shaxsning o'zaro munosabatlari, uning shaxsiy hayotida tutgan o'rni to'g'risidagi mulohazalarimizga yakun yasab, shuni aytish mumkinki, tabiat stixiyali qonunlar asosida rivojlanib borsa, insonning ichki dunyosini shakllantirish maqsadli, yo'naltirilgan asosda tashkil etilishi mumkin. Bunda madaniyat insoniyatga shunday imkoniyatni yaratuvchi muhim vosita bo'ladi.

Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida, aql bir tomondan ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan tashqi ta'sir, ta'lim-tarbiyaning natijasi ekanligini uqtiradi. Forobiyning fikricha, aql faqat insongagina xos bo'lgan tug'ma quvvat, ruhiy kuch bilan bog'liqdir. Uning aql, umuman bilish haqidagi ta'limotida mantiq (logika) ilmi muhim o'rin tutadi. U «Mantiq san'ati kishiga shunday qonunlar haqidagi ma'lumot beradiki, bu qonunlar vositasida aql chiniqadi, inson sog'lom fikr yuritishga o'rganadi, - deb yozgan edi. Forobiy mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtaraklikni qayt etar ekan, mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir, degan fikrni bildiradi. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'ldan borishi uchun aqlni to'g'rilab turadi.

Forobiy logikasi musulmon SHarqida mantiqqa oid fikrlarning rivojiga katta turtki berdi. Uning bilish, mantiq, aql haqidagi fikrlari inson tafakkuri rivoji uchun xizmat qiladi. Aqllilik bilimlik va mantiqiy fikrlash bilan chegaralanmay, u ma'lum axloqiy prinsiplar va axloqiy madaniyatni o'zlashtirishni ham ham taqozo etadi. Har bir davrda jamiyat axloq, madaniyat mezonlari bilan baholanar ekan, madaniyatli inson ahloqsiz, e'tiqotsiz, imonsiz va aqlsiz insonlardan farqlanib turgan. «Aqlli deb shunday kishilarga aytiladiki, -degan edi Forobiy,- ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etuvchi iste'dod egasi bo'lib, ular yomon ishlardan o'zlarini chetga olib yuradilar. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqlli deb bo'lmaydi, ularni ayyor, aldoqchi degan nomlar bilan atamoq lozim»⁴.

Forobiy o'rta asrlar sharoitida birinchi bo'lib jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida izchil ta'limot yaratdi. Bu ta'limotda madaniyatli

⁴ Маънавият юлдузлари. - Т., 1999, 67 бет.

jamiyatning ko‘p masalalari – davlatni boshqarish, ta’lim tarbiya, ahloq, ma’rifat, diniy e’tiqod urush va yarash, mehnat va boshqalar qamrab olingan.

Tabiat qonunlari kabi, insonning tabiati, ya’ni madaniyati ham tabiiy muhit, ijtimoiy borliq va tarixiy davrlar ta’sirida doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Bu o‘zgarish faqat ilgarilab borish yoki yangi qadriyatlarning vujudga kelishidangina iborat bo‘lmasdan, balki biror-bir sohadagi buzilishlar, inqiroziy alomatlarining kuchayishi tufayli ham sodir bo‘lishi mumkin. Hozirgi zamon ilmiy texnika taraqqiyotining tabiiy muhitga, ma’naviy hayotga va boshqa sohalarga salbiy ta’siri fikrimizning dalilidir. «Inson,-degan edi N.Berdyaev,- eng oliy darajadagi tarixiy mavjudotdir. Inson tarixiy davrda, tarixiy davr insonda mujassam».

Madaniyatshunoslik fani madaniy tarixiy davrlarni tahlil qilishda bilishining uch bosqichini tabiiy birlikda olib qarashga harakat qiladi.

1) Konkret davrning yaxlit qiyofasini, ya’ni uning badiiy obrazini yaratishga intiladi;

2) Insoniyat borlig‘ining umumiy dinamikasida davrning ma’naviy o‘rnini aniqlaydi (ijtimoiy ong tarixida, fanda, san’at va falsafada o‘rganiluvchi davrga berilgan bahoning evolyusiyasini ham o‘z ichiga oladi).

3) Konkret davrning «mazmuni»ni tahlil qiladi, uning muammolarini bizga qanday ta’sir etishini, hozirgi vaziyatning sotsial va individual kamchiliklarini ko‘rsatadi.

Madaniyat tiplari tarixiy davrlarga qarab o‘zgarib turadi. Davrlarning almashinishi bilan madaniyatda sifat o‘zgarishlari ham yuz beradi. Konkret tarixiy davrda yashagan kishilarning dunyo to‘g‘risidagi tasavvurlari, bilimi, ma’naviy qadriyatlari to‘g‘risida atroflicha ma’lumotga ega bo‘lishimiz uchun biz shu davrning madaniyatiga murojaat qilishimiz lozim. SHuning uchun madaniyatshunoslik fani turli xalqlarning madaniy rivojlanishi tarixini jahon madaniy taraqqiyotining tarkibiy qismi sifatida o‘rganish bilan birga, konkret tarixiy davrning ijtimoiy taraqqiyotida tutgan ma’naviy rivojlanishi bosqichlari, umumiy qonuniyatlari, o‘ziga xos xususiyatlarini ham o‘rganadi.

Madaniyatshunoslik ijtimoiy turmush voqeliklarini yagona mazmun asosida anglashga yordam beradi. Ko‘plab betakror va mustaqil madaniyatlardan tashkil topgan jahon sivilizatsiyasining birligi va xilma-xilligini ko‘rsatadi. Kishilarning fuqarolik va ma’naviy etuklikka erishishlarida, fikrlar va qadriyatlar plyuralizmini ko‘ra bilishda muhim ahamiyatga egadir. Har qanday davrning xususiyati va darajasi madaniyat rivoji bilan o‘lchanadi.

Madaniyatshunoslik fani insonda ziyolilik hissini tarbiyalash kabi muhim tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. «Kishi qanchalik ziyoli bo‘lsa,-degan edi D.S.Lixachev,- u shuncha ko‘p tushunadi va o‘zlashtiradi, uning dunyoqarashi va qabul qilish doirasi shunchalik kengayadi. Kishining madaniy saviyasi qanchalik tor bo‘lsa, u hamma yangiliklarga va «juda eski»likka nisbatan shunchalik befarq bo‘ladi, o‘zining eski odatlari bilan yashaydi. Dunyoqarashi tor bo‘lib, hamma narsaga shubha bilan qaraydi. O‘tmishning madaniy qadriyatlarini va o‘zga millatlar madaniyatlarini bilish, uni saqlash, ko‘paytirish, estetik qimmatlarini qabul qila bilishining rivojlanib borishi madaniy-taraqqiyotining eng muhim vositalardan biri bo‘lib hisoblanadi. Insoniyat madaniyati rivojlanishi tarixi bu

nafaqat yangi, balki eski madaniy qimmatlarni izlab topish tarixidir. SHuningdek, o'zga madaniyatlarni bilish ma'lum ma'noda gumanizm tarixi bilan qo'shilib ketadi. Bu boshqa xalqlarga nisbatan hurmat, to'g'ri ma'nodagi bardoshlilik, tinchlik tilash demakdir⁵.

Madaniyatni ilmiy tushunish oddiy ongdan quyidagilarga ko'ra farq qiladi.

1-dan, u juda keng bo'lib kishilar faoliyatining barcha uslublarini, ijtimoiy hayotning barcha shakllarini o'z ichiga oladi.

2-dan, kundalik hayotda hissiy bezab ko'rsatilgan va qimmat jihatlarga urug' berilgan tasavvurlardan farq qilib, fanda tavsifiy ta'rif berish bilan cheklangandir.

Madaniyatshunoslik fanining yana muhim vazifalaridan biri, bu kishida ijodiy qobiliyatni rivojlantirishdir. Madaniyat faqatgina moddiy va ma'naviy qimmatlar yig'indisidan iborat bo'lmasdan, balki ijodiy faoliyatdir. Madaniyatshunoslik fani yangi ma'lumotlar berish bilan birga yoshlarda madaniy voqeliklar bilan munosabatda bo'lish malakasini hosil qiladi. Xilma-xil ma'lumotlar berish bilan birga tinglovchilarda ilmiy tafakkur qilishning uzluksizligi, mantiqiylikni shakllantiradi.

Tarixiy davrlar madaniyatini o'rganish ularga baho berish, ularni bir-birlaridan farqlashdan tashqari, balki yangilikni o'rganish, boshqa madaniyatlar qimmatlaridan bahramand bo'lishga xizmat qiladi. Bu vazifalarni bajarishda madaniyatshunoslik kursi tarixiy antropologiya- madaniyatga yaxlit fenomen, dunyo va hayotni idrok etish usuli sifatida munosabatda bo'ladi.

Tarixiy antropologiyaning eng muhim tushunchalaridan biri bu mentalitetdir. «Mentalitet» - bu madaniyatga taalluqli bo'lgan kishilarda u yoki boshqa muhitning muayyan «aqliy vositalar yig'indisi», «psixologik moslama»larning mavjudligini bildiradi. Ular insonga o'zgarishning tabiiy va sotsial borlig'ini mustaqil qabul qilishi va idrok etishiga shart-sharoitlar yaratadi. Betartib uzuq-yuluq tushunchalar va ta'sirlar tafakkur orqali qayta ishlanadi, nisbatan tartibli dunyo manzarasiga aylanadi. Bu manzara inson hatti-harakatida o'chmas iz qoldiradi. Bir sotsial va madaniy umumiylikning tegishli bo'lgan, tarixiy jarayonining sub'ektiv tomoni hisoblanuvchi idrok va his qilish uslublari tarixning ob'ektiv jarayoniga qo'shiladi.

Madaniyatshunoslik fani «madaniyat» tushunchasini qo'llanishiga qarab quyidagicha o'rganadi:

- a) Individual-shaxs madaniyati;
- b) guruh madaniyat- milliy, sinfiy, tabaqaviy, kasbiy, oilaviy madaniyat;
- v) makon va zamonda cheklangan muayyan tipdagi jamiyat madaniyati
- g) insoniyat madaniyati.

Ijtimoiy taraqqiyot tafovutlarni bartaraf etmaydi, aksincha uning xilma-xilligini yanada kengaytiradi. SHuning uchun ularni tobora chuqurroq o'rganish madaniyat to'g'risidagi tasavvurimizni kengayib borishiga xizmat qiladi.

Madaniyat tushunchasi qo'llanilishi jihatidan xilma-xil bo'lgani kabi, kundalik hayotda (oddiy ong) va fanda ham turli mazmun kasb etadi. Biz

⁵ Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. -М., Наука, 1979. -С.159.

«muomala madaniyati», «mehnat madaniyati», «hatti-harakat madaniyati» kabi iboralardan foydalanamiz. Kundalik hayotda madaniyatdan voqelikni baholash tushunchasi sifatida va shaxsning ma'lumotligi, xushmuomalaligi, tartibliligi, vazminligi kabi xususiyatlari bilan bog'lab tushuntirish odatga aylangan. Madaniyatli kishi tushunchasiga qo'shib ishlatiluvchi sifatlar juda keng bo'lib, uni qo'llash jamiyatning umumiy madaniy darajasi va shaxsning sotsial statusiga bog'liqdir. Hozirgi davrda «ishlab chiqarish madaniyati», «xizmat ko'rsatish madaniyati», «dam olish madaniyati» va boshqalar to'g'risida ko'p gapiriladi. Bu iboralar orqali madaniyat deganda ijtimoiy institutlarning samarali faoliyat ko'rsatishlari tushuniladi. Ba'zan madaniyat to'g'risidagi tasavvurlar shaharlar turmush tarzi, kinoteatrlar, teatrlar va kutubxonalarga tez-tez borib turish, «madaniy» kishilar bilan do'stlashish va go'zallikni his qilish bilan bog'liq deb tushuniladi. Matbuotda «iqtisodiy va madaniy», «fan va madaniyat», «siyosat va madaniyat» iboralari ishlatiladi. Bunda madaniyat ma'naviy ustqurma yoki axloq va san'at sohalar bilan cheklanib qoladi.

Ilmiy nuqtai nazardan iqtisod, siyosat va fanni madaniyatdan ajratib qo'yish, shuningdek, qadriyatlar va san'atning buyuk namunalorigina madaniyatga taalluqli sohalar bo'lib, oddiy, kundalik narsalar unga yotdir deb hisoblash noto'g'ridir. Kundalik hayotda madaniyatga faqat qadriyatlar yig'indisi sifatida qaralishi ham to'g'ri emas, chunki madaniyatda insoniyat uchun zararli bo'lgan eskilik qoldiqlari, to'liq tekshirib ko'rilmagan «yangiliklar» kabi salbiy narsalar ham o'zlashtirilishi mumkin.

Madaniyat keng ma'noda insonni o'rab turgan tabiatdan, ijtimoiy munosabatlardan va bevosita o'zida stixiyali ravishda vujudga kelgan tayyor ma'lumlardan foydalanishga ongli ravishda yondoshishni taqozo etadi. Madaniyat qadriyatlar, an'analar, ramzlar, til, bevosita taqlid qilish va amaliy o'rganish orqali avloddan-avlodga singdiriladi.

Qadriyatlar (aksiologiya)da madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qimmatlarning yig'indisidan iborat deb talqin etiladi. Baholash qadriyat nuqtai nazaridan voqelikni tahlil qilish faoliyatining tabiiy va zarur bo'lgan shartidir. Madaniyat nimada namoyon bo'lishidan qat'iy nazar muayyan qadriyat o'lchoviga ega bo'ladi.

Informatsion ta'rif. Madaniyat «barcha irsiy bo'lmagan informatsiyalar yig'indisi», uni tashkil etish va saqlash uslublari sifatida ta'riflanadi. U informatsiyani doimiy ravishda eng foydali va qulay uslublarni ishlab chiqqan holda qabul qiladi va saqlaydi, yangi informatsiyalarni bir tizimidan boshqasiga o'tkazadi.

Misol uchun «Barcha irsiy bo'lmagan informatsiyalar yig'indisi» deganda biz xotirani tushunishimiz mumkin. Chunki xotira mexanik mazmunga ega emas, balki ijodiy jarayon hisoblanadi. Xotiraning eng muhim ma'naviy ahamiyati shundaki, u vaqt to'sig'ini engib, bilim va tafakkur doirasini kengaytiradi. Umumiy xususiyatlariga ko'ra, madaniyatni xotira bilan qiyoslash mumkin. Bunda alohida olingan shaxsning xotirasi emas, balki jamiyat xotirasi nazarda tutiladi.

YU.M.Lotmanning fikricha, bir qator qoidalar, cheklashlar sifatida namoyon bo'luvchi tashkiliy vaziyat madaniyatni belgilovchi xususiyat hisoblanadi. K.Levi-Strosning fikriga ko'ra, «qaerda qoida bo'lsa, shu erda madaniyat boshlanadi. Inson tabiatidagi barcha umumiylik tabiatga tegishli bo'ladi va stixiyali avtomatizm bilan xarakterlanadi, majburlash normalari bilan belgilanuvchi sifatlar madaniyat sohasiga tegishli bo'lib o'zida nisbiylik va xususiylilikni mujassamlashtiradi»⁶.

SHunday qilib, madaniyatshunoslik kursini gumanitar fanlar qatorida oliy o'quv yurtlarida o'rganilishi hozirgi davr talablaridan kelib chiqqan bo'lib, jamiyatdagi mavjud muammolarni faqat iqtisodiy, siyosiy tadbirlar, huquq-tartibotni mustahkamlash bilangina to'la hal qilib bo'lmaydi. Buning uchun jamiyatning ma'naviy va madaniy hayotini ham qayta qurish talab etiladi.

Madaniyatshunoslik talabalarga jahon madaniyati va uning tarkibiy qismi bo'lgan O'zbekiston madaniy hayotining rivojlanish tarixi, xususiyatlari, o'zaro aloqadorligi muammolari va istiqbollari to'g'risida bilim, ko'nikma va malakalarni berish bilan ularni milliy madaniyatga va o'zga millatlar madaniyatlariga, qadriyatlariga hurmat ruhida tarbiyalashda, madaniy va ma'naviy yodgorliklarga ijodiy munosabatda bo'lishlarida ko'maklashadi.

Tayanch tushunchalari

Madaniyat, ma'naviyat, individium, sotsium, qonuniyat, ziyolilik, intellekt, funksiya, mentalitet.

Mavzu bo'yicha takrorlash uchun savollar

1. Madaniyatshunoslik fanining predmeti, u nimani o'rganadi?
2. Madaniyatshunoslik fanining asosiy yo'nalishlari nimadan iborat?
3. «Madaniyat» tushunchasining qanday ta'rif, tasniflarini bilasiz?
4. Tabiat bilan madaniyatni farqli tomonlari nimada?
5. Inson va jamiyat hayotida madaniyat qanday o'rin tutadi?
6. Madaniyatning ahamiyati xususida buyuk mutafakkirlarning fikrlarini eslang.
7. Hozirgi zamon madaniyatshunoslik fani bilan bog'liq bilimlarning ahamiyati nimada?

ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov Istiqlool va ma'naviyat. T., «O'zbekiston». 1994 y.
2. I.A.Karimov Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., «O'zbekiston». 1998y.
3. E.V.Sokolov. Ponyatie, sushnost i osnovno'e funktsii kulturo'. L., 1989g.
4. N.YU.Samoylenko. Metodicheskie rekomendatsii po izucheniyu kursa. Istoriya i teoriya kulturo'. T., 1990g.
5. Madaniyatshunoslik. Ma'ruza matnlari. –T., 2000.
6. Ma'naviyat yulduzlari. –T., «Abdulla Qodiriy», 2001.

⁶ Лотман Ю.М., Статьи по типологии культуры. Тарту. 1970. 7.б.

2-mavzu. MADANIYAT RIVOJLANISHINING ASOSIY QONUNIYATLARI

Ma'ruza rejasi:

1. *Moddiy va ma'naviy madaniyat, ularning o'zaro aloqadorligi.*
2. *Madaniyatning shaxs va jamiyat hayotida tutgan o'rni.*
3. *Madaniyat boyliklari (madaniy qadriyatlar).*

Madaniy rivojlanish jarayonining o'ziga xosligi shundaki, madaniyat hodisasi har doim shakl va mazmun, borliq va munosabat, narsaning mavjudligi va uning ramziy mazmuni uyg'unligiga ega bo'ladi. Madaniyat moddiy va ma'naviy qismlarga bo'linib, ular bir-birlarini taqozo qilgan holda o'zaro aloqada, o'zaro ta'sirda rivojlanadi. Moddiy madaniyat har doim ma'lum bir ma'naviy madaniyatning timsoli hisoblanadi, o'z navbatida ma'naviy madaniyat ham qaysidir narsa, belgi, tasvir, ramzlarda moddiy uyg'unlikda mujassam bo'ladi.

Moddiy madaniyatning ma'naviyatdan tarixan ayriligi faqat insoniyat taraqqiyotining boshlang'ich davrlarigagina xosdir. Jamiyatda ma'naviy faoliyat maxsus sohaga aylangach ahloqiy mezonlar, din, san'at, huquq, siyosat, fan shakllanib, ma'lum doiradagi kishilar bu soha bilan shug'ullana boshlaydi.

Uzoq vaqtlar mobaynida fanda madaniyat deganda faqat ma'naviy madaniyat nazarda tutilgan. Chunki, borliqni haqiqat, yaxshilik, go'zallik belgilaydi deb hisoblangan. O'sha davrda ilmiy tadqiqotlarning asosini fan, axloq, nafosat tashkil etgan. Natijada, jamiyatning moddiy hayotini, uning iqtisodiyotini o'rganishga e'tibor berilmadi. Moddiy madaniyat tadqiqot uchun zarur deb hisoblanmagan.

Industrial jamiyatining vujudga kelishi, uning texnikaviy taraqqiyoti va yangi texnologiyalarning joriy etilishi madaniyatshunoslarni insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy madaniyatning barcha namunalarini o'rganishga majbur qildi.

Kishilarning tabiat va jamiyatni qayta o'zgartirish borasidagi amaliy faoliyati, ularni ijtimoiy ishlab chiqarish va takroriy ishlab chiqarish bilan bog'liqligi, moddiy madaniyatning o'ziga xos sohalarga bo'linishi madaniyatshunoslikda muayyan tadqiqotlarga zaruriyat tug'dirdi.

Moddiy madaniyatning **birinchi katta sohasi** bu mehnat qurollari ishlab chiqarishning barcha vositalari, turar joylar, aloqa vositalari, texnika qurilmalaridir. Xullas, sun'iy sharoitda yaratilgan narsalarning barchasi, shuningdek moddiy madaniyatning bu qismi ishlab chiqarish texnikasi madaniyati yoki jamiyat hayotining moddiy texnika asosi deb ataladi. Ishlab chiqaruvchi texnika madaniyatining maxsus qismini ishlab chiqarish texnologiyalari, mehnat faoliyatida ishtirok etuvchilarning ijodiy ko'lam, ularning texnik bilimi, ishlab chiqarish madaniyati, jismoniy va ruhiy imkoniyatlari tashkil qiladi.

Moddiy madaniyatning **ikkinchi sohasi** ijtimoiy hayot va uning barcha tarmoqlarining me'yoriy harakatini ta'minlovchi ko'plab ijtimoiy institutlar, tashkilot va muassasalar faoliyati bilan bog'liqdir. Bu turli hokimiyat tuzilmalari va unga mos boshqaruv shakllari, ijtimoiy tashkilotlar, ta'lim, yosh avlodni tarbiyalash va ta'lim berish, sog'liqni saqlash va dam olish, bo'sh vaqt va ko'ngil

ochish muassasalari tizimi kabi barcha ijtimoiy institutlar amalda jamiyat madaniyatini saqlaydi, o'zgartiradi va qayta shakllantiradi.

Moddiy madaniyatining **uchinchi sohasi** (ishlab chiqaruvchi va qayta ishlab chiqaruvchi) insonning o'zi hisoblanadi. Moddiy madaniyatning bu sohasi nafaqat insoniyatni shunchaki biomavjudligi muammolarini tadqiq qilmasdan, balki avlodlarning o'zaro munosabatlari muammolarini ham tahlil qiladi.

Inson ulg'ayishi va o'zi yashab turgan jamoaga mansubligi mezonidan boshqa jamiyat madaniyati a'zosi sifatida shakllanishi mumkin. Insonning ikki xil, ba'zan undan ham ko'proq madaniyatga mansubligi uni ko'p tomonlama, turli madaniy olamga moslashtiradi. Ammo, bunda ma'lum xavf ham yashirin bo'ladi. YA'ni, ulg'ayuvchi avlod jamiyatga begona madaniyatlarning aralashuvi jarayonida yoshlarning o'z madaniyat manbaidan ayrilishiga, o'z etnik an'analarini tushunmasligiga olib keladi. O'z milliy madaniyatidan mahrum bo'lgan kishi manqurtga aylanadi va har qanday madaniyatga ham befarq munosabatda bo'ladi. SHuning uchun yoshlar ongiga moddiy va ma'naviy merosni singdirish, madaniyatning uzluksiz an'anaviy yangilanish jarayonini ta'minlash o'ta muhimdir.

Moddiy madaniyatning uchinchi sohasiga inson hayot faoliyatining genetik (irsiy), jismoniy (somatik), tibbiy-biologik xususiyatlari haqidagi, jamiyatda yuzaga keladigan va tarixiy taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlarini aks etdiruvchi madaniy an'analar va sog'lom turmush tarzi haqidagi bilimlar majmui bo'lgan inson ekologiyasi muammolari ham mansubdir.

Umuman, moddiy madaniyatga mehnat madaniyati, ishlab chiqarish madaniyati, turmush madaniyati, ekologik madaniyatlar kiradi. Ishlab chiqarish vositalari moddiy madaniyatning muhim qismidir. Zamonaviy texnika yutuqlari jamiyat moddiy madaniyatining asosini belgilovchi jihatdir. Maishiy turmushdagi iste'mol buyumlari ham har bir xalqning moddiy hayot darajasini belgilaydi. SHu o'rinda moddiy madaniyat ishlab chiqarish va iste'mol buyumlarining oddiy majmuidangina iborat bo'lmay, ularni ijodiy o'zlashtirish, yangidan yaratish, ulardan mukammal foydalanish usullari hamdir. Bunda ijodiy salohiyat, malaka va g'oya yangidan moddiylashib, shaxs, jamiyat, millat, xalq, davlat umuminsoniy mazmun ham kasb etadi. Moddiy madaniyat muayyan tarixiy davrda jamiyatda mavjud bo'lgan buyumlarni moddiy ishlab chiqarish faoliyatining barcha sohalarini va natijalarini o'z ichiga oladi.

Tarixiy davrlarda madaniyatning keng ko'lamdagi rivoji sivilizatsiya tushunchasida ham ifodalanadi. Sivilizatsiya ijtimoiy va moddiy madaniyat taraqqiyoti bosqichini belgilovchi, moddiy madaniyatning turdosh nomidir. Hozirgi davrda sivilizatsiya insoniyatga begona bo'lgan ob'ektlarni qayta o'zgartirishni anglatadi, u madaniyat va insonning fazilati, holati, tashqi dunyoga bog'liqligi yoki erkinligining mezonidir. Nemis olimi O.SHpengler, sivilizatsiya tafakkurni bir qolipga solib qo'yadi, umum qabul qilgan haqiqatlarni mutloqlashtiradi, deb hisoblaydi. Bundan tashqari, sivilizatsiya urbanizatsiyaga, hatto olamni noinsonlashtirishga olib keladi, sivilizatsiya va fan o'zligicha ma'naviy taraqqiyotni ta'minlay olmaydi, bu erda aqliy, ahloqiy va estetik yutuqlarni mujassam qilgan ma'naviy tuzilma zarur degan fikrlar ham mavjud.

Ma'naviy madaniyat ancha ilgari o'rganila boshlangan. Insoniyat tarixining boshlaridan kishilar ma'naviy madaniyatni belgilashga, uning shakllanish sabablarini aniqlanishga, ma'naviy boylik ijodkori va yaratuvchilari qanday sifatlariga ega bo'lishlari kerakligi va ma'naviy ijodkorlik jarayonini tushuntirishga uringanlar. Ilgari mavjud bo'lmagan madaniyat hodisasini vujudga keltirishga xizmat qiluvchi ijodiy kuchlar hayolat, fantastik tadqiqotlarga e'tiborlarini qaratadi. Insondagi barcha qobiliyat tabiatan mavjud bo'lib, uning shakllanishi insonning paydo bo'lish davridan boshlangan. Insondagi ajdodlardan qolgan yovvoyilik xususiyatlari tabiat bilan doimiy o'zaro hamkorlikda saqlanib qoladi. Tabiatni o'zlashtirilishi jarayonida insonlardagi yovvoyilik xususiyatlari yo'qolib ularning bilimi rivojlandi. Ulardagi jismoniy va ruhiy jihatlar takomillashib, intellektual va hissiy imkoniyatlari kuchayib bordi. Inson jismoniy, fikriy va his qiluvchi mavjudot sifatidagi dastlabki davridanoq o'ziga xos dunyoni yarata boshladi. Moddiy va ideal dunyo taraqqiyotining har bir davrida fikrlash va his qilish tarzining maxsus aqliy tasavvur tizimi to'plandi. Bunda barcha umuminsoniy madaniyat singari turli xalqlar tomonidan yaratilgan mustaqil madaniyatlar manbai ham mavjud bo'ladi. Insonning ideal dunyosi-bu uzluksiz harakat shaklining benihoya rang-barangligi, murakkab me'yor, munosabatlar darajasiga ega bo'lgan obrazlar rivoji va vazifasi, tiplarning voqelik bilan aloqasidir.

Ma'naviy faoliyatning turli shakllari mavjud bo'lib, fan, din, falsafa, san'at, ahloq, huquq, siyosat, mafkura, milliy o'zlikni anglash ma'naviy madaniyatning aniq shakllari hisoblanadi. Ma'naviy madaniyatning ayrim shakllari (fan, san'at) «chegaralanganlikda» farqlanadi, ya'ni ma'naviy madaniyatning aniq sohasiga aylanadi, boshqa shakllarida (axloqiy, estetik) faoliyatning barcha turlari qorishib ketadi. Madaniyatdagi hayratlanarli funksional haqqoniylik shuki, unda hech bir ortiqcha, shunchaki narsa yo'q, barcha madaniyat hodisasi o'zaro foydali umumiy aloqadorlikda kechadi. Tadqiqotchilar madaniyatning turli funksiyalarini ko'rsatiladilar. Jumladan: **Olamni o'zlashtirish va qayta o'zlashtirish**; bunda u mavjud narsalarning jismoniy talablarini, shuningdek ijoddagi hayotiy talablarni qondirish zaruriyati bilan bog'liq bo'ladi.

Himoya-moslashuv vazifasi; jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi muvofiqlikni saqlashdan iborat bo'lib, ushbu funksiya uzoq vaqt qiyin tabiiy sharoitlarda, barcha yangi himoya vositalarini ishlab chiqarishda va ko'niktirishda (olov, turar joy, kiyim, dehqonchilik va h.) insonni saqlab qolishni ta'minlaydi. Keyingi vaqtlarda o'ta jiddiy bo'lib turgan muammo tabiatni himoya qiluvchi vositalarni yaratish, bunda ekologik mezon, ekologik tafakkurning keng ko'lamda yoyilishini amalga oshirish zarur.

Signifikativ funksiya (belgilash, ro'yxatga olish mazmunida):-mazmun, ma'no, nom, belgilar ko'lamini ishlab chiqarish vositasida voqelikni belgi tizimining yaratilishini belgilaydi. Insonga sezgilar ham, tashqi idrok ham, shuurning bevosita kechinmalar holidagi yig'indisi ham yo'nalishning aniq tizimini ta'minlab bermaydi. Bu vazifani ma'lumotlarni o'zida saqlamasdan, nazariy modellar va axborotlar bilimini to'plashni vujudga keltirish uchun faqat material bo'lib xizmat qiluvchi mazmun bajaradi.

Axborotlarni o'zlashtirish va yig'ish funksiyasi xabarlarini yig'ish va saqlash vositasi xabarlarini narsalarga yozish (qo'lyozmalar, kartinalar, plastinkalar, kitoblar, kinotasmalar, ohonrabo yoki raqamli yozuvlar) yoki xotirada saqlash bo'lishi mumkin. Har qanday holatda axborotlarni yig'ish, uning qadri va mazmuni bo'yicha tartibga solishning ma'lum usuli va belgilar tizimi zarur. Hozirgi davrda til belgilar tizimining keng ko'lami va o'ta ahamiyatlisi bo'lib qolmoqda.

Kommunikativ funksiya (aloqa almashuvi) mohiyati bilimlar, fikrlar, ma'naviy kuchlarni almashlashda belgilanadi. Ijtimoiy hayot doimiy ravishda energiya, axborot, o'zaro amaliy hamkorlikni taqozo qiladi. Chunki, faqat turli tiplarning munosabatigina (an'anaviy, funksional-ahamiyatli, shaxslararo ishlab chiqaruvchi, ma'rifiy-madaniy) jamiyatning tuzum sifatida mavjudligini va uning keyingi taraqqiyotini ta'minlashga qodirdir.

Normativlik funksiyasi (mezon-me'yoriy)-kishilar xulqini tartibga solish, ularning kuchini bir me'yorda va jamiyatni bir bugunlikda saqlash maqsadida muvofiqlashtirishdan iborat. Me'yor-qoida qandaydir harakat yoki qandaydir predmetlar, narsalarni yaratish sohasida aniq ko'rsatmalardir. Ongli ravishda o'rnatilgan yoki ko'p asrlik an'analarga tayanuvchi majburiy, ta'qiqlovchi me'yorlar mavjud (huquqiy, ahloqiy me'yorlar). Ularning mazmuni mavjud jamiyatni barbod qilmaslik uchun kishilar faoliyatini tartibga solish, aniq chegaralar bilan belgilashdan iborat.

Ruhiiy yoki «loyihaviy» mo'tadillik – bayramlar, diniy marosimlar, o'yin, tomosha jarayonlarida ruhiy zo'riqishlarni bartaraf qilish, qoniqarsiz istaklar, ro'yobga chiqmaydigan niyatlar, amalda ta'qiqlanuvchi ziddiyatlarning mavjudligi ruhiy zo'riqishlar paydo bo'lishiga olib kelib, nafaqat ma'lum bir shaxs salomatligiga zarar etkazadi, balki, ommaviylik kasb etib, jamiyat harakatini izdan chiqarishi ham mumkin. Shuning uchun madaniyatda keraksiz hissiyotdan xalos bo'lish mexanizmlari ishlab chiqiladi.

Xullas kishilar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar va qadriyatlarda ularning bilimlari, qobiliyatlari, jamiyatga munosabatlari namoyon bo'ladi. Demak, madaniyat inson faoliyatining tayyor mahsulotlari shaklida va insonning jonli qobiliyatlari bilimlari shaklida yashab turadi.

Kishilar ijtimoiy tajriba jarayonida zaruriy moddiy shart-sharoit va hayot vositalarini yaratish bilangina kifoyalanmay, ayni chog'da o'z ongini ham takomillashtirib boradilar, ijtimoiy ong shakllarini (dunyoqarash, axloq, huquq, estetik ongni) vujudga keltiradilar va shu asosda ma'naviy ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshiradilar. Bularning majmui ma'naviy madaniyatni tashkil etadi. Ma'naviy madaniyat kishilar ma'naviy ijodkorligi faoliyatlari natijalari-tasavvurlari, g'oyalar, ilmiy bilimlar, diniy qarashlar, san'at turlari, ahloqiy va huquqiy me'yorlarni ishlab chiqarishdan hosil bo'ladi. Bunday ma'naviy qadriyatlar o'zicha paydo bo'lmasdan, balki muayyan taraqqiyot bosqichida tafakkur doirasi keng kishilar tomonidan yaratiladi. Ma'naviy madaniyat-ijodning shunchaki mahsuloti bo'lmay balki ijodiy faoliyatni amalga oshiradigan kishilar o'rtasidagi munosabatni ham bildiradi. Ma'naviy madaniyat inson ma'naviy fazilati va faoliyatining narsalarda moddiylashgan shaklida, inson

tomonidan yaratilgan ma'naviy qadriyatlar shakli (ilm, san'at, huquq, axloq qoidalari)da namoyon bo'ladi.

Madaniyatning quyidagi funksiyalari bevosita shaxs bilan bog'liq:

1. **«Gominizatsiya»** - urug'doshlik xususiyatlarini o'rganish bilan bog'liq bo'lib, u har bir «aqli odam» uchun xos bo'lgan-nutq, narsalarni ramziy ifodalash (yoki mavhum tafakkur) xususiyatlarini o'rganishga imkon yaratadi.

2. **Sotsializatsiya** – (umumlashtirish)- jamiyat hayoti uchun uning haqiqiy a'zosi sifatida zarur hisoblangan ma'lum miqdordagi shartlarni o'zlashtirishdan borat bo'lib, bu funktsiya idrok, tafakkur, nutq, so'zlarni qo'llanilishi, ohangi, imo-ishora va shama, tipik hodisalarga munosabat tarzi, shuningdek, talab va qadriyat yo'nalishlari tizimini shakllantirish kabi andozaviy usullarning mustahkamlanishi bilan bog'liqdir.

3. **Inkulturratsiya** – avvalo o'z xalqi, keyin umuminsoniy madaniy meroslariga (aralashish) munosabatda bo'lishdir (bu jarayonni o'rganishga alohida mavzu bag'ishlanadi).

4. **Individualizatsiya** – madaniyat ma'lum shaxslar qobiliyati, iqtidori, xususiyatini o'ta rivojlantirishga mo'ljallangan. SHaxs madaniyati qolgan barcha madaniyatlar doirasida (jamiyat, insoniyat) asosiy bo'g'in bo'lib, bu har bir shaxs madaniyatining barkamollik darajasi jamiyat yoki butun insoniyat madaniyatiga bog'liq bo'lishini bildiradi.

Har qanday jamiyat ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, u insonning qanday yashashi va harakat qilishini, jamiyatdagi o'rnini belgilashga yordam beradi. Madaniy qadriyatlar inson uchun alohida mohiyat va mazmun kasb etib, inson u orqali boshqa kishilar bilan, butun jamiyat bilan munosabat o'rnatadi. SHaxsni jamiyatdan, ijtimoiy munosabatlardan ajratib bo'lmaganidek, jamiyat taraqqiyoti ham insonning amaliy faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi munosabat bir-biriga bog'liq, bir-birini taqozo qiladigan munosabatlardir.

SHaxsning shakllanishida jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Har bir shaxsda u mansub bo'lgan jamoaga, millatga, elatga, jamiyatga xos ja'mi xususiyatlar va belgilar bo'ladi. SHaxs o'z hayotining butun mazmunini jamiyatdan, kishilar jamoasidan oladi. Har qanday shaxs ob'ektiv shart-sharoitlar va sub'ektiv omillarning uzviy birligi, ta'siri ostida shakllanadi. SHaxs kamolotida ob'ektiv shart-sharoitlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Oila, o'quv dargohlari, ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar, matbuot, mahalla, ko'cha singari omillar ham shaxsni tarbiyalashda muhimdir. Ob'ektiv shart-sharoitlarning shaxsga ta'siri sub'ektiv omillar orqali o'tadi.

Jamiyat kishilik tarixining muayyan bosqichi yoki ijtimoiy tizim shaklini ifoda etadi. SHaxs va jamiyatning o'zaro munosabatlari turli tarixiy davrlarda turlicha bo'lib, shaxs madaniyati jamiyat madaniyatini belgilaydi va shaxs madaniyati ham o'z navbatida muayyan bir jamiyat madaniyatida shakllanadi. Har bir jamiyat shaxs madaniyatini kamol topishida o'zining me'yoriy qadriyatlarini belgilaydi va shaxsning ma'naviy ehtiyojlarini ta'minlaydi.

Inson tabiatning oliy mahsuli bo'lib, uning mohiyati barcha ijtimoiy munosabatlar yig'indisi bilan belgilanadi. Inson ayni paytda ham tarixiy

taraqqiyotning mahsuli, ham uning sub'ektidir. Ijtimoiy munosabatlar insonni ijtimoiy vujudga aylantiradi, dunyoqarashini shakllantiradi. Inson ishlab chiqarish jarayonida faqat narsalar yaratibgina qolmay, balki o'zini, o'z shaxsiyatini ham qayta yaratadi. Bu jarayonda inson o'zini takror ijod qiladi va shu jihatdan u ijtimoiy mavjudotdir.

Inson ijtimoiy munosabatlar yig'indisi sifatida muayyan huquq va burchlarga egadir. Bu uning shaxs ekanligini ifodalaydi. Individ shaxsga aylanishi uchun bir qancha huquq va erkinliklarga ega bo'lishi lozim. SHaxs deyilganda demokratik haq-huquqlarga ega bo'lgan insonlar tushuniladi.

SHaxs ijtimoiy mavjudot sifatida muayyan erkinlikka ham egadir. Uning erkinlik darajasi jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga, mulkiy munosabatlarga ham bog'liq. Erkinlik har bir shaxsning tabiiy huquqidir. SHaxslarning insoniy huquqlari va erkinliklarni chegaralab qo'yish, paymol qilish; milliy, diniy kamsitishlar; meroslari, milliy qadriyatlarga bepisand qarash, ularning huquq va manfaatlarini kamsitishdir.

SHaxsning huquq va erkinliklaridan tashqari uning jamiyat va umuinsoniyat oldidagi burchi va ma'suliyati ham bor. Inson o'zi yashab turgan jamiyatning qonun-qoidalarini, tartiblari, ahloqiy, huquqiy normalariga amal qilmasligi, uning muammolari, qiyinchiliklariga befarq qarashi mumkin emas. Har bir mamlakatning konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan qonunlarga amal qilish, boshqa fuqarolarning milliy qadr-qiyimatlarini hurmatlash, jamiyat manfaatlariga, turmush tarziga, odob-ahloq va madaniyatga zid va nojo'ya harakatlarga murosasiz bo'lish, Vatanni himoya qilish va shu kabi boshqa xususiyatlar shaxsning burchi va ma'suliyatidan iboratdir.

Har bir shaxsning umumxalq manfaatlariga to'la taalluqli bo'lgan burch va ma'suliyatlari ham bo'ladi. Bular tabiatni muhofaza qilish, uning boyliklarini qo'riqlash, madaniy-tarixiy yodgorliklarni saqlash haqida g'amxo'rlik qilish, boshqa xalqlar va mamlakatlar bilan do'stlik, tinchlikni saqlash singarilardir.

Barcha sivilizatsiyali jamiyatlarda shaxsning erkini bo'g'ib qo'yish, uning huquqlarini cheklash qonun yo'li bilan ta'qiqlanadi.

Barcha madaniyatli jamiyatning xususiyatini, uning mezon va mazmunini ziyolilar belgilaydi. Ziyolilik bu nafaqat keng bilimga ega bo'lishni, balki tashabbuskorlikni, javobgarlikni, ahloqiy-estetik jur'at va tug'ma iste'dodni bildiradi. Ziyolilik ahliy kamolat egasi bo'lish, nazariy masalalarni anglashga, ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga tayyor bo'lgan keng bilimli, yuksak madaniyatli intelligentni anglatadi. Ziyolilar-aqliy mehnatning turli sohalari bilan shug'ullanuvchi (fan va madaniyat xodimlari, o'qituvchilar, muhandislar, shifokorlar va b.) qatlamidir.

Madaniyatlilik deganda kamtarlik, halollik, rostgo'ylik, sahovatpeshalik, insonparvarlik, sahiylik kabi fazilatlariga ega bo'lish, axloqiy qoidalarga to'la amal qilish, o'z millati hamda boshqa xalqlarni ham hurmat qilish xislatlari anglashiladi. Madaniyatli kishi o'z fikrini obrazli, ifodali va chiroyli nutq orqali bayon qilish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Etarli bilimga ega bo'lmagan holda dunyodagi barcha narsalar to'g'risida fikr bildiruvchi kishi diletantdir. Diletantlik madaniyat kamligining belgisi bo'lib, chinakam madaniyat va ziyolilikka aloqasi yo'qdir.

Ziyolining estetik didi baland bo'ladi, ya'ni san'at asarlarining go'zalligi to'g'risidagina emas, balki kishilarning, tabiatning va jamiyatning go'zalligi haqida fikr yuritishga, qo'pollik va adolatsizlikka qarshilik ko'rsatish, uni bartaraf qilishga qodir bo'ladi. Hamma narsada me'yoriy va uyg'unlik tuyg'usi ziyolilikning yuksak xususiyatidir.

Ziyolilik bilim, ilm va tarbiya bilan kamol topadi. Ziyolilik tushunchasiga umumiy madaniyatdan tashqari qalb nozikligi, umuman, hayotga munosabatda yuksak ong, ijtimoiy faollik ham kiradi. Demak, «ziyolilik» tushunchasi faqat aqliy mehnat kishisiga taalluqli emas. Ziyoli deb chuqur intelegentlikka, intuitiv oliyjanoblikka ega bo'lgan, ma'naviy ehtiyojlari keng har bir kishini atash mumkin. Madaniyatshunoslikni o'rganishdan maqsad ziyolilikni tarbiyalashdir. Ziyoli – intellektual shaxs bo'lib, uning madaniyatli kishidan farqi, jamiyat va millat taqdiriga ma'naviy javobgarligidadir. Intellektual shaxs individual holatlarda o'z fikridan qanoatlanmaydigan, o'ziga o'zi qarshi boruvchi, o'zini-o'zi inkor qiluvchi ichki xususiyatlarga ega bo'lgan ziyolidir. Ziyolining shu xususiyatlarida komillik belgilari namoyon bo'ladi.

SHaxs madaniyatining shakllanishida jamiyat madaniyatining quyidagi tizimlari ahamiyatlidir:

Siyosiy madaniyat – kishilarning siyosiy ongi, manfaatlari, e'tiqodlari, maqsadlarini ifodaluvchi siyosiy-huquqiy g'oyalar majmui bo'lib, ma'naviy qadriyatlarining maxsus tizimini tashkil qiladi. Bu madaniyat tarixiy taraqqiyot bosqichlarida jamiyatning ijtimoiy tabaqalari manfaatlari bilan bog'liq holda vujudga keladi. Siyosiy madaniyat siyosiy faoliyat sifatida, ya'ni insonlar faoliyatidagi jamiyatni qayta qurish jarayonlarini qamrab olib, «siyosiy ishlab chiqarishni» aks ettiradi. Bunda siyosiy faoliyat amaliy jihatdan ijtimoiy guruhlar (sotsium)ning siyosiy hokimiyat uchun bo'lgan harakatlarini ifodalaydi, ma'naviy-nazariy jihatdan esa ijtimoiy munosabatlarni tabaqaviy dunyoqarash ruhida anglash, muayyan siyosiy g'oyalar, dasturlar ishlab chiqarish va targ'ib qilishni nazarda tutadi. Umuman, siyosiy madaniyat kishilar faoliyatining manfaatli o'ziga xos shakli bo'lib, siyosiy munosabatlarni tabaqalar, shaxslar tomonidan faol o'zlashtirish jarayonini bildiradi. Siyosiy madaniyat tarkibiga mafkura, siyosiy tajriba va an'analar, siyosiy tashkilotlar, siyosiy faoliyat usullari kiradi.

Siyosiy-madaniyatni ijtimoiy namoyon bo'lish shakli jihatidan sotsial guruhlar va shaxs siyosiy madaniyatiga ajratish mumkin. SHaxs siyosiy madaniyati individ tomonidan jamiyatning siyosiy, mafkuraviy va ijtimoiy-ruhiy qadriyatlari va usullarini o'zlashtirilishi hamda amalga oshirishi tizimidir. SHaxs siyosiy faoliyatida siyosiy madaniyatni bilish va amaliy faoliyatda qo'llash darajasining o'zaro bog'liqligi, yaxlit birligidan siyosiy madaniyat tarkib topadi.

Siyosiy madaniyat taraqqiyoti huquqiy madaniyat bilan bog'liq bo'lib, bu faqat qonunlarni bilish, huquqiy saviyadagina iborat bo'lmay, qonunlarga amal qilish va ularga bo'ysunish madaniyati demakdir. Umuman, huquqiy madaniyat –

huquqiy ong, huquqiy munosabatlar, huquqiy faollikning birlikda namoyon bo'luvchi qadriyatlar tizimidir.

Iqtisodiy madaniyat – tushunchasida iqtisodiy bilimlar bilan ishlab chiqarish, iqtisodiy faoliyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik omillari namoyon bo'ladi. Iqtisodiy madaniyat mazmunida madaniyat va iqtisodning o'zaro ta'siri xususiyatlari mavjud bo'lib, tarkibiga iqtisodiy ong, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy munosabatlar kiradi.

Iqtisodiy ong avvalo, kishilarning ijtimoiy ishlab chiqarishda o'z o'rnini anglashini bildirib, ratsional bilimlarni, emotsional tuyg'ularni o'zida ifodalaydi. Iqtisodiy faoliyat tarkibiga moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda mehnat mahsulini o'zlashtirish kiradi. Iqtisodiy faoliyat sub'ekti insondir. Mukammal fikr va yuksak ong faoliyatida moddiylashsagina iqtisodiy madaniyat hodisasiga aylanadi. Iqtisodiy tafakkur va ong iqtisodiy odobning mezoni bo'lib iqtisodiy ong faoliyatning fikriy obrazidir.

Ijtimoiy munosabatlar iqtisodiy madaniyatning asosini tashkil qilib, ijtimoiy-iqtisodiy ongni belgilaydi va ularda o'z ifodasini topadi. SHuningdek, ijtimoiy munosabatlar ishlab chiqarish darajasini emas, balki mulk, taqsimot, iste'mol bilan bog'liq munosabatlarni aks ettiradi. Iqtisodiy munosabatlar nomoddiy sohalarining bir qismi sifatida faoliyat jarayonida vujudga keladi va jamiyat iqtisodiy madaniyatini ifodalaydi. Iqtisodiy madaniyatning mazmunini kishilarning turli sohalarida mehnat faoliyati, yangi sifat natijalarini tashkil etadi.

Iqtisodiy madaniyat quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Bilish funksiyasi - iqtisod fanlarining holati, fan asoslarining tajribaga tadbqiq etish usuli va yo'llarini bilib olishga da'vat etadi.
2. Dunyoqarash funksiyasi – asosan, ma'naviy-ruhiy mohiyatdagi dunyoqarash bo'lib, iqtisodiy g'oyalar, qarashlar, tasavvurlar tizimidan iborat.
3. Tarbiyaviy funksiya – iqtisodiy madaniyatni egallash, bilimlar yig'indisini e'tiqodga aylantirishdagi bosh manba ehtiyojlar va manfaatlardir. Bilimlar aql-idrok va yurakdan o'zlashtirilganda e'tiqodga aylanadi.
4. Amaliy funksiya yoki ishlab chiqarish funksiyasi – bunda iqtisodiy madaniyat ma'naviy va amaliy ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega bo'ladi.

Axloqiy madaniyat – jamiyat, sotsium, individlar tomonidan axloqiy kamolot me'yorlariga erishish darajasidir. Kundalik turmushda, kishilar faoliyatida amal qiladigan va o'zlashtiriladigan axloqiy qadriyatlar axloqiy kamolot me'yorlari bilan bog'liqdir. Axloqiy madaniyat tarkibiga axloqiy ong, axloqiy munosabat va axloqiy faoliyat kiradi.

Axloqiy ong tarixan o'zgaruvchi axloqiy munosabatlarni anglatib, axloqlikning sub'ektiv jihatidir. Voqelikka va inson faoliyatiga qadriyat tarafidan munosabatda bo'lish axloqiy ongning muhim xususiyatidir.

Axloqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning alohida ko'rinishi bo'lib, axloqiy faoliyatga bog'liq holda kishilar o'rtasida tarkib topadigan o'zaro bog'liqlik va aloqalar yig'indisidir.

Axloqiy faoliyatda inson yoki jamiyatning axloqiy ongi, axloqiy munosabatlari yaxlit namoyon bo'lib, axloqiy talablar, fazilatlar insonparvarlik mohiyatini kasb etadi. Axloqiy faoliyat axloqiy bilimlarni egallash; axloqiy tuyg'ularni

shakllantirish; o'zini tarbiyalash; mehnat mehr; axloqiy tarbiyalanganlik va hokozolardan tashkil topgan.

Qadriyatlar deganda insonlar uchun ahamiyatli bo'lgan, millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlariga xizmat qiladigan tabiat va jamiyat hodisalari majmui tushuniladi. Qadriyatlar muayyan jamiyat yoki sinfga mansub kishilar turmushi va madaniyatining haqiqiy yoki ideal ne'matlari bo'lgan tabiat va jamiyat hodisalarning mohiyatidir.

Qadriyatlarning hayotidagi o'rni va ahamiyati baholash tufayli belgilanadi. Baholash esa insonlarning ehtiyojlari, manfaatlari, maqsadlari, qiziqishlaridan kelib chiqadi. Ayrim hollarda ehtiyoj va manfaatlar bir-biriga zid kelishi mumkin. Muayyan ijtimoiy guruh, millat, sinflar uchun oliy qadriyat hisoblangan hodisalar boshqalar uchun qadriyat bo'lmasligi mumkin. Tabiat va jamiyat hodisalarini qadriyat turkumiga kiritish yoki kiritmaslik kishilarning ehtiyojlari, manfaatlari, orzu-istaklari, maqsadlaridan kelib chiqadi.

Qadriyatlar ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, kishilarning amaliy faoliyati jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Ular mohiyatiga ko'ra turlarga bo'linadi. Avvalo, inson va uning hayoti eng oliy qadriyat hisoblanadi. Inson ehtiyojlarini qondirishda tabiiy qadriyatlar: er va er osti boyliklari boshqa tabiat ne'matlari katta ahamiyat kasb etadi.

Inson mehnati, aqli bilan yaratilgan moddiy boyliklar moddiy qadriyatlar hisoblanadi. Madaniy-ma'naviy qadriyatlarga ilmiy-texnikaviy va intellektual imkoniyatlar yaratgan boyliklar mansub. SHuningdek, jamiyat taraqqiyotida, inson hayotida ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar: erkinlik, tenglik, birodarlik kabilar ham o'rin tutadi. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar ichida istiqloq tufayli qo'lga kiritilgan barqarorlik, tinchlik, totuvlik alohida ahamiyatga ega.

Qadriyatlar amal qilish doirasiga ko'ra milliy, mintaqaviy va umuminsoniy turlarga bo'linadi. Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lib, u millatning tili, madaniyati, tarixi, urf-odatlarini, an'analari jamiki moddiy va ma'naviy boyliklarini, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Mintaqaviy qadriyatlar iqtisodiyoti, madaniyati, tarixi, tili, dini, urf-odat va an'analari mushtarak bo'lgan xalqlar manfaatlariga xizmat qiladigan tabiiy va ijtimoiy hodisalar majmuasini tashkil etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar mazmuni jihatdan chuqur va keng bo'lib, umumbashariy ahamiyat kasb etadi. Umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishiga muvofiq keladi. Milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar bilan qancha ko'p uyg'unlashgan bo'lsa, ularning taraqqiy etishiga shu qadar keng imkoniyat ochiladi.

Umuminsoniy qadriyatlar turkumiga insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan umumbashariy muammolar kiradi. Bular: Er yuzidan ilm-fanni taraqqiy ettirish, tinchlikni saqlash, qirg'in qurollarini to'xtatish, tabiatni muhofaza qilish va hokazolardir⁷.

⁷ Ж.Тыленов. +адриятлар фалсафаси.-Т., 1998, 10-20 бетлар.

Tayanch tushunchalar

Moddiy va ma'naviy madaniyat, siyosiy va huquqiy madaniyat, iqtisodiy madaniyat, axloqiy-estetik madaniyat, ijodiy salohiyat, qadriyat, sivilizatsiya, kommunikativ funksiya, ijtimoiy mohiyat, intellektuallik, diletantlik.

Mavzu bo'yicha takrorlash uchun savollar

1. Madaniyat qanday sohalarga bo'linadi?
2. Moddiy va ma'naviy madaniyatning asosiy belgilari nimalardan iborat?
3. Madaniyatning jamiyat hayotidagi funksiyasi;
4. SHaxs faoliyatida madaniyatni tutgan o'rni;
5. Madaniy qadriyatlar deganda nimani tushunasiz?
6. Moddiy va ma'naviy madaniyatlarning o'zaro nisbati.
7. Madaniyat rivojida ziyolilarning roli.
8. Madaniyat qadriyatlarining shaxs barkamolligi va jamiyat ravnaqidagi ahamiyati.

ADABIYOTLAR

1. Karimov.I.A. Istiqlol va ma'naviyat. -T., 1994
2. Karimov.I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. -T., 1998
3. Erasov V.S. Kultura, religiya i sivilizatsiya na Vostoke. Moskva, 1990
4. Ikonnikova S.N. Diologi o kulture. -Leningrad, 1989
5. Kulturologiya. -Moskva, 1996
6. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. -T.1998

JAHON MADANIYATI TARIXI

3-mavzu. ARXAIK (IBTIDOIY) MADANIYAT.

Ma'ruza rejasi:

1. *Arxaik madaniyatining dastlabki namunalari.*
2. *So'nggi poleolit davri madaniyati.*
3. *YAngi tosh asri (neolit) madaniyati.*
4. *Jez davrida yangi turdagi madaniyatning shakllanishi.*

Arxaik yoki ibtidoiy madaniyat insoniyat madaniyatining ibtidosi va eng uzoq davom etgan davridir. Bu davr insoniyat tarixi umumiy ko'lamining 99 %ini tashkil qilgan. Insoniyat hayotining boshlang'ich davri jamiyatning keyingi barcha o'zgarishlariga zamin tug'dirgani sababli bu davrni o'rganish insoniyat evolyusiyasi asoslarini, uning madaniyati negizini tushunish va sharhlashga yordam beradi.

«Dunyoda turmoq uchun, - deb yozgan edi Behbudiy, - dunyoviy fan va ilm lozimdur, zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga poymol bo'lur». «Moziyga qaytib ish ko'rish xayrlidir» - degan edi A.Qodiriy.

Ibtidoiy bosqichdagi madaniy taraqqiyot qiyofasini qayta tiklash o'ta murakkab vazifa. «SHaxsiy guvohnoma, tarjimai hol, qiyofadan mahrum, sukunatdagi o'tmish, hodisasiz «uzoq» (F.Brodel), «mudroq» (E.Lerua-Ladyuri) tarix uchun ideal namuna kasb etib, tabiiy-ilmiy mantiqni yaratish, uslublar miqdori yoki ijtimoiy-iqtisodiy tushunchalar va dastlabki (ibtidoiy jamoa) ijtimoiy tuzum ta'limotini izohlash uchun mo'ljallangandir»⁸.

Olimlar to'plagan ma'lumotlar 2 xil bo'lib:

1. Antopologik va arxeologik topilmalar-ibtidoiy odamning jismoniy va madaniy rivolanishini, ovchilik jamoasining turmush tarzini yorug' olamga chiqardi. Bu ma'lumotlar o'ziga xos belgilari bilan emperik (tajriba) tahlilni yuzaga chiqardi va ibtidoiy bosqichnm umum qabul qilgan tasnifiga asos soldi:

1. Paleolit-qadimgi tosh asri,
2. Neolit-yangi tosh asri.

Paleolit bosqichining o'zi ham ilk (quyi) va so'nggi (yuqori) davrlarga bo'linadi. SHuningdek, poleolit va neolit bosqichining o'rtasi mezolit – o'rta tosh asri davriga bo'linadi.

II. Etnografik ma'lumotlar – dunyo xalqlari va hozirgi vaqtda ham ovchilik va termachilik bilan kun ko'ruvchilarning hayoti haqida. Bu ma'lumotlar saqlanib qolgan arxaik madaniyat ko'rinishini etnik, ijtimoiy va ruhiy o'xshashliklar bo'yicha qayta tiklashga yordam beradi.

Tosh asri bundan 2,6 mln. yil oldingi davrdan (Kenianing Rudolf ko'li sohilidan topilgan qadimgi tosh qurollari) to eramizdan avvalgi 2 ming yillikgacha (mehnat qurollari jezdan tayyorlana boshlagan davrgacha) bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. O'z navbatida paleolit bosqichidagi eng uzoq davr ilk poleolit bo'lib, bundan 40-35 ming yil oldin tugaydi. Ilk poleolitda antropogonez jarayonining sodir bo'lishi, qazib topilgan gominid qoldiqlarining alohida turlari yashagan davrlarda (zinjantrop, avstralopitek, pitekanthrop, sinantrop, neandertal va boshqalar) madaniyatning dastlabki namunalari vujudga keldi: qo'pol tosh qurollari tayyorlash (kesgich, tosh nayza, qirg'ich), olovdan foydalanish, oddiy turar joylarning qurilishi, muomala vositalarining vujudga kelishi va rivojlanishi, atrof-muhit haqida dastlabki murakkab tasavvurlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

Detsentrizm farazi insoniyat paydo bo'lishini ikki o'choq Afrika va Osiyo bilan bog'laydi, zero hozirgi vaqtda eng qadimgi odam qoldig'i ham Afrika mintaqasidan topilgan. Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston xududida qazib topilgan gominidlar ham ilk paleolit davriga oiddir. Arxeolog U.Ismoilov boshchiligida Selung'ur g'oridan topilgan «fergantrop» odami qoldig'ining yoshi 700 ming yilga teng.

Ilk paleolitning oxirgi davri ko'pincha alohida davrga ajralib «o'rta» yoki «muste» deb nomlanadi (200 ming yil oldingi davrdan 40 ming yilgacha bo'lgan davr). Bu qonuniy hodisa bo'lib, must'e davrida madaniy ijod jarayonining o'sib, neadertallar paydo bo'ldi. Neandertallar keng xududlarga tarqalib murakkab va

⁸ Культурология. -М. 1998, 141 стр.

turli xil qurollar tayyorlagan, ma'lum marosim va madaniyat ko'rinishlari shakllangan. Neandertallar yashagan g'orlarida olovdan qoraygan tosh supalarda ma'lum marosim o'tkazilgan. Neandertallar qabri ko'pincha SHarq - g'arb yo'nalishi bo'yicha joylashib, murda «yonbosh holatda, tizzalari engagiga qayirilgan, yoniga tosh qurollar qo'yilgan» holda ko'milgan. Bu marosim o'limdan keyingi hayot mavjudligi haqidagi dastlabki tasavvurlarning paydo bo'lganligidan dalolat beradi. Neandertallar qabri O'zbekistonda Teshiktosh g'oridan, shuningdek, Omonqo'ton, Zirabuloq, Obirahmat, Qo'lbuloq, Uchtut va boshqa joylardan ham topilgan.

Ilk paleolit davrida madaniy muhitning mavjudligi alohida joylar bilangina chegaralansa, so'nggi paleolitda esa madaniyat tizim sifatida shakllanadi. So'nggi paleolitning boshlarida gominid evolyusiyasi yakunlanib zamonaviy «aqli odam» turi paydo bo'ldi. So'nggi paleolitda turli-tuman tosh va boshqa qurollar notekis tarzda ko'payishi natijasida mehnat qurollari ko'paydi, shuningdek, to'qimachilik paydo bo'ladi. Nihoyat, dastlabki tartibli ijtimoiy tashkilot-urug'chilik tashkil topadi. Bu inqilobning mahsuli insonlarning asosiy antropologik, fiziologik, ijtimoiy va ma'naviy birligi bo'lib, insonlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, til, maishiy rivojlanishdagi tafovutlarga qaramasdan tarixda o'z o'rnini saqlab qoldi.

Ma'naviy madaniyat dastlabki juda sodda bo'lib, o'sha davr kishilarining mehnat faoliyati bilan uyg'unlashib ketgan edi. Ibtidoiy odamlarning bilim darajasi ancha cheklangan bo'lsada, biroq yashash uchun kurash jarayonida atrof-muhitni kuzatib tajriba to'plaganlar. Natijada yangi tushuncha va tasavvurlar paydo bo'lib, tafakkur va nutq rivojlana bordi. Bu esa jamiyat ma'naviy rivojlanishini tezlashtirdi. Bilim va tajribaning to'planishi natijasida o'zlashtiruvchi xo'jalikdan ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tish sodir bo'ldi.

Dastlab, ibtidoiy odamlar oziq-ovqat qidirib o'zilar yashayotgan muhitni yaxshiroq o'rganishi, ularning geografik tasavvurlarini oshirgan. Insonning iste'molga yaroqli o'simlik va mevalarni qidirib topishi va tabiatni kuzatishi natijasida botanikaga oid bilimlari to'plangan. YOvvoyi hayvonlar ovlash jarayonida hayvonlarning fe'li, turi, yashash joylarini kuzatish tufayli ibtidoiy odamlarda zoologiya bilimi shakllana boshladi. Bunday bilimlarni o'rganish ibtidoiy odamlar uchun zaruriy bo'lgan hayot uchun kurash, tirikchilik manbai edi.

Kasallikni davolash uchun o'sha zamonning o'ziga xos tabobati bo'lib, unda o'simliklar, mevalar, hayvonlar, mineral jismlardan foydalanilgan. Ba'zi kasalliklarni davolashda silash, uqalash usulidan, shuningdek, folbinlik, sehircilarlik va jodugarlik usullaridan ham foydalanganlar.

Qadimgi odamlarda tabiatni, iqlimni kuzatish asosida ob-havoni oldindan aytib berish qobiliyati paydo bo'ldi. Tarbiya mehnat va turmush sharoiti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, odat va udumlar uning asosini tashkil etgan.

Ma'naviy madaniyat turlaridan biri bo'lgan ibtidoiy san'at odamlarning mehnat faoliyati bilan uyg'un holda vujudga kelgan. Urug'chilik jamoasi davridayoq hali ibtidoiy odamlar san'atning nimaligini to'la anglamagan holda san'at turlarini shakllantira boshladilar. Ibtidiy sanoat xilma-xil bo'lib, bir necha turlarga bo'linadi:

1). Suyak, tosh parchasi, shox, kulolchilik buyumlariga chizilgan belgilar, odam, hayvon va har xil narsalarning tasvirlari.

2). Har xil ranglar bilan g'or devorlariga ishlangan hayvon, odam va buyumlar tasviri. Ularda ov, mehnat, jang va boshqa manzaralar tasvirlangan. Bunday tasvirlar Turon, Sahroi Kabir, Markaziy Osiyo, g'arbiy Evropada ko'plab uchraydi.

3). Qoya toshlarga o'yib, chizib, ishqalash usuli bilan ishlangan tasvirlarda hayvon, buyum, qurollar va ibtidoiy kishilarning kundalik mehnati bilan bog'liq manzaralar o'rin olgan. Qoya tosh tasvirlari Osiyo, Afrika va Evropada ko'p uchraydi.

4). Arxaik san'at turlarida biri haykaltaroshlik ham urug'chilik jamoasining rivojlangan davrida paydo bo'lib, asosan ayollar, qisman erkaklar, shuningdek, hayvonlar haykallari ishlangan. Bunday xaykalchalar, suyak, tosh, loy va boshqa narsalardan tayyorlangan. Haykal tasvirlarda ibtidoiy mehnat va e'tiqod ramzlari namoyon bo'ladi.

5). Ishlab chiqaruvchi xo'jalik (neolit) faoliyati bilan bog'liq sopol buyumlarga chizilgan rasmlarda oddiy chiziqlar, hayvon va o'simlik tasvirlari uchraydi.

6). Ibtidoiy san'at turlaridan biri – niqoblar qadimgi odamlarning ovchilik faoliyati bilan bog'liq bo'lib, odamlar niqoblar bilan hayvonlarni ov qilishgan, turli hayvonlar qiyofasiga kirishib, ularni qo'rqish orqali o'zlarini himoya qilishgan. Niqoblardan marosim va udumlarda ham foydalanilgan.

7). Musiqa, qo'shiq, o'yin ibtidoiy san'at turlari hisoblanib, ibtidoiy odamlar urib, chertib, puflab chaladigan asboblarni kashf qilishgan.

8). Xalq og'zaki ijodi -ertak, rivoyat va afsonalar ham ibtidoiy davr mahsulot bo'lib, odamlarning turmushi, o'y-fikri va kayfiyatini ifodalagan, diniy tasavvurlarning shakllanishiga asos bo'lgan.

Umuman, ibtidoiy san'at kishilarning dastlabki umumiy ijodi bo'lib, u odamlarning mehnat faoliyati, ichki ruhiyati va diniy tasavvurlari bilan uyg'un bo'lgan. Aytish mumkinki, diniy tasavvur va e'tiqod shakllari madaniyatning moddiy va ma'naviy turlarining rivojiga samarali ta'sir ko'rsatgan.

Diniy tasavvur va e'tiqod ibtidoiy jamoa tuzumining keyingi davrlarida shakllanib, ayrim unsurlari o'rta paleolit davrlarida vujudga kelgan. Ibtidoiy odamlar tabiatdagi turli hodisalarning sabablarini tushuna olmagan. Ular hodisalar negizida sirli, g'ayritabiiy kuchlar yashiringan deb tushunishib, shu g'ayritabiiy kuchlarga e'tiqod qilishgan.

Ibtidoiy odamlarning tirikchilik ilinjida turli mintaqalarga tarqalishi, tabiat, sharoit va turmush tarzining xilma-xilligi turli e'tiqodlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Tabiat va jamiyat hodisalari bilan bog'liq g'ayritabiiy kuchlarga ishonish ibtidoiy e'tiqodlar - totemizm, animizm, sehrgarlik, feteshizm va boshqalarni keltirib chiqardi.

Totemizm-jamoaning hayvon yoki o'simlik turi bilan g'ayritabiiy qarindoshlik aloqasiga ishonishi bo'lib, ovchilik va termachilik rivojlangan davrda paydo bo'lgan. Bu e'tiqodda totem-hayvon yoki o'simlik nihoyatda hurmat qilingan. Totemizmning ilk bosqichida hayvon muqqadas sanalib, uning o'ldirish yoki go'shtini iste'mol qilish ta'qiqlangan. Faqat urug'ning urf-odat marosimlardagina bu hayvon go'shti iste'mol qilingan xolos.

Animizm – «ruh», «jon» ma'nosini bildirib, bu dunyoda ruhlar, jonlar shaklidagi g'ayritabiiy kuchlarning borligiga ishonish kuchaygan. Tabiatdagi g'ayri-oddiy narsalar, odamlar va boshqalarning ruhlariga, shuningdek, urug'chilik jamoasining rivojlanishi bilan urug' boshliqlar, harbiy yo'lboshchilar ruhiga-ajdodlarga sig'inishi paydo bo'lgan. Matriarxat davrida ruhlar ayollar nomi bilan atalgan. Xo'jalik shakllari paydo bo'lgach tabiatdagi narsalar (quyosh, suv, er) ning ruhiga topinish kuchaygan. Sehrgarlik – odamning g'ayritabiiylik kuchlarga ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga asoslangan amallardir. Bu ibtidoiy san'atda ham o'z ifodasini topgan. Qoyatosh tasvirlaridagi yaralangan hayvon ifodasida ovchilar bo'lg'usi ovning baroridan kelishini ko'zlab, hayvonlarni sehlashganligini kuzatish mumkin.

Gominidning uch million yillik evolyusiyasi nihoyasidagi kuchli evrilish natijasida anglash, nutq, din, san'at vujudga keldi. Arxaik madaniyatning xususiyati haqida uni xaqli ravishda «gomo sapiens» yaratganligiga etnografik va arxeologik ma'lumotlarga asoslanib tasavvur qilish imkoniyatlariga egamiz. Birinchi navbatda biz, ibtidoiy odamning o'ziga xos fikrlash xususiyati shakllanganligi haqida hukm chiqarishimiz mumkin.

Ibtidoiy odamning fikrlashi aniqlik, ta'sirchanlik, butunlikda farqlanadi. Ibtidoiy odam asta-sekin turli tashqi hodisalarni, issiq va sovuqni, to'q va ochlikni, yaxshi va yomonlikni his qiladi, yorug'lik qorong'ulikdan ajratadi. Hodisalarning ro'y berishini kuzata boshlaydi. O.Freydenbergning fikricha, unda kuzatish ta'suroti ustun bo'lgan. Ibtidoiy odamning ta'sirchan, aniq tasavvuri hali hodisalarni umumlashtirish qobiliyatidan yiroq edi. U tevarak-atrofdagi voqea hodisalarning mohiyatini tahlil qilmasdan faqat yuzaki qayd qilgan, narsa va jarayonlarga, ularning xususiyatiga bir xil yondoshgan. Ibtidoiy tafakkur uchun bog'lanishlar o'ta shartli bo'lib, qandaydir hodisaning sababi tez-tez qaytarilib turilishi natijasida vaqt o'tishi bilan idrok qilingan.

A.N.Romanovning ta'kidlashicha, «yozuvsiz madaniyatning o'ziga xos xususiyati-nutqning nokategorial shaklidir». Bu mustaqil faoliyatning ijodiy manbalarini cheklovchi jarayon hisoblanadi. Insonga kerakli barcha yangilik va bilim faqat faoliyat jarayonida namoyish qilish usulida berilgan. SHuning uchun ibtidoiy madaniyatda marosimga o'xshash shakllar ustunlik qiladi. A.Rahimov aytganidek, marosim aniq va maqsadli faoliyat bo'lib, uni amalga oshishi ijtimoiy guruhlar nuqtai nazarida ishlab chiqarish faoliyati kabi hayotini saqlash uchun ham o'ta muhim hisoblanadi. Marosim pragmatikona va faqat ma'lumot beruvchi emas, balki ularga berilayotgan ma'lumot to'liq holda bo'lib so'z orqali izohlanmaydi. Unda ishlab chiqarish faoliyati ham, bilim ham, sehr-jodu ham, san'at ham aralash holda bir butunlikda namoyon bo'ladi.

So'ngi paleolit davrida animistik e'tiqodlar va sehr-jodu ma'naviy madaniyatning negizi sifatida qat'iy rasmiylashgan. Qadimgi e'tiqodlarning shakllanishi manbaida tabiatning tashqi ko'rinishi va odamlar jamoasi haqida tasavvurlarning uyg'unlashib ketishi, ibtidoiy odam uchun xos bo'lgan inson tabiatining sub'ekti va ob'ekti birligi ta'sirida, ehtimol jamoa nima bilan shug'ullansa o'shanga bog'liq bo'lgan hayvonlar, o'simliklar, toshlar, ya'ni uning faoliyati doirasida uchraydi. Dunyoda yashayotgan aholining ko'plab ruh va jonlar

bilan munosabatda bo'lishi sehrgarlikni keltirib chiqardi. Sehrgarlikning qadimgi turlaridan biri ovchilik sehri bo'lib, unda hayvonni tutish mashqi o'rganiladi.

Dastlabki sehrgarlik harakatlari mazmunida totemizm – hayvonlar topinish yotadi. Ibtidoiy jamoa turmushi, ovi, urushi, hayvonlarni tutishi, tug'ilishi va o'limi, umuman inson hayoti totemlar kurashi orqali tasavvur qilinadi. Bu tasavvurlar oqibatida kosmogonik manzaraga asos solinib, qaerda har bir totem-koinot borki vujudga keladi va yo'qoladi, qari koinot o'rniga yoshi keladi, ularning o'rin almashishi abadiydir degan xulosaga kelinadi.

Sehrgarlikda nafaqat paydo bo'layotgan tushunchalar jamlanadi, balki madaniyatning eng qadimgi shakli ham vujudga keladi. Suyakka chizish va naqsh solish, kichik haykaltaroshlik, belgi – muhr bosish, bo'yoqli hoshiyalar chizish, g'or devorlariga betartib chiziq shakllar solishdan boshlanib, mashhur Altamir, Lasko, Montospan va boshqa g'orlardagi tasvirlar galereyasi vujudga keldi. Natijada, hozirgi vaqtgacha olamni o'zida aks etdirib kelayotgan din, san'at, fan sohaları paydo bo'ldi. g'or tasvirlari tabiiy, aniqrog'i hayotiy aks ettirilgan. g'or tasvirlarining dastlabki bosqichida jonivorlar (otlar, yovvoyi qoramol, mamontlar) tasviri alohida o'rin tutadi.

Ibtidoiy odamlarning tasvir faoliyatida nafosat uyg'unligi yoki rasm yozuvlar (piktografiya) emas, balki tasvirni «fotografik» tarzda ifodalashi ustun bo'lgan. Mashhur san'atshunos A.Arnxeymning ta'kidlashicha paleolit davrida san'at hayotiy zarur vazifani bajargan. U kishiga mislsiz kuch baxsh etib, tirik mavjudodlarga o'z munosabatini bildirish imkonini yaratgan. Ibtidoiy odamlar chizilgan tasvirga jonivorlarning joni o'tadi, shu tufayli ularga ta'sir qilish mumkin deb o'ylagan. Arxaik san'at insonni hayvonlar ruhiyati bilan qiziqishda alohida vosita bo'lib, unda haqiqiy hayot, marosim va tasavvurlar uyg'unlashib ketgan.

O'zbekiston xududida qoyalarga solingan so'nggi paleolit davriga oid tasvirlar uchramasada, ushbu davrga tegishli 30 dan ortiq manzilgohlar o'rganilgan. Ular Samarqand manzilgohi, Ohanggarondagi tosh qurollar «ustaxona»si, Ko'kbuloq va Oqtosh manzilgohlaridir. Mamlakatimiz xududida ibtidoiy tasviriy san'at namunalarining eng qadimgisi mezolit-neolit davrlariga oid bo'lib, ular jahon tasviriy san'at tarixining ajralmas qismidir. SHuningdek, bu tasviriy san'at tarixi bir qator alohida ko'rinish, o'ziga xoslik va farqlik jihatlarga ega bo'lib quyidagi bosqichlardan iborat:

1. g'orlar, qadimgi toshlar va turli qoyalarda saqlanib qolgan ibtidoiy tasvirlar.
2. Loy, ganch, tosh va yog'ochdan ishlangan qadimgi haykallar namunalari va turli hunarmandchilik buyumlaridagi tasvirlar.

Mamlakatimiz tog'lik tumanlarida keng tarqalgan qoyatosh tasvirlari ishlanish usuliga ko'ra ikki xil: 1) bo'yoq (ohra) bilan va 2) o'yib-ishqalash-chizish usuli bilan ishlangan rasmlar (petrogliflar)dan iborat.

O'zbekistondagi qoyatosh tasvirlarining namunalari Zarautsoy, Sarmishsoy, Beronsoy, Ko'ksaroy, Takalisoy, Teraklisoy kabi yuzdan ziyod joylardan topilgan. Bu tasvirlarda O'zbekistonning qadimgi hayvonot olami - sher va yo'lbarslar, qoplon, tulki va bo'rilar, bug'u va jayronlar ifodalangan. Qoyatosh rasmlari mazmunan boy va manzarasi jihatidan xilma xil bo'lib, ularda ov manzaralari, turli raqslar, ov va mehnat qurollari tasvirlangan. SHuningdek, bu suratlar qadimgi

ajdodlarimizning g'oyaviy qarashlari va diniy e'tiqodlarini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir. Ibtidoiy odamlar bir-birlariga fikr-munosabatilari va istaklarini chiziqlar, turli shakllar, sodd tasvirlar orqali etkazishga intilganlar. Masalan, ov qurollarining tasvirlash orqali ular ovga borishlarini ifodalasalar, turli hayvonlar tasvirlari orqali, o'sha hayvonlarni ovlamoqchi ekanliklarini bildirganlar.

Tasviriy san'atning ibtidoiy davrga mansub namunalaridan biri Qo'hitang tog'ining yuqorisida joylashgan g'orni «Oltin olov qoyasi» yoki «Zarao'tsoy» deb atalgan. Zarao'tsoy ov manzarasidagi turli rasmlarni kuzatish orqali ovchilik ilmining ayrim qirralarini o'rganamiz. Jizzax viloyatidagi Takatoshdagi tasvirlarda fikr, sezgi, amaliy ehtiyoj kabi tuyg'ular aks ettirilgan. Qadimiy tasvirlardan yana biri Zarafshon etaklaridagi Sarmishsoy darasining ikki yuzida qad ko'targan qoyatoshlarning silliq yuzasiga solingan. «Sarmishsoy» tasvirlarida yovvoyi buqalar, shoxdor bug'i va kulonlar, elib borayotgan tog' takasi, ohu, to'ng'iz, bo'ri, qoplon, itlar hamda bir-biri bilan olishayotgan hayvonlar, shuningdek, ovchilar va ov manzaralari tasvirlangan.

Qadimgi rassomlar faoliyatida ham kuzatuvchanlik, shakl va chiziqlar orqali bo'layotgan voqealarning xarakterini, mazmunini yoritib bera olish qobiliyatlari ko'zga tashlanadi. Tasvirlar orqali odamlarning mushtarak tuyg'ulari yuzaga chiqib, har bir belgi, qoralama yoki shakl o'ziga xos fikrni, xatto sehru jodularni ifodalab berishi bilan qiziqarlidir.

Inson o'z mehnati tufayli hayvonot dunyosidan ajralib chiqqach, yashash uchun kurash jarayonida qanchalik ongli mehnat qilsa, shuncha muvaffaqiyatlarga erishgan. Erishilgan muvaffaqiyatlar urf-odat, udum, marosim, an'ana va bayram – xursandchilikni vujudga keltirgan. Madaniyatshunoslar fikricha bayram va marosimlar eng qadimgi davridayoq mavjud bo'lgan va ibtidoiy odamlar hayotida muhim rol o'ynagan. D.M.Genkinning fikricha, «marosim va bayramlarning chuqur ildizi insoniyatning «go'daklik» davriga borib taqaladi». M.M.Baxtining ta'kidlashicha, «Bayram insoniyat madaniyatining boshlang'ich shaklidir».

Ilk bor maxsus uyushtirilgan marosim- bayramlar totemlarga bag'ishlangan. Bu marosimlarda turli joylarda totem hisoblangan turli hayvonlar-ayiq, yovvoyi echki, sigir, bug'u, ot, bo'ri kabilarga topinganlar. O'rta Osiyoda ilon, buqa, qo'y, ot, tuya, sher totemlari keng tarqalgan. Buni biz qazilma yodgorliklardan topilgan amaliy san'at buyumlari misolida kuzatishimiz mumkin.

Mehnat taqsimotining vujudga kelishi munosabati bilan qadimgi odamlarning ishlab chiqaruvchi xo'jalikka (neolitda) o'tishi natijasida yangi sohalarga oid marosim va bayramlar vujudga kela boshladi. Bu «Mehnat marosimlari» bo'lib, bu madaniyat va san'at (teatr, raqs, pantamimo san'atining primitiv ko'rinishlari) ning rivojlanishiga zamin yaratdi.

Miloddan oldingi YI-IY ming yilliklarda dehqonchilik madaniyati vujudga keldi. U eng avvalo, Old Osiyo va YAqin SHarqda, keyinroq O'rta Osiyoda sodir bo'lib, bu o'troq turmush tarzini paydo bo'lishiga sharoit yaratdi. SHu asosda to'qimachilik, kulolchilik, uy-joy qurilishi paydo bo'ldi. Tabiiy tanlanish o'simlik navlari va hayvonlarning zotlari o'zgara boshladi. Dehqonchilik madaniyati

astronomik kuzatishlarni tartibga solishni talab qildi. Bu davrda insoniyat tafakkurining rivojlanishi mifologiyani shakllantirdi.

Mif va mifologiya eng avvalo antropomorfizm-tabiatdagi narsalarga ham insonga xos deb qarashni va xudolarni odam qiyofasida tasavvur qilishni ifodalaydi. Mif va mifologiyani qadimgi e'tiqodlardan farqi, olamdagi barcha mavjud munosabatlar va qadriyatlarni izohlashga harakat qiladi. Mif va marosim arxaik madaniyatning go'yoki– so'zdagi va harakatdagi, nazariy va amaliy ikki tomonidir.

Mifologik bilimning ikkita asosiy ijtimoiy vazifasi bor:

1. Umumiylikning odatiy mavjudligini kishilar ongiga singdirish va mustahkamlash, shakllangan qoidalarni qonuniylashtirish, jamoada barqarorlikni ta'minlash uchun ularni an'anaga aylantirish;

2. Jamoani qo'rquvdan xalos qilish maqsadida va ruhiy halovatni kafolatlashda atrof-muhit bilan, butun tashqi olam bilan mustahkam aloqa o'rnatish.

Mif dastlabki davrda insonni chulg'ab turgan kundalik ishlardan fikrini chalg'itib, hayoliy poetik olamga olib kiradi. Mif olamni jamoa bo'lib an'anaviy his qilishdir. Mif dastlabki dunyoqarashning zaruriy, muqarrar shaklidir. Umum tasavvurlar mifning shakllanishiga sabab hamda hissiy tajriba-kuzatishlar uchun asos bo'lolmaydi. Guruhlar tushunchasi eng avvalo butun borliqni o'zicha his qilishga tayanadi.

Miflarning paydo bo'lishi mavhum tushunchalar shakllanib, insonning nutqi rivojlanayotganligi haqida guvoh beradi. Bunga bir misol-tasviriy san'atning rivojlanishidir. Topilgan petrogliflar (toshbitiklar) insonlar hayoti haqida etarli, mufassal hikoyalarni o'zida saqlab kelgan. Bunday tasvirlarga misol qilib Surxandaryoning Zarao'tsoy darasidagi qoyatosh rasmlarini ko'rsatish mumkin. Bilimlarni saqlash va uzatishning yana bir vositasi jamoaning alohida a'zolari, boshqa kundalik ishlardan ozod qilinib, faqat ma'lumotlarni yig'ish, saqlash va uzatish bilan shug'ullangan. Bunday kishilar shamanlarga (sehlarga) aylangan. SHamanlarni ko'pi yoshi ulug', hayotiy bilim va tajribaga ega, tabiatni kuzatuvchi, marosim va udumlarni biluvchi kishilar bo'lgan. Ular ovchilar bilan muntazam muloqotda bo'lib o'z bilimini oshiradi. Bu shamanga to'g'ri qaror chiqarish imkonini beradi. U shu tariqa qabila va urug' a'zolari ichida obro'ga ega bo'ladi.

Markaziy Osiyo mintaqasida neolit davri ancha oldin boshlangan. Bunga mil.av.VI ming yillikda Kopetdog' etagida vujudga kelgan Joytun madaniyati guvohlik beradi. O'troq dehqonlar va chorvadorlarning manzilgohlari asosan somonli loydan qurilgan uylardan iborat bo'lib, bu Eron va Mesopotamiya xalqlari madaniyati bilan yaqin aloqada shakllangan Joytunliklarning ma'naviy madaniyatini rivoji haqida katta umumiy ibodatxona devorlariga ishlangan rangtasvir dalil bo'ladi. Mil.av. IV-II ming yillikda Xorazm xududida neolit davrida oid Kaltaminor madaniyati shakllandi.

Neolit mohiyatiga ko'ra arxaik madaniyatining oxiri hisoblanib, bunda ishlab chiqarish faoliyatining yangi turi dehqonchilik va chorvachilikka o'tish bilan inson tabiatda mustaqil faoliyat ko'rsatish qobiliyatini namoyon bo'ldi. Agar arxaik madaniyatda jamoa fikri urug' a'zosi, urug' manfaatlari doirasida etakchi faoliyat

ko'rsatgan bo'lsa, endi individual ong va qiziqish kuchaya boshladi. Neolit davrining oxiri va jez asrida arxaik madaniyat barham topdi. Bu davrda jamoa mulki o'rniga xususiy mulk vujudga kelib, hunarmandchilik ajralib chiqadi va mahsulot ayr boshlash shakllandi. Endi oqsoqollar va qabila yo'l boshchilari yig'indisining ahamiyati sezilarli oshdi, bu qabila yo'ldoshchilariga sig'inishni shakllantira boshladi. Yo'l boshchilarga sig'inishda ularning jamoa hayotida tutgan o'rnini, ya'ni o'z hududini qo'riqlashdan tashqari harbiy yurishga, shuningdek, muhim jamoa ishlarini bajarish uchun xonadonlarni birlashtirib, urug'doshlarini kanal qazish, muhofaza to'siqlar o'rnatishga jalb qiladi.

Bilimning oshirishi natijasida murakkab buyumlar yaratila boshlandi. Qayiq va elkanli kemalar, taqvim, hisob va o'lchov tizimi vujudga keldi. Xususiy mulkchilikning paydo bo'lishi huquqning shakllanishiga olib keldi. Ayrimlari hozirgacha saqlanib kelayotgan an'analar va qadimgi folklor namunalari, vujudga keladi (miflar, dostonlar, hikoyalar, marosim, qo'shiqlari), yozuvning ilk tizimi shakllanadi; piktografiya (rasm-yozuv), belgi yoki hindularning tugunli yozuvlari. Monumental me'morchilik ham vujudga keldi. Ilk monumental inshootlar katta tosh bo'laklari- plitalardan qurilgan megalitlar hisoblanadi. Dolmenlar (tosh maqbaralar) tosh plitalardan sag'ana yoki maqbara (kulba) shaklda qurilgan. Kromlexlar esa atrofiga toshlar yotqizilgan inshootlardir. Eng mashhur kromlex buyuk Britaniyadagi Stounxenj hisoblanadi (mil.avv. II ming yillik boshlariga oid). Megalitlar sajdagoh va ibodatlar joyi sanalsada, aslida ular boshqa maqsadlar uchun mo'ljallangan. Ular halqlarni birlashtirib, jamoaning barcha kuchlarini jipslashtirishga, yangi ijtimoiy tuzum vujudga kelayotgan hollarda insonlarni umumlashtirish (sotsializatsiya) maqsadlariga xizmat qildi. Negaki, davlat tuzilishi jarayonida turli ijtimoiy qatlamlar (boshqaruvchilar, kohinlar va oddiy bajaruvchilar)ning bo'linishi sodir bo'ladi;

O'zbekiston hududida jez davri (mil.avv. II ming yillik) boshlarini o'z ichiga oladi. Xuddi shu davrda ikki turdagi mustaqil madaniyat shakllandi: 1) o'troq dehqonchilik vohalaridagi madaniyati (Surxondaryo vohasidagi Sopollitepa, Jarqo'ton makonlarida, Farg'ona vodiysidagi CHust madaniyati); 2) ko'chmanchi dashtliklar madaniyati (Zamonbobo, Tozabog'yob, Suyargan va Amirobod kabi joylarda) vujudga keldi.

Mil.avv.XVIII-X ming yillikka oid Sopollitepa va Jarqo'ton manzilgohlarida sharq tipidagi ilk sivilizatsiyaning shakllanishi va rivojlanishi jarayoni kuzatiladi. Sopollitepa labirintnoma (qasr) to'g'ri burchakli ko'cha tarmog'i va istehkom tizimi bo'lgan manzilgohlar majmuidan tashkil topgan. Jarqo'tonda ham monumental me'morchilik hom g'ishtdan qurilgan. Markazda qal'a joylashgan, ular xom g'ishtdan baland ko'tarib qurilgan. Har bir guzarda binoning o'rtasida yumaloq o'choq shaklida devor tokchasida olov mehrobdan iborat sig'inadigan markazi bo'lgan. Ikkala manzilgohda jez eritish, to'qimachilik, kulolchilik, zargarlik; suyak, tosh, yog'och ishlov berish gullab-yashnagan. Turli kulolchilik buyumlarini kulolchilik dastgohidai tayyorlanganligi, shaklining chiroyliligi bu sohasining texnologiyasi yuqoriligidan dalolat beradi. Topilgan namunalardan ma'lum bo'lishicha O'zbekistonning janubida yashagan aholi qadimgi sharq va hind vodiysidagi Xarappa sivilizatsiyasi bilan hamkorlik qilgan.

Bronza davrida shakllangan «ko'chmanchi chorvadorlar» madaniyati Zamonbobo manzilgohida o'rganilgan. Zamonbobo aholisi katta yarim erto'lalarda yashab, bronza va tosh qurollar ishlatishgan. Kulolchilik dastgohisiz qo'lda ishlangan tagi yumaloq, yassi sopol idishlardan foydalanilgan. Jez davrida madaniyat yodgorliklari Amudaryo va Zarafshonning qo'yi oqimidan, Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Samarqand viloyatidan topilgan. Ular chorvador qabilalar madaniyatining vujudga kelishi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Chorvador qabilalar jez davrida o'troq turmush tarziga o'ta boshladi, qisman dehqonchilik bilan shug'ullanadi, keyinchalik ko'chmanchi chorvadorlarga aylanishgan.

Arxaik madaniyat o'rniga qadimgi sivilizatsiya vujudga keldi. Murakkab-ijtimoiy tizimiga ega bo'lgan dastlabki davlatlar, diniy va qonunchilik shakllari, shahar va yozuvlar paydo bo'ldi. Biroq arxaik madaniyat izsiz yo'qolmadi. Uning ayrim qirralari jahon xalqlari miflarida, folklorida, inson ruhiyatining chuqur «arxetiplari»da saqlangan. K.YUngning nazariyasiga ko'ra arxetiplar – «ongsiz jamoaning» ruhiy tuzumidir. Ular zamondan tashqarida namoyon bo'lib, kishilarning tuyg'usi va ongida, ramziy tasvirlarda, miflarda aks etgan jamoaga xos bo'lgan tarixiy tajribada olamni anglashning ibtidoiy shakllarida saqlangan. Kishilar ko'pincha o'zlari payqamagan holda u yoki bu an'analari bilan, ulardagi arxetiplik ramzlardan ajralgan holda yashaydilar. Barcha zamonaviy madaniyatlar asosidagi bu chuqur negizi sezish va o'rganish hozirda sodir bo'layotgan jarayonlarni yaxshi tashlashimizga yordam beradi.

Tayanch tushunchalar

Arxaik madaniyat, moziy, poleolit, neolit, fergantrop, totem, animizm, fetishizm, mifologiya, marosim, monumental, megalit, mentir, dolmen.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Arxaik madaniyat deganda nimani tushunasiz?
2. Arxaik madaniyatning jahon madaniyati tarixidagi o'rnini.
3. O'zbekiston hududida topilgan arxaik madaniyatning asosiy namunalari.
4. Arxaik madaniyat davrida odamlarning olam va inson haqidagi tasavvurlari.
5. Arxaik davridagi an'analar, udumlar, bayramlarning xilma-xillik sabablari.
6. Arxaik davr madaniyatida tasviriy san'at va badiiy hunarmandchilikning ko'rinishlari.
7. O'zbekiston xududida Arxaik davrga oid qanday yodgorliklar topilgan.
8. O'zbekiston hududidagi qanday qadimiy dinlarni va ularning marosimlarini bilasiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q.T., 1998 y.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda.T., 1999 y.
3. Alekseev V.P., Istoriya pervobo'tnogo obhestva.M. 1990 g.
4. Boynazarov F. Antik dunyo, T.1983 y.
5. Drevnie sivilazitsii.M.1989 g.

6. O'zbekiston xalqlari tarixi. 1-Qism.Toshkent.1992 y.
7. Romanov V.N. Istoricheskoe razvitie kulturo'. (Rproblemo' tipologii) M.1991
8. Taylor E. Pervobo'tnaya kultura.M., 1992 g.

4-Mavzu. AN'ANAVIY MADANIYAT

Ma'ruza rejası:

1. Qadimgi SHarq madaniyatining vujudga kelishi shart-sharoitlari.
2. SHarq xalqlari dunyoqarashi va tafakkurining o'ziga xosligi.
3. Qadimgi SHarqda yirik madaniyat markazlarining (Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoyda) shakllanishi.
4. Antik madaniyat (qadimgi YUnon va Rim madaniyati).

Qadimgi SHarqda mil. avv. X-VII ming yilliklarda insoniyat sivilizatsiyasi va madaniyati rivojlanishining ibtidosi bilan bog'liq bo'lgan muhim jarayonlar ro'y berdi. Bu davrda SHarqda madaniy faoliyatning turli sohalari: yozuv, adabiyot, san'at, fan, zardo'shtiylik, buddizm kabi yirik dinlar paydo bo'ldi. Bularsiz insoniyat madaniyatining keyingi taraqqiyotini tasavvur qilish qiyin.

Er sharining Misrdan to Xitoygacha bo'lgan keng mintaqasini o'z ichiga olgan Qadimgi SHarqda mil. avv. VII ming yillikdan boshlab insoniyat tarixida dastlabki sivilizatsiya vujudga kela boshladi. Madaniyatning shakllanishi eng yirik daryolar – Nil, Dajla va Frot, Hind va Gang, Xuanxe va YAnszi vodiysida, ya'ni dehqonchilik rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar mavjud bo'lgan joylarda ro'y berdi. Xuddi shu joylarda dastlabki davlatchilik tuzilmasi, siyosiy, diniy va savdo markazi sifatida shaharlar, yozuv vujudga keldi. Bu erda jamiyat hayotida dastlab ma'naviy madaniyat ishlab chiqaruvchi mehnat faoliyatidan ajralib chiqdi. Natijada, alohida kishilar boshqaruv, ta'lim, ma'lumotlarni to'plovchi va uzatuvchi sohalar bilan bevosita shug'ullana boshladi.

Insoniyat sivilizatsiyasining ko'hna va yirik markazlari - Misr, Mesopotamiya, Hindiston va Xitoy madaniyatlari ta'sirida Urartu, Finikiya, Xett, Elam sivilizatsiyalari shakllanib, madaniy taraqqiyotga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. I.P.Veynbergning ta'kidlashicha, qadimgi SHarq madaniyati «ilk kashfiyotchi va asoschi sifatida ulkan missiyani» bajardi; ilk yozuvni yaratdi va davlatchilik poydevorini qurib, etnik, kasbiy, mulkiy va ijtimoiy ahvoli bilan farqlanuvchi kishilarning birga yashashlari uchun sharoit yaratdi. Agar boshqa madaniyatlar ibtidoiy va qadimgi SHarq madaniyatining tajriba va yutuqlaridan foydalangan bo'lsa, qadimgi SHarq madaniyati esa ibtidoiy madaniyat negizida shakllandi.

Qadimgi SHarq madaniyati o'z dunyosining «boshlovchi», «yangiliklarini» o'ziga xos jiddiy his qildi. Misr, Mesopotamiya, Hind va Xitoy miflarida nafaqat «dunyoning yaratilishi» (osmon, er, jonivorlar, inson) mavzui, balki, ibtidoiy dunyodan keskin farq qiluvchi «madaniyatlarning yaratilishi» mavzui ham katta o'rin egallaydi. «Enklar va koinot» (Mesopotamiya), tangri Ptax haqida (Misr),

Xitoyning afsonaviy hukmdorlari haqidagi miflarda xudolar va ilk ajdodlar dehqonchilik va hunarmandchilik kashfiyotchilari, ilk shaharlar bunyodkorlari, davlatchilik va dinni o'rnatuvchilar, qonun va yozuv ijodkorlari sifatida tasvirlanadi. SHuningdek, miflarda bir-biriga mos kelmaydigan, qarama-qarshi ikki dunyoning dushmanligi mavzuiga ham e'tibor qaratiladi.

Mifologik tafakkur - bu predmetli – hissiy, jonli tafakkur etarli rivojlanmagan mavhum tushunchalarga xosdir. Bunday tushunchalarda vaziyatni ifodalash ancha qiyin kechgan (masalan, shumerliklar «o'ldirish» so'zini «boshiga tayyoq bilan urish» ma'nosida ifodalashgan).

Qadimgi SHarqda kishilar «aniq maqsadda harakat qilishgan». Masalan, sabablarni izlashda «qanday» deb emas, balki «kim» degan savol berishgan («hodisada kim aybdor»). Sabablarni bunday idrok qilish oqibatida mifologik tafakkur bir-biriga o'xshash har qanday tashqi moslikni qabul qiladi. Xususan, «asl namuna» tamoyili keng tarqalgan bo'lib, unga ko'ra hayotdagi barcha muhim narsalar (ehrom, podsho hokimiyati, inson) ilohiy qudratning «asl namunasiga» muvofiq yaratilgan degan tasavvur paydo bo'lgan.

Mifologik tafakkurning muvofiq va o'xshash jihatlarining uning an'anaviyligi bilan bevosita bog'liqdir. An'ana bir-biriga yaqin, biroq mohiyatan boshqa bo'lgan hodisalar urf-odat, marosim, ibodat, udum, odob timsoli namoyon bo'ladi. Bularning bari u yoki bu situatsiyadagi aniq axloq dasturiga ega bo'lib, harakatning to'g'riligini kafolatlab, noto'g'ri harakatlardan ogohlantiradi.

Qadimgi SHarq madaniyatida an'analarga e'tiqod kuchli bo'lib, ajdodlar an'anasi, tajribasi mutloq haqiqat deb baholangan. Mutloq haqiqatda, D.S.Lixachev ta'kidlashicha «odob» ustun bo'lgan. Qadimgi SHarq kishisining axloqi harakat va faoliyatda muqaddas an'analarni qayta tiklashga qaratilgan me'yor va qoidalarga borib taqaladi. A.YA.Gurevich shunday deydi: «Kishilar harakatining ko'kdagi ilohiy timsolga talpinishi ularni ilohi bilan bog'lab, alohida voqelikka aylandi». Kishilarning faoliyati (ishlab chiqarish, jamoatchilik, oilaviy) muqaddas marosimlarda ishtiroki bilan mazmun kasb etgan. An'anaviy jamiyatda «qadimgi» va «yaxshi» so'zlari sinonim bo'lib, qadimgi-ezgulikning kafolatidir. SHuning uchun uy va anjom, kiyim va oziqa ming yillar davomida kam o'zgardi, adabiy va san'at janrlari ham barqaror bo'lib kelmoqda, yangi ehromlar nafaqat eskisining o'rnida qad rostladi, balki ularning «asl namunasini» qaytadan tikladi. I.V.Kolchikovning yozishicha, yangi zamon kishilari dunyoni harakatda, rivojlanishda ko'radi, «evolyusiya», «taraqqiyot» tushunchalari dunyo qiyofasini yaratish uchun yo'l ochuvchi tasniflar hisoblanadi. Dunyoning boshqacha qiyofasi an'anaviy jamiyat kishilaridan tashkil topadi: qadimgi dunyo yashaydi, biroq o'zgarmay qoladi. Dunyo juda qadimdan xudolar belgilagan o'zgarmas tartib bo'yicha yashaydi.

Mifologik tafakkurning o'ziga xos xususiyati shundaki, qadimgi sharq kishisi o'zini har doim sotsiumning bir qismi deb his qilgan, sotsium esa koinot kuchiga bog'liqlikda, tabiatga aralashgan holda ko'rinadi.

Qadimgi SHarqda makonning paydo bo'lishi chegaralinishi alohida o'rin tutadi. Qadimgi SHarq mifologiyasida kosmogenez jarayoni Xaosning ajralishi sifatida namoyon bo'ladi (Misol uchun, hindlarda Indra haqidagi, Mesopotamiyada

Marduq haqidagi miflar). Tartibli uyushgan makon, betartib makonga qarama-qarshi qo'yiladi. Tabiiyki, tartibli, tashkiliy jihatdan uyushgan makon-«yaxshi», ya'ni «o'z» makoni, undan tashqaridagi «begona» makonda betartib, tashkiliy uyushmagan «ko'chmanchilik», ibtidoiylik dunyosi joylashgan. SHuning uchun san'at asarlarida boshqa xalqlarning kiyimlari, qiyofasi, turmushi diqqat bilan aniq tasvirlanadi – qarama-qarshi olamning farqi ta'kidlanadi.

«O'zining» makonida ijobiy xususiyatga ega bo'lishda davlat asosiy rol o'ynaydi. SHuni ta'kidlash joizki, qadimgi sharqda davlat oddiy siyosiy hokimiyat sifatida o'zini namoyish qilmasdan, balki din bilan uyg'unlikda, siyosiy-diniy birlik majmuida muqaddaslik xususiyatiga ega holda namoyon bo'ladi. Mohiyatan ma'naviy faoliyat davlat monopoliyasi hisoblanib, u bilan go'yoki ilohiy yoki fidoiylik martabasiga ega bo'lgan zodagonlar, qohinlar va hukmdorning o'zi mamlakatni boshqarishda xudolarning o'zidan «mandat» olgan. Bobil shohi yangi yil bayramida bosh xudo Marduk ibodatxonasiga borgan. Ibodatxonaga kirishda qohin shohning barcha narsalarini olib qo'yib (toji, hassasi, shohlik libosini), uni kamsitgan va urgan, shundan so'ng oyoq kiyimsiz, oddiy juldur kiyimda ibodatxonadan chiqishiga ruxsat bergan. Bundan maqsad shoh dastlab oddiy odamga aylanishi, ibodatxonada esa uni xudo Marduk yana keyingi yil uchun hukmdor qilib tayinlashi ko'zda tutilgan. Faqat, Misr fir'avnining otasi – Xudo Amon-Raga, Xitoy imperatori «Nebning o'g'li» - Nebga sajda qilishi bilan bog'liq asosiy udumlarni o'tkazish huquqiga ega bo'lgan.

SHohlarning asosiy majburiyatlari mamlakatda tartib va osoyishtalik o'rnatish, moddiy farovonlik va ijtimoiy adolatni ta'minlashdan iborat bo'lgan. Qadimgi Misrdagi «Gerakliopol shohining o'z o'g'li Merikarga nasihatlarida»da «Haqiqat o'rnat va erda uzoq yashaysan. SHunday qilki, yig'layotganni ovut, bevaga jabr qilma, insonni otasining mol-mulkidan benasib qilma» deyilgan. Hukmdorlar xudolar uchun katta hajmdagi qurilish ishlarini ham amalga oshirgan. Ulug' va bahaybat Misr piramidalari, Buyuk Xitoy devori, Baolbek ehromi, Persepol saroyi qurilishlari shulardan dalolat beradi.

Diniy aqidalarda belgilanishicha, insonlar osmonni xudolar dunyosi, erni – odamlar makoni deb bildi. Ular doimo o'zaro munosabatda, bir butunlikda yashashgan. Xudolar insonlar hayotining barcha sohalariga faol aralashgan, uning tug'ilishi, o'limini va o'limidan keyingi taqdirini belgilagan. O'sha davrlarda diniy ta'limotdan boshqa dunyoqarash bo'lmagan. Inson xudolardan hatto arzimas narsalar haqida maslahat so'ragan va unga xatlar yozib ibodatxonaga olib borishgan. Misol uchun, qadimgi Bobil aholisining maktublaridan birida shunday so'zlar bitilgan: «Mening otam, Xudo ayt! Sening quling Apil-Adat shunday deydi: Nimaga sen menga e'tibor qilmaysan? Sendan boshqa kim ham bor? Seni sevuvchi xudo Mardukka yoz, mening guvohimdan o'tsin».

Barcha Qadimgi SHarq sivilizatsiyalari tabiiy-ilmiy bilimlarni to'plab ulkan natijalarga erishdi va jahon fani rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Bizgacha etib kelgan Papirus yozuvlari misrliklarning matematika va geometriya (turli shaklning hajmi va yuzasini o'lchas), astronomiya (aniq quyosh taqvimining tuzilishi keyinchalik Evropada taqvimga asos bo'lgan), tibbiyot (anatomiya tuzilishi, miya va qon tomirlari haqidagi ta'limot, jarrohlik), kimyo (turli moddalarning

xususiyatini o'rganish va bu bilimlardan mayitni mumiyolashda foydalanish) sohalaridagi keng tushunchalari shundan dalolat beradi. Atrofdagi mamlakatlarga Mesopotamiya matematikasi va astronomiyasi katta ta'sir ko'rsatdi. Hozirga qadar biz Mesopotamiyada tuzilgan vaqt va burchak o'lchovi uchun 60-bo'lakli tizimdan foydalanamiz. Mesopotamiyaliklar matematika va astronomiyaga oid kashfiyotlar qilib, oy fazalarini bo'lish tizimini yaratdi, quyosh tizimiga oid jarayonlar, yulduz va sayyoralar ro'yxati, ularning harakat holatlarini aniqlash bo'yicha yangiliklar kiritdi. Ikki daryo oralig'i – astrologiyaning ham vatanidir.

Qadimgi Hind va Xitoy fani ham ko'plab yutuqlarni qo'lga kiritdi. Hindistonda noldan foydalanib o'nlik sanoq tizimi yaratilishi bilan algebra rivojlana boshladi («son», «tub son», «sinus» kabi atamalar Hindistonda paydo bo'ldi). O'lim sababini aniqlash maqsadida murda tanasini anatomik tadqiq qilish tajribalari anatomiya va fiziologiyani rivojlantirib, meditsinada katta yutuqlarga erishildi. Hindistonda tibbiyot taraqqiyoti haqida tibbiyotga oid asarlardan birida jarrohlikning 300 turi bo'lganligi va 120 ta jarrohlik asbobi mavjudligi eslatiladi.

Ma'lumki, ipak, chinni va qog'oz mil. avv. II asrda Xitoyda kashf qilingan, shuningdek Xitoyda porox, kompas (mil.avv. II asr) er qimirlashini aniqlovchi asbob (seismograf) ham ixtiro qilingan. Mil.avv. 613 yilga tegishli Xitoy qo'lyozmalarida Galley kometasi haqidagi eng qadimgi ma'lumotlar uchraydi. Mil. avv. II asrda Xitoyda osmon yoritqichlarining harakati tasvirlangan birinchi osmon globusi, 2500 yoritqichning o'rni ko'rsatilgan yulduzlar katologi yaratilgan. YAngi taqvim joriy qilinib (mil.avv.104 y.), unga ko'ra bir yil 3665 24¹ kunga teng bo'lgan. Mil. avv. 28 yilda Xan imperiyasining astronomlari quyoshda dog'lar mavjudligini kuzatganlar. Xitoy matematiklari tarixda birinchi bo'lib hisobda manfiy sonni qo'llaganlar. Tibbiyotda igna ukoli, nuqtali davolash kabi ajoyib usulni ishlab chiqqanlar.

Qadimgi SHarqda ahamiyatli fanlar mavjud bo'lib, birinchidan-fan o'ta amaliy xususiyat kasb etgan, ikkinchidan fanlar nazariyasi, falsafa taraqqiysi g'arbdan keskin farq qilgan. Bu farqni K.YAspers tomonidan yaratilgan o'q davri nazariyasi bilan izohlash mumkin. Bunga ko'ra mil. avv. 800 va 200 yillar oralig'ida muhim tarixiy burilish sodir bo'lib, mifologik davr nihoyasiga etdi, ratsional idrok shakllandi, hozirgacha mavjud bo'lgan asosiy tushuncha va tasniflar ishlab chiqildi. Bu davrda Hindistonda Budda yashadi. Xitoyda mashhur falsafa maktablari rivojlandi. Eron va O'rta Osiyo Zardushtiylikni qabul qildi, Falastindan payg'ambarlar chiqdi, YUnonistonda bu vaqtda Gomer, Geraklit, Platon va boshqalar faoliyat ko'rsatdi. K.YAspers Misr va Mesopotamiya madaniyatlari o'q davrigacha mavjud bo'lganligini, ya'ni ularda esda qolarli burilishlar sodir bo'lmaganini, Hindiston va Xitoy madaniyatlarini o'q davridan keyinga ta'luqli deb biladi.

Hindiston va Xitoyda tabiiy va texnika fanlari ertaroq shakllandi va o'z navbatida sermahsul taraqqiy etdi. Biroq, bu fanlar g'arbdagi kabi madaniyatga sezilarli ta'sir ko'rsatmadi. Bu Oliy haqiqatni anglash yo'lidagi mustaqil ta'limot bo'lib qolish bilan bog'liq. Masalan, Hindistonda bilim uch darajaga ajraladi:

1. Bilmaslik (avidya).
2. Tushuncha. «ilmiy» bilim (vijnyana).

3. Hamma narsani bilish (prajnya), ya'ni birinchi daraja mantiqsiz fikrlash, ikkinchi – mantiqiy, uchinchi mantiqdan ustun idrok qilishga muvofiq keladi.

Er yuzidagi eng ko'hna madaniyatlardan biri - qadimgi Misr madaniyatidir. Qadimgi Misr yozuvi hozirgi yozuvlar tizimi uchun asos bo'ldi. Qadimgi misrliklar qo'llagan so'zlar «papiirus», «oazis», «ximiya», «bazalt» va boshqalar hozirda ham muomalada saqlanib kelmoqda. Misrda turli, o'ta chalkash topinishlar: xudolarga sig'inish, jonivor, o'simlik, tuproq, suv, Nilni muqaddaslashtirish tizimi mavjud bo'lgan. Quyoshga, tirik xudo Fir'avnga sig'inish qonun tusiga kirgan. Misrliklar madaniyatida dafn marosimi alohida o'rin tutgan. Ular o'limni insonning ikkinchi hayotini boshlanishi deb bilgan. Mangu hayot tushunchasi Osiris va Izida haqidagi mifdan paydo bo'lgan. Qadimgi yunon muallifi «Misrliklar hayoti o'linga tayyorgarlik ko'rishdan iborat»-deb bekorga yozmagan.

Misrliklardan farqli qadimgi Mesopotamiya aholisi erdagi hayotga ko'proq e'tibor qilishgan. O'lim bilan hammasi tugaydi deb o'ylashsada, narigi dunyoga ishonishgan. Ular narigi dunyoni inson ruhi mangu suv va ovqatga zoriqib yashaydigan qo'rqinchli dunyo deb tasavvur qilishgan. SHaruppakning mesopotamiyaliklarga nasihatida «SHirin hayotdan tashqari biron narsa aziz emas» deyilgan. Mesopotamiyaliklarning quvonchli hayot haqidagi qarashlari «Gilgamish» dostonida ham tasvirlanadi. Ular shaxsiy hayot muammolari bilan ko'proq qiziqqanlar.

Hindiston – birinchi jahon dini buddizmning vatani bo'lsada, Hindistonning o'zida induizm ham etakchi o'rinda turadi. Bu ikki din ham «Veda» da aks ettirilgan qadimgi tasavvurlardan kelib chiqqan. Hindlarning dunyoqarashi va barcha tushunchalarini belgilovchi markaziy g'oya, hind madaniyatining o'ziga xos xususiyati-dunyoda sodir bo'luvchi benihoya uzliksiz harakat g'oyasi hisoblanadi, ya'ni dunyoning aylanishi na ibtido, na nihoya, na aniq maqsadga ega. Dunyoning doimiy aylanishida qayta yangilanish va dunyoviy ilohiy ruh nishonasi-individual ruh bo'ladi. Ular doimo yangi moddiy ko'rinishda vujudga keladi, buning uchun inson tanasi bo'lishi shart emas, ya'ni ruh jonivorlar, o'simliklar tanasiga joylashishi mumkin. Hindlar shu tariqa o'z dunyoqarashlarida narigi dunyo haqidagi g'oyani istisno qilganlar. Mutloq «dunyoviy qonun» borliq hukmdori Braxma-olamning ob'ektiv ibtidosidir. Ularni taqqoslaganda aniq xudolarning roli uncha katta emas, faqat «dunyoviy qonun» tamoyillarini individuallashtirgan timsolidan iboratdir. Hech kim, shuningdek xudo ham inson karmasini o'zgartirishga qodir emas. Karmaning sanskrit tilidan tarjimasi «faoliyat» (taqdir) ni bildiradi. Bu tushunchaning mazmunini aniqlash murakkab. Karma insonning oldingi hayotidan meros bo'lib o'tadi va hozirgi hayotining mazmuni va faoliyatida namoyon bo'ladi, u bo'lg'usi moddiy timsolning sifatini belgilaydi. Gunohlarni kechirish haqida tazarru yoki ibodat bilan Karmani o'zgartirish mumkin emas. U faqat insonning axloqiy fe'l-atvorini belgilaydi. SHu bilan birga, har bir indus va buddist uchun o'z-o'zini bilish va o'zining kamolotiga etish, o'z ruhiy holatini aniqlash, o'z karmasini toza saqlanishi haqida o'ylash asosiy hisoblanadi.

Bu Hindistondagi dinlar hayotdan, faoliyatdan voz kechishga undaydi degani emas, balki ular dunyoviy tashvishlarga befarq bo'lishga undaydi desa bo'ladi. Hind madaniyatining butun mazmunida zohir va botin, muvaqqat va manguilik o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurati haqidagi fikr yotadi.

Xitoy madaniyatining o'ziga xos farqli jihati shundaki, qadimdan dinlardagi mistik ibtidoaga axloqqa nisbatan ikkinchi darajada qaralgan, madaniyatdagi belgilovchi g'oya- Osmon tasdiqlangan buyuk «ahloqiy-ijtimoiy-siyosiy tartib» bo'lgan.

Xitoy madaniyati va sivilizatsiyasining ming yillar davomida asosiy ruhiy, axloqiy va g'oyaviy manbai mil.avv. 551-479 y. yashagan buyuk mutafakkir Konfutsiy ta'limoti hisoblanadi. Barcha hayot tamoyillari, davlat va ijtimoiy tashkilot shakllari, umum qabul qilgan ahloqiy me'yorlar va qadriyatlar Xitoyda konfutsiylik ta'sirida shakllangan. Bejizga L.S.Vasilev konfutsiylikni «xitoy sivilizatsiyasining kvint essensiyasi (mohiyati)» deb atamaydi.

«Osmon vakolati» yo'nalishi Konfutsiy tomonidan yangicha fikrda rivojlantirilib, unda ijtimoiy ahloq asosiy o'rin tutadi va siyosiy madaniyatni belgilaydi. An'analarni hurmat qilish, burchni jiddiy his qilish, axloqiy sifatning yuqoriligi, o'zini jamiyat uchun baxsh qilish, haqiqatni anglash uchun doimo urinish, ishonch va oliyjanoblik kabi ideallar boshqalarni boshqarishni istaganlar uchun mo'ljallangan. Bu ideallar davlatning bosh tayanchi bo'lib, Xitoy imperiyasi to'ralari uchun namuna bo'ldi.

Konfutsiylikni Xitoy paydo bo'lgan ikkinchi buyuk falsafiy ta'limot – daosizm to'ldirdi. Daosizm da turmush, tabiat, umumlik muammolari aks etadi. Agar konfutsiylik insonning ijtimoiy faoliyatini nazarda tutsa, daosizm uning ruhiy hayoti, dunyoqarashi aks etadi. Daosizm g'oyalari: in-yan tamoyillarga asoslangan dunyoning dualistik xususiyati; usin-beshta asosiy unsur dan iborat bo'lgan material (er, suv, olov, havo, ma'dan); dunyoning o'zgaruvchan harakatdaligi, asosiy unsurlar doimo sifat o'zgarishida bo'lishini bildiradi. Daosizmga ko'ra dunyoning paydo bo'lishi quyidagi kuchlarning faoliyatidan kelib chiqqan, ya'ni Dao-Oliy Mutloq, Ilk ibtido, De-dao nuridan dunyoning paydo bo'lishi, Si-Oliy material, u moddiy dunyoni yaratadi.

Qadimgi SHarq sivilizatsiyasi g'arbga nisbatan ertaroq boshlandi. YUnonlar madaniyati Qadimgi SHarq madaniyati ta'sirida tez yuksaldi, buni ellinlarning o'zlari ham e'tirof etishgan. Bu ta'sirlar natijasida shunday davr boshlandiki SHarq va g'arb madaniyatlari sintezi ellinistik madaniyatni vujudga keltirdi: YUnon-Baqtriya va gandxar san'ati, iskandariya fani, fayum portretlari bunga misol bo'la oladi. Qadimgi SHarq insoniyatga «Gilgamesh» va «Mohabhorat» dostonlari, Kalidasi dramalari va CHjuanszining ramziy masalalari, Misr ehromlari va Buyuk Xitoy devori va boshqalarni qoldirdi.

Qadimgi YUnoniston va rim madaniyatlari Evropa sivilizatsiyasining poydevoriga asos soldi. Qadimgi sharq madaniyati ta'sirida shakllangan bu madaniyatlar an'anaviy madaniyat taraqqiyoti davrining davomchisi va yakunlovchisi bo'ldi. Qadimgi YUnonistonda shakllanib, keyinchalik yuksak bosqichga ko'tarilgan bu madaniyat mil. avv. III asrda Rim madaniyati vujudga

kelishiga katta ta'sir ko'rsatdi va «Antik madaniyat» nomi bilan dunyo madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Lotin tilida «antik» (antiguus) so'zining ma'nosi «qadimgi» demakdir. Bu davr asosan YUnoniston va Rim uchun xarakterli bo'lib, YUnonistonda mil. avv. XI-IX asrlarda antik jamiyatning tashkil topishidan boshlanib, mil. avv. V-IV asrlarda antik (klassik) madaniyat takomili bilan to'la mohiyat-mazmunga ega bo'ldi. Milodiy V asrda varvarlar tomonidan Rim imperiyasining kulatilishi Antik madaniyatni inqirozga olib keldi. SHuningdek, YUnon-Rim jamiyati va madaniyatiga nisbatan qo'llanilib kelayotgan «antik» so'zini ko'proq shu madaniyat bilan aloqador bo'lgan Evropaga tatbiqan anglamoq darkor. O'z o'rnida Antik madaniyat YUnon-makedonlar va Rim ta'sirida Egey dengizidan Hindistongacha va Misrda ellinistik madaniyatning vujudga kelishiga va kosmopolitizm (dunyo fuqoroligi) tushunchasiga asos soldi.

Ibtidoiy jamoadan sinfiy jamiyatga o'tish davrida ma'budalar haqidagi tasavvurlar o'zgaradi. Er.avv. VIII-VII asrlarda ko'plab mahalliy va ayrim umumyunon ma'budalarini tartibga solish ehtiyoji tug'iladi. Arxaik davrda (mil.avv.VIII-VII asrlarda) dinning rivoji – antropomorfizmdan, ya'ni insonning ilohiylashtirishdan, xudolarni o'lmaydigan va abadiy yosh turadigan kuchli, go'zal kishilar deb tasavvur qilishdan iborat edi. YUnonlar uchinchi avlodga oid bosh ma'budalarning makoni Olimi tog'i deb bilishgan.

YUnonlarning tasavvuricha, olam avvalida Xaosdan iborat bo'lgan, Er-Geya va er osti olami Tartar ham bo'lgan. Geyadan o'g'li Uran-osmon xudosi kelib chiqqan. Uran bilan Geyadan titan Kronos tug'ilgan va o'z otasi Uranni ag'darib tashlagan. Titanlar-katta xudolar deb atalgan. Kronosdan Aid, Poseydon, Gestiya, Demitra, Gera va Zevs kabi kichik xudolar kelib chiqqan. Zevs boshchiligidagi kichik xudolar Titanlarni ag'darib tashlab olamni idora qila boshlaganlar. Zevs bosh xudo, xudolar ajdodi, chaqmoqsochar hisoblangan. Uning xotini Gera-osmon ma'budasi va nikoh homiysi bo'lgan. Poseydon – dengiz xudosi, Demitra – hosildorlik ma'budasi, Gestiya – uy-ro'zg'or ma'budasi, Aid – er osti olami xudosi hisoblangan.

Zevsning boshidan donishmandlik va urush ma'budasi Afina paydo bo'lgan; Appolon – ro'shnolik va san'at xudosi, Artemida – oy va ov ma'budasi, Gefest – temirchilik xudosi, Afrodita – go'zallik va sevgi ma'budasi, Dionis – uzum va musallas xudosi sifatida e'zozlangan. Zevsning ko'p farzandlari xudolar bo'lgan.

YUnonlar dinida totemizm qoldiqlari bo'lgan, ya'ni ma'budalar biron hayvon yoki qushlar nomi bilan atalgan. SHuningdek, yunonlar ikkinchi darajali ma'budalarga – Nimfa va Kentavrlarga ham topinganlar. Go'yoki chakalakzorlarda driadalar, nimfalar, echkioyoq satirlar, dengizda nayadalar va sirena – ayol boshli qushlar yashagan.

Xudolarning oddiy ayollar bilan aloqasidan tug'ilgan yarim xudo-qahramonlar ham e'zozlangan. Ayniqsa 12 marta jasorat ko'rsatgan Gerakl – yovuzlikni enguvchi obraz bo'lgan.

YUnonistonda xudolar sharafiga o'tkazilgan maxsus bayramlar faqat diniy mazmunga ega bo'lmasdan, balki jismoniy tarbiya musobaqalari hamda musiqa, qo'shiq kabilar mazkur bayramlarning eng muhim ishlari hisoblangan. YUnon

shaharlari o'z bayramlari, sport musobaqalari, orakullari (kohin valiyolari) bilan elni birlashtiruvchi markazlar bo'lgan. Argosda Gera, Afinada Afina sharafiga bayramlar o'tkazilgan. Olimpiada shahrida Zevs sharafiga Olimp musobaqalari bo'lgan.

YUnon olimlari Qadimgi Misr, Mesopotamiya va Kichik Osiyo xalqlarining bilimlaridan bahramand bo'lganlar. Qadimgi SHarq fani ilm-fanning rivojlanishiga ta'sir etgan. Mil. avv. VII-VII asrlarda YUnonistonda madaniyat va fan rivojlanib Gerodot, Demokrit, Prtagor, Gippokrat, Suqrot, Aflotun, Arastu kabi olimlar ijod qilganlar.

«Tarixning otasi» deb nom olgan Gerodot (mil.avv.V-asr) Misr, Suriya, Kichik Osiyo va Qora dengiz sohilidagi mamlakatlarga sayohat qilib, o'zining «Tarix» kitobida turli xalqlar haqida ma'lumotlarni yozib qoldirgan.

YUnon olimlaridan biri Demokrit (mil.avv. 466g'660-370 yy.) «Hamma narsalar eng mayda zarracha, atomlardan tashkil topgan», - degan fikrni ilgari surgan. U fanning ko'p sohalari bilan shug'ullangan.

Kos orolida tug'ilgan yunon tabibi Gippokrat (mil.avv.460-375 yil) tibbiyot bilimlarini otasi Geraklitdan o'rgangan. U tibbiyotning barcha masalalari bilan shug'ullangan va ulug' faylasuf ham bo'lgan. U shogirdlari bilan birga 72 kitobdan iborat «Gippokrat to'plami» nomli tibbiy asar yozib qoldirgan.

Afinalik faylasuf Suqrot (mil.avv.441-399 yy.) birorta kitob yozmagan. U gavjum joylarda shogirtlarini haqiqatni bilishga undab, - haqiqat bahs orqali bilinadi, - degan. Suqrot o'z qarashlarida odamlarni tenglashtirishga qarshi chiqqani uchun Afina quldorlik demokratiyasi namoyandalariga yoqmagan va uni o'limga hukm qilishgan.

Makedoniya saroy tabibining o'g'li Arastu (mil.avv.384-322 yy.) SHarqda «birinchi muallim» deb atalgan. U juda ko'p asarlar yozib, ilmiy bilimlarni alohida sohalarga bo'lib chiqqan va mustaqil fanlarga birlashtirgan. Arastu Er koinotning markazi deb hisoblagan. Uning mashhur asari «Siyosat»dir.

YUnoniston afsona va rivoyatlar yurti bo'lib, adabiy qarashlar rivojlangan. «Prometey», «Gerakl», «Didal va Ikar», «Argonavtlar», «Odisseya» va «Iliada» kabi afsona va dostonlarda yunonlarning turmush tarzi va tarixi bayon qilingan. «Iliada» va «Odisseya» dostonlarini mil. avv.VII asrda yashagan ko'r baxshi Gomer yaratgan edi. Dostonlarda Troya urushlari hikoya qilinadi. Arxeologlar Gomer dostonlariga asoslanib qadimgi Troya madaniyatini topganlar.

Doston va afsonalar teatr uchun boy ma'lumot bergan. Qadimgi YUnon teatri mil. avv.VI asrlarda qishloq xo'jaligi homiysi, xudo Dionis sharafiga o'tkaziladigan bayramlar vaqtida ijro etiladigan qo'shiqlar va o'yinlar asosida vujudga kelgan. YUnonlar teatrn «katta yoshdagilar maktabi» deyishgan. Teatr yunonchada «tomoshalar joyi» degan ma'noni anglatadi. Keyinchalik qurilgan YUnon teatrlariga 17-25 ming tomoshabin joylashgan. Teatr san'atining rivoji mashhur yunon adiblari ijodi bilan uyg'un bo'lgan. Adiblar afsona va rivoyatlar asosida tragediyalar yaratganlar. Tragediya yunonchada «echkilar qo'shig'i» degan ma'noni anglatadi.

Mil.avv. VI-IV asrlarda Esxil, Sofokol, Evripid tragediyalari Aristofan komediyalarini teatrd tomoshabinlar maroq bilan ko'rishgan. Esxil «tragediya

otasi» deb atalgan. Uning «Zanjirband Prometey», «Forslar» tragediyalari, Sofokolning «SHoh Edip», «Antigona» tragediyalari mashhur bo'lgan. Sofokl 120 dan ko'proq tragediya yozgan.

Aristofan «Tinchlik», «Suvoriylar» degan komediyalarida urush voqealarini va o'sha davrdagi illatlarni tasvirlagan. Afinaliklar ulug' ijodkorlarni xalq hurmat qilib, teatrlarga haykallarini o'rnatganlar va «donishmandlik yo'lboshchilari» deb ataganlar.

Qadimgi yunonlarda me'morchilik, haykaltaroshlik va rassomchilik Krit-Miken davrlarida vujudga kelib, keyingi davrlarda rivojlangan va mil.avv. V asrda yuqori pog'onaga ko'tarilgan.

Qadimgi yunonlar me'morchilikda ustunli binolar qurishni misrliklardan o'rgangan bo'lsada, bu usulni qayta ishlab, doriy, ioniy, korinf uslubidagi binolar qurishgan. Ular ibodatxona, teatr saroy va majlis binolariga alohida e'tibor berganlar. Keyinchalik marmar toshlardan kuchli erkak kishining gavdasiga o'xshash ustundan, ba'zi ustunlar nozik, yuqori qismi gajak qayrilma, naqshli uslubdagi binolar qurilib, ayol gavdasiga qiyoslangan. Ibodatxonalarnig baland poydevorlari bo'lib, ichi va tashqarisi haykallar bilan bezatilgan.

Afina akropolidagi Parfenon, Erehteyon ibodatxonalari yunon me'morchiligining nodir asarlaridan bo'lib, hozirgacha saqlanib qolgan. Parfenon ustunlari doriy uslubda bo'lsada, tarz-tarovati ioniycha uslubdadir. Uning qarshisidagi Erehteyon ibodatxonasi sof ioniycha uslubda, qiz xaykallar ustun vazifasini bajarib, nafis ishlangan.

Mil.avv.IV asrda rasm bo'lgan korinfcha uslubdagi ustunlar uzunroq, tagkursisi va qoshi ancha muraqqab bo'lib, akanf o'simligi yaproqlari bilan bezatilgan. Afina markazida Lisikrat yodgorlik haykali shu uslubda qurilgan.

YUnon haykaltaroshligi ham mil.avv.V-IV asrlarda yuksak darajada rivojlandi. Haykaltaroshlar bu davrdayoq odam gavdasining harakat qilib turgan holatini tasvirlashgan. Miron, Poliklet, Fidiy, Traksitel, Skopas, Lisini kabi haykaltaroshlar yaratgan haykallar jonli harakatli holatda ishlangan.

Ellinizm davrida (mil.avv.III-II asrlar) madaniyat xilma-xil bo'lib, asosan ilmfan taraqqiy etdi. Aleksand Makedonskiy istilo qilgan xududlarga yunon madaniyati kirib borishi bilan birga YAqin va O'rta SHarq mamlakatlari madaniyatiga uyg'unlashib, madaniyat sintezi yuz berdi. Mamlakatlarni o'zaro aloqalari kengaydi.

YUnon-Makedoniya va ellinlashgan mahalliy zodagonlar orasida umumyunon tili «Koyen» (umumiy) keng yoyildi. YAngi dunyoqarash falsafiy tus olib kosmopolitizm (dunyo fuqorosi0 nomi bilan mashhur bo'ldi.

Iskandariya va SHarqiy O'rta dengiz bo'yidagi boshqa shahar kutubxonalarida YUnoniston va SHarq mamlakatlaridan olib kelingan ilmiy asarlar to'plangan. Iskandariyada teatr, saroy, gimnaziya va mashhur Muzey bo'lgan. Muzeyda rasadxona va ulkan kutubxonada 700 mingga yaqin qo'l yozma saqlangan. SHahar oldidagi orolga 140 metr balandlikdagi mayoq qurilgan. Bu mayoq kemalarning gavanga kirish yo'lini ko'rsatib turardi.

Ellinizm davrida fanlar tizimiga asos solingan. Straton xizmati bilan fizika fani paydo bo'ldi. Evklid va Arximed matematikani rivojlantirdi. Aristarx astronomiya sohasiga ulkan hissa qo'shdi.

Tayanch tushunchalar:

An'anaviy madaniyat, evolyusiya, kosmogenez, fir'avn, ehrom, papirus, astrologiya, taqvim, Veda, ellinlar madaniyati, Moxabxorat.

Mavzuni takrorlash uchun savollar:

1. Qadimgi SHarq madaniyati vujudga kelishining shart sharoitlari.
2. Qadimgi SHarq va g'ar madaniyatlari rivojlanishidagi o'ziga xosligi nimada?
3. Qadimgi SHarq va antik davrda din va davlatning o'zaro munosabati.
4. Misr madaniyatini va Mesopotamiyaning asosiy madaniy yodgorliklarini aytib bering.
5. Qadimgi Xitoy madaniyatining qanday namunalarini bilasiz?
6. An'anaviy madaniyatda udumlar, mifologiya va ilmning o'rni.
7. Antik dunyo madaniyatining jahon madaniyati tarixida tutgan o'rni.
8. Qadimgi SHarq va g'arb madaniyatlarining o'zaro munosabatlari va bir biriga ta'siri.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. tarixiy xotirasiz kelajak yo'q.T., 1998 y.
2. Vasilev L.S. Problemo' genezisa kitayskoy mo'sli.M., 1989 g.
3. Veynberg I.P. CHelovek v kulture Drevnego Blijnego Vostoka.M., 1986 g.
4. Drevnie sivilizatsii.M., 1987 g.
5. Erasov B.S. Kultura, religiya i sivilizatsiya na Vostoke.M., 1979 g.
6. Konrad N.I. Zapad-Vostok.M., 1972 g.
7. Literatura Drevnego Vostoka M., 1984 g.
8. Oldenburg S. Kultura Indii.M., 1991 g.
9. Oppenxeym A.L. Drevnyaya Mesopotamiya.M., 1980 g.

5-mavzu «DINIY MADANIYAT» (IV-XVI ASRLARDA XRISTIAN EVROPASI VA MUSULMON SHARQI).

Ma'ruza rejasi:

1. SHarq va g'arb mamlakatlarining o'rta asrlar madaniyatida dinning ustivorligi.
2. SHarq va g'arb diniy madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Diniy madaniyatlardagi yutuqlar va ularning jahon madaniyatidagi o'rni.

VI-XVI asrlar tarix fanida o'rta asrlar deyilib, qadimgi va an'anaviy madaniyatlar o'rtasidagi davrni ifodalaydi. Bu davr madaniyatida mifologik tasavvur va diniy an'analarning kuchli ta'siri hamda yangi davrning texnogen madaniyatidagi aqliy-mantiqiy tafakkur, ilmning amaliy xususiyatlari ta'siri seziladi. Arab halifalari va Evropa mamlakatlari o'rta asrlar madaniyatida islom va xristianlik dinlari xususiyatlari etakchi o'rin tutadi. SHu bilan birga, o'rta asrlar madaniyati mustaqil mifologik tushunchalar asosida shakllanib, an'anaviy madaniyatning ko'plab jihatlarini o'zlashtirdi. Natijada o'rta asrlar madaniyati negizida keyingi davrlar madaniyatining shakllanishi uchun yangi madaniyat kurtaklari va yangicha tafakkur tarzi vujudga keldi. Bu o'z navbatida, o'rta asrlar tafakkur tarzi va dunyoqarashi jihatidan o'zidan oldingi davrlardan keskin farq qiluvchi madaniyat turlarini yaratdi.

Diniy madaniyat ko'p mazmunli bo'lib, u turli xalqlar (arab, turkiy, forsiy, german, slavyan)larning arxaik (ibtidoiy) madaniyatini, antik meros va qadimgi sharq sivilizatsiyasi meroslarini ijodiy qayta ishlab o'zlashtirdi. SHu bilan birga, g'arb SHarqning o'rta asrlar madaniyatiga o'z ta'sirini o'tkazishga urinib ko'rdi. Bunda salib yurishlari davri juda shiddatli kechdi (XI-XII asrlar).

Diniy madaniyatning tarkibida ko'plab submadaniyatlarning mavjudligi (qishloq madaniyati, shahar, dunyoviy, monastir va so'fiylik madaniyatlari) uning ko'p qirraliligini bildiradi. Din o'sha davrdagi madaniyat va submadaniyatlarning barcha sohalarini qamrab oladi.

O'rta asrlarda yakka xudolikka asoslangan jahon dinlari-xristianlik va islom Evropa, Osiyo va Afrikada ko'plab kishilar uchun dunyoqarashning ustivor shakli bo'lib, inson va butun jamiyatning tafakkuri va turmush tarzini belgiladi. Insoniyat tafakkuri davrlarning o'zgarib turishi, o'rin almashishi jarayonida shakllandi, jamiyatni tarbiyalash va boshqarish uchun payg'ambarlarning kelishi sodir etildi. Payg'ambar jamiyatda buzg'unchilik va gunohlarni tuzatishda «ilohiy aralashuvchi» ning timsoli hisoblanib, «xudoning elchilari» bo'lgan payg'ambarlarga ishonch bildirildi.

Xristianlikka ko'ra, «elchilarning» so'nggisi «xudoning o'g'li» Iisus Xristosning erga tushishi, uning chormix qilinishi bilan Erda Xudoning xukumronligi boshlanadi. Islom dini bo'yicha Iisus faqat payg'ambarlardan biri xolos, oxirgi payg'ambar «payg'ambarlik tamg'asi» bo'lgan Muhammaddir. Kishilarga payg'ambarlar orqali oliy haqiqat ma'lum qilingan. Bunda erdagi oliy hilqat inson ruhi bo'lib, u Xudo bilan birlashishiga harakat qilishi lozim. Din inson uchun namuna-mo'minlik, jafokashlik, ruhoniyyat, gunohlarni yuvish ishtiyoqi, qutilishdir. Har kim har doim nazorat ostidaligiga, o'zining Olamda zarradek ekanini his qilishi, bu ulkan olamning o'ziga xos markazida sezilarli kuch harakatda bo'lishi, idrok qilib xudoning (Ollohning) e'tiborida ekanligiga iqror bo'lishi lozim deyiladi.

Din har xil e'tiqod va an'analarga ega bo'lgan SHarq va g'arbda joylashgan turli xalqlarga kuchli bir sivilizatsiya yaratishlari uchun birlashtiruvchi ibtido bo'ldi. Din madaniyatning siyosiy, ijtimoiy, ilmiy, badiiy va boshqa barcha sohalariga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xristianlik Rim imperiyasiga IV asrlarda, uning g'arbiy qismi gullagan paytga kelib, 476 yillarda to'la shakllangan cherkov tizimi

va qattiq intizomga asoslangan davlat dini tarzida qaror topdi. Bu paytda butun Evropada keng tarqalgan va xristianlikni o'z dini sifatida qabul qilgan «yovvoyi» xalqlar (jumladan: gotlar, gallar, irlandlar va b.) cherkovning tayanchiga aylandi. Evropa bo'ylab tarqalgan german, slavyan, turk qabilalari antik sivilizatsiyani barbod etib, yangi hayot tarzini qabul qildilar.

O'rta asr Evropasi - bu agrar sivilizatsiya gullab yashnagan, natural xo'jalik hukmronlik qilgan tarixiy davr bo'lib, bu davrda dehqonlar bir-biridan ajralgan, uncha katta bo'lmagan jamoalar shaklida yashar, ularning istak va manfaatlari har yili takrorlanadigan qishloq xo'jaligi hayoti bilan bog'liq edi. Bunday hayot tarzida odamlarning tafakkur doirasi tor-manfaati doirasida o'ralashib qolgan. Bunday holda Evropada davlatchilikning tarkib topishiga hech qanday zamin yo'q edi. Keyinroq xristian cherkovi jamiyatni siyosiy tashkilot shaklida boshqarishning namunaviy asosini tashkil etdi. Natijada, feodal tabaqachilik va tobelik munosabatlari asosida qurilgan cherkov ierarxiyasi (ruhoniylar-episkoplar-kardinallar-rim papasi) vujudga keldi. Bunda qirol xudoning vassali, saroy ayonlari-qirolning vassali, dehqon saroy ayonining, ayol erkakning, uy hayvoni ayolning, tosh va o'simliklar uy hayvonining vassali kabi e'tiqodlar shakllandi. Toshdan Xudogacha keng tarqalgan umumiy vassallik haqidagi g'oya ham CHerkov manfaatlariga moslashtirilgan.

V-VI asrlarda Arabistonda yangi dunyoqarash shakllana boshladi. Etnik va madaniy uyushish, integratsiya jarayoni kuchayib, yagona din, umumiy ong elementlari vujudga keldi. Bu avvalgi xudolaridan ko'ngillari sovigan arablarning ma'naviy-ruhiy izlanishlariga turtki bo'ldi. Muhammadning payg'ambarlik faoliyati yagona ma'naviy-mafkuraviy va sotsial birlikka intilish yo'lida qonuniy jarayon bo'ldi. Musulmon SHarqida islom ta'limoti paydo bo'lishi bilan barobar teokratik boshqaruv shakli qaror topdi, bunda diniy va dunyoviy hokimiyat payg'ambar, keyin uning «o'rinbosarlari-xalifalar» qo'lida birlidi.

Islomiy e'tiqod 5 asosiy talab, ya'ni yagona Ollohni tan olish va Muhammadni payg'ambar deb bilish, nomoz o'qish, ro'za tutish, beva-bechoralar uchun zakot berish, haj ziyoratiga asoslanadi. Islomning ushbu 5 ahkomidan 4 tasi axloqiy-udum tabiatiga ega. Xususan payg'ambar shaxsi u haqidagi ma'lumotlar nufuzi islom diniga betakror o'ziga xoslik, ma'naviy-ruhiy qudrat baxsh etdi. Uni jahon tarixidagi muhim voqea, o'zida ilohiy va dunyoviy hokimiyatini mujassamlashtirgan musulmon davlatchiligining qaror topishiga zamin yaratdi.

Din tarixiy tajribalar asosida hayotni muqaddas shaklda tasvirolovchi g'oyalarni yaratdi. Natijada, falsafada – teologiya, adabiyotda-ilohiy, didaktik janrlar, evropa musiqasida cherkov gimnlari-liturgiya, tasviriy san'atda xristianlik syujetlari asosiy o'rin tutdi. Asosiy fanlar ilohiyot va sxolastika (o'rta asr falsafasida yunoncha bu atama fikr so'qish, dogma, mazmunsiz, formal bilimni anglatgan). Ilohiyot olam va inson haqidagi o'z «ilmiy» manzarasini yaratdi. Koinot xususidagi ilmda Er Olamning, Ierusalim dunyoning markazi degan qarash hukmronlik qildi. Inson majoziy tarzda mikrokosmos- tana er, qon-suv, nafas-havo, harorat-olov, ya'ni u boshlang'ich ibtidodan iborat deb qaraldi.

Asosiy mavzu-xudoni kuylash, Injil asotirlari, avliyolar hayoti, ruhiy-axloqiy poklanish, gunohdan forig' bo'lish aqidalari edi. Musiqaviy madaniyat negizini

cherkov qo'shiq-kuyi (liturgiya), musiqa, she'riyat va dramaturgiyani o'zida uyg'unlashtirgan cherkov tantanalari tashkil etdi. Me'morchilik va tasviriy san'at ilohiyatni unsiz targ'ib shakli tarzida namoyon bo'ldi. Xristianlik ehromlarini (Sobor) «savodsizlar Injili» deb bejiz aytmaganlar. Uning butun ifoda shakli-bino ichining xoch shakllidaligi, atrofning bezak-hashami, oddiy bandalariga munosib ko'rilmagan mehrob qism, turli xaykalchalar, mo'l bo'yoqli tasvirlarda aslida xristian ramzlari va xristianlik aqidolari ifodalangan. Bosh janr ikona bo'lib, u savodsiz omma uchun xudo bilan ruhiy-hissiy bog'lanish- aloqa shakli sanalgan. Tasvirda xudoni bandalarining gunoh kechmishlari, ularni bu gunohlardan forig' etishga qaratilgan motamsaro ko'rinishi ifodalangan.

Islomda san'atga nisbatan qat'iy biryoqlama, diniy aqidalar timsoli ifodasini ko'ramiz. Bunda cherkov tizimini yo'qligi, har bir insonning Olloh bilan tanho muloqot qilishi uchun masjidlar bino etilishi bo'lib, uning dastlabki namunasi Muhammad payg'ambar tomonidan Madina shahrida solingan masjiddir. Musulmonlar orasida Evropa mamlakatlaridagi universitetlardan ilgariroq oliy ta'lim maktab-madrasalari keng tarqalishi kuzatiladi.

Musulmon adabiyotida ustivorlik qilgan she'riyatni rivojlanishida sufiylik katta rol o'ynadi. Sufiylar o'zlarining chuqur hissiy-ruhiy holatlari, yaratuvchiga bo'lgan e'tiqodini tinglovchilariga etkazish, individual ta'sir etish mahoratini namoyish etganlar. Islom tadqiqotchilardan bo'lgan. G.Gryunbaumning ta'kidlashicha, tahliliy, ma'johiy boy ifoda vositalariga ega bo'lgan mukammal ifoda shakli, chuqur mazmun uyg'unligini o'zida mujassam etgan takbir imkoniyatlarini musulmon madaniyati doirasidan tashqarida topish mumkin emas. SHarqning barcha yirik allomalari-Sanoiy, Jomiy, Rumiy, Sa'diy, Hofiz, Nizomiy, Navoiy singari ijodkorlari sufiylikka u yoki bu tarzda aloqador bo'lganlar.

Ilohiy haqiqat olamning aldamchi ko'rinishi tarzda tahlil etilganligi tufayli ham islom san'atda asl tasvir-ifodani inkor etgan (kitobiy miniatyura bundan mustasno). Ayni paytda Islomda olamning mohiyati, asl hayot haqiqatni naqshlarda muhrlangan belgilarida ifodalashga e'tibor qaratilgan. Mahobatli me'morchilik yodgorliklarini betakror go'zallik timsollariga aylantirgan, ixlosmandlarning nafaqat ko'zini, qalbini ham quvontiradigan murakkab geometrik shakllar (girh), o'simliklar shakli ifodasi (islmiy), qo'lyozma, amaliy bezak, san'ati naqshlari asosida islomiy ramz tasvirlari yotadi. Jumladan, uchburchak Ollohning nazari, to'rtburchak musulmonlarni Muqaddas manzilgohi-Ka'ba, beshburchak – dinning 5 asosiy arkoni, jimjimador o'simliksimon shakl va gullar-jannat bog'i-Bo'ston timsollaridir. Musulmon SHarqi san'atida diniy aqidalar o'ta izchillik bilan qo'llangan. San'atda kalligrafik miniatyurani istisno qilgan holda deyarli voqelikni tasvirlash ta'qiqlangan, tasvir ramziy shakllarda, naqsh sifatida ifodalangan.

Umuman, g'arb va SHarqda borliq Ilohiy «Oliy hukmdor»ning aksi sifatida idrok qilingan. Xudo (Olloh) borliqni yaratuvchi sifatida va narsalarda uning qudratli namoyon bo'lishi tarzida tushuniladi. Narsalarning mohiyatini bilish Xudoni (Ollohn) tanishdir deb talqin qilingan. Jamiyatning ilg'or a'zolari barcha narsalardagi yashirin mazmunni topishga va fahmlashga urinishgan. SHundan boshlab o'rta asrlarda nafaqat alximiya va astrologiya, balki an'anaviy, majohiy

matematika, jug'rofiya, filologiya va boshqa fanlar ham rivojlanib, muqaddas joylar bilan bog'liq (jannat, do'zax, arosat) sanalar, so'zlarning ramziy ma'nosini tushunishga harakat qilingan.

O'rta asrlarning ilohiyatga oid muammolaridan biri idrok va e'tiqod masalasi hisoblanadi. g'arbda bu bir tomondan, e'tiqodni idrokdan mustaqil, mutloq ustun deb biluvchilar (Bernar Klervoskiy, Anselm Kenterberiy) va ikkinchi tomondan diniy aqidalarni asoslashda idrokning rolini e'tirof etuvchilar (Boetsiy, Abelyar, Siger Brabantskiy) o'rtasidagi munozaralarda ifodalanadi. Agar – birinchilar Avgustinning «Anglash uchun ishonaman» degan iborasini shior qilib, e'tiqodni zakovatdan ustun ekanligini asoslashga uringan bo'lsalar, ularning muholiflari Per Abelyarning «Ishonish uchun anglayman» so'zini shior deb bilganlar. XIII asrda Foma Akvinskiy «Oltin oraliq»ni topish – zakovat orqali e'tiqodni qisman asoslashga urinib, aslida arab SHarqining «Ikki haqiqat» to'g'risidagi (dualizm) nazariyasini e'tirof etdi. Ikki haqiqat g'oyasini falsafa olami haqida o'z haqiqatini, din Xudo haqida o'z haqiqatini beradi, deb S.Brabantskiy asoslangan edi. Binobarin haqiqatning diniy va falsafiy talqini qiyoslanib anglanmog'i lozim.

SHuningdek, musulmon SHarqida ham islom e'tiqodidagilar va sufizm vakillari o'rtasida murosasiz to'qnashuvlar sodir bo'ldi. Haqiqatni bilishni inkor qiluvchilar va haqiqatga muroqaba yo'li bilan yaqinlashish mumkin deyuvchilar (Al-Ashiriy, g'azzoliy, Junaydiy, Bistomiy) hamda aqliy bilishni ustun qo'yuvchi mashhur faylasuflar Forobiy, Ibn Sino, Beruniy) ta'limoti vujudga keldi. Evropa madaniyatida bu munozaralar natijasida idrok va e'tiqodning ajralishi sodir bo'ldi. Uilyam Okkam (XVI asr) – e'tiqod va idrok, falsafa va din o'rtasida hech qanday umumiylik yo'q, bo'lishi ham mumkin emas, demakki, ular mutlaqo bir-biridan mustaqil tushunchalar ekan, bir-birini nazorat qilmasligi kerak deydi. Bu g'arbda oliy qudrat sifatida ayniqsa, «XVII asr ilmiy inqilobi» davrida tabiiy inson idrokini o'stirishning katta g'alabasi uchun turtki bo'ldi. Musulmon SHarqida boshqacharoq yo'nalish ustunligi qildi. Bunda ilm va idrok har doim faqat ma'naviy yuksalish yo'lidagi bosqich sifatida qaralgan, idrok va ilm boshqa maqsadiga qaratilishi mumkin emas. SHuning uchun ham IX-XVI asrlardagi arab tiliga asoslangan tajriba fanlari va falsafa taraqqiyotidagi katta yutuqlarning barchasi dindan ajralmagan holda sodir bo'ldi, ilmning bosh vazifasi hayot uchun zarur hisoblangan ma'naviy asosni qidirishda davom etgan.

g'arb va SHarq mamlakatlarining diniy madaniyatlarida sezilarli farqlar ham mavjud. O'rta asr Evropasida cherkovning ahamiyati alohida ko'rsatilib, unda cherkov xudo va inson o'rtasidagi vositachi, faqat ugina insonning ruhini ilohiy «mo'jiza» yordamida xalos qilishi mumkin (cho'qintirish, tavba, nigoh udumlarida) deyiladi. CHerkov, o'zining yozma an'alariga ega bo'lmagan Evropadagi qabilalar uchun bilimlarni to'plovchi va saqlovchi joy bo'lib, ta'lim tizimi, huquqiy va axloqiy mezonlarning shakllanishi, jamiyatning ijtimoiy tuzilishida muhim rol o'ynadi.

Islomiy an'analarning asosiy o'ziga xosligi shundaki, uning negizi diniy va dunyoviy, ilohiy va oddiy tafovut asosiga qurilmasdan, mutloq «sof diniy» mazmunga egadir. Islomda hech qachon xristianlikdagi singari diniy aqidalarni

qonunlashtiruvchi Vselensk sobori kabi institutlar bo'lmagan. Islomdagi teokratik ideal davlat bilan bir qatorda turuvchi alohida diniy institut (cherkov) g'oyalari bilan muvofiq kelmagan. Islomda e'tiqod aqidalarini ishlab chiqish va sharhlash davlat yoki diniy muassasaning, xalifalarning sud qilish ishlariga kirmagan. Jamoatchilik fikrining shakllanishi xususiy shaxslar, diniy arboblari (ulamolar) zimmasida bo'lib, ularning obro'yi diniy bilimlarga asoslangan. Har bir musulmon Qur'on va hadisga zid bo'lmagan diniy masalalari bo'yicha o'z fikrini bildirish huquqiga ega bo'lgan.

Xristianlik shaxsning bir qadar maishiy mustaqilligini ta'minladi. Diniy va dunyoviy ibtidoning bir qadar mustaqilligi xususida Injilda: «Qaysarga hokimiyatni, taqvodorga esa Xudoni bering» deyilgan. Islomda kishi faqat va so'zsiz Xudoga tegishlidir. Musulmon kishi islom buyurganicha fikr yuritadi, shunga muvofiq «din» va «mentalitet» tushunchalarini ajratish mumkin emas. Xristian uchun injilga madaniyat yodgorligi sifatida munosabat bildirishi mumkin, musulmon uchun Qur'on biron-bir madaniyatga qiyos qilib bo'lmaydigan, ilohning beqiyos timsolidir. Xristianlikda «qism» va «butun» (dindor va cherkovning, individ va umum)ning maqsadi o'zaro munosabatda bir-birini taqozo qiladi, cherkovdan tashqarida shaxsiy najod mumkin emas. Islomda alohida individning taqvodorligini uning qanchalik shaxsiy zo'hdligi emas, umma (musulmonlar qavmi) ishlarida shunchalik qat'iy yo'l-yo'riq asosida ishtiroki belgilaydi, busiz najot topishi mumkin emas, ya'ni islomda ayrim butunga qo'shilgan kabi seziladi.

Diniy va dunyoviy asosdagi bir qadar avtonomiya oqibatida dunyoviy hokimiyat va cherkov o'rtasida kurashni keltirib chiqardi. Evropada butun o'rta asrda davom etgan bu kurash Reformatsiyani vujudga keltirdi. Reformatsiya jarayonida (XVI asr) Evropada ruhoniylar guruhi (ilohiyat xizmatchilari)siz yangi cherkovlar vujudga keldi. Bu davrda dindorlar o'z oralaridan va'zchilarni belgiladilar, hashamatli an'analardan voz kechdilar, o'z ibodatlarida to'g'ridan-to'g'ri xudoga murojaat qildilar. Dunyoviy alomatlarga ega islomiy cherkovlar siyosiy hokimiyat izmida bo'ldilar. Reformatsiya Evropa xalqlarining milliy madaniyatlari rivojiga, milliy tillarni qaror topishiga sharoit yaratdi. Martin Metor Injilni lotinchadan nemischaga tarjima qildi.

Islom siyosiy madaniyati «maslahatli demokratiya» shaklini yaratdi. Xalifalik tamoyili Qur'ondagi uchta qoidaga binoan yaratildi. Ulardan birinchisi hukmdorni o'z fuqarolari bilan «maslahatlashishini» va umumning fikrini inobatga olib qaror qabul qilishni talab qiladi, boshqasi boshqarishni va munozaralarni adolat bilan hal qilishga chaqiradi, uchinchi qoida esa «Ollohning elchisiga» dindorning bo'ysinishini talab qiladi. Xalifa monarx ham, despot ham emas, uning boshqa musulmonlardan farqi, faqat e'tiqodni avaylash va shariat me'yorlarini bajarish uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olganligidir.

Xalifa hokimiyatni meros tarzda olishi va qoldirilishi mumkin emas. Xalifalikka da'vogar va jamoat o'rtasida kelishuv-mubayi asosida xalifa hokimiyatini olishi mumkin. U barcha musulmonlar jamoasidan yoki ularning taniqli vakillari bo'lgan- mujohidlar tomonidan saylanadi. Har bir musulmon singari xalifa ham musulmon huquqi me'yorlariga to'la bo'ysunishi va har qanday nojo'ya hatti-harakati uchun javobgarlikka tortilishi mumkin. Islom tadqiqotchilari

ta'kidlashicha, xalifa haqidagi shartnoma – mubayi ko'p asrlar davomida «jamiyat shartnomasi» (J.J.Russo) g'oyasini ifoda etib keldi.

Evropada CHerkov qadimgi yozuv sirlarini saqlab kelgani uchun uzoq vaqt ta'lim sohasida monopoliyaga aylanib qoldi. O'rta asrlarda Evropaning ko'p aholisi, shu jumladan yuqori tabaqalari ham savodsiz edi. Ko'p ritsarlar o'zlarining savodsizligidan faxrlanib, o'qish va yozishga mirzo va monahlar bajaradi deb hisoblanganlar. Evropada shaharlarning qayta tiklanib, rivojlanishi CHerkovning ta'lim va ilm sohalaridagi monopoliyasiga chek qo'ydi. X asrlarda boshlab savdogar va hunarmandlar bolalari uchun dastlab dunyoviy maktablar, keyin universitetlar paydo bo'ldi.

Musulmon SHarqida bu jarayon bir oz boshqacha kechdi. Har bir e'tiqodli mo'min-musulmon arab tilini bilishi va Qur'onni o'qiy olishi farz bo'lgan. Qur'onning yozilishi jarayonida arab tilining ham taraqqiyoti boshlanadi. VIII asrda As-Sibavayxiy arab grammatikasiga oid asar yozadi, XIII asrda arab tilining ikkinchi lug'ati yaratildi, bu As-Sag'aniyning lug'ati va Ibn-Manzuriyning «Arablar tili» lug'atlaridir. VIII-XI asrlarda qadimgi YUnon olimlarining deyarli barcha asarlari, shuningdek hind, shom va fors mualliflari asarlari ham arab tiliga tarjima qilingan. Falsafa, astronomiya, matematika, tibbiyotga oid ilmiy atamalar deyarli ishlab chiqildi. Arab tili o'rta asrlardagi eng taraqqiy etgan tillardan biri bo'lishi bilan birga, Hindistondan to Ispaniyagacha bo'lgan xalqlarni birlashtiruvchi xalqaro til bo'lib hisoblangan.

Musulmon madaniyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ilm va kitobga muhabbatdir. YAngi arabiy janr-adabning shakllanishi bilan ilmga bo'lgan ishtiyoqni qondirib, turli fanlarning mazmunini ommabop shaklda ifodalash imkoni yaratildi. Ta'lim olish xuddi qadimgi Xitoydagi kabi nufuzga ega bo'ldi. Musulmon SHarqida ma'lumotli kishi hokimiyatning eng yuqori pog'onasiga chiqishida oqsuyaklar bilan teng turgan. Ko'pincha SHarq hukmdorlari saroyida shoirlar, faylasuflar, ilohiyotchilar, tarixchilar, qonunshunoslar, tabiblar, mirzolar, munajjimlar saroy xizmatchisi sifatida ma'lumotli kishilarga katta ehtiyoj bo'lgan. Ma'lumotli kishi grammatikani, ritorikani, geografiyani, tarixni yaxshi bilishi, kiyinishni farqlash, she'r yozish qobiliyatiga ega bo'lishi, o'z joyida askiya, hikoya ayta bilishi zarur bo'lgan. Turli xil ta'lim tizimi: diniy ta'lim beruvchi maktab va madrasalar, shuningdek, dunyoviy ta'lim-xususiy maktablar rivojlandi.

Diniy madaniyat umuminsoniy madaniyat taraqqiyotining eng muhim davri hisoblanadi. O'rta asrlar davrida davlatchilik, millatlarning yangi shakllari vujudga keldi, hozirda muomalada bo'lgan tillar shakllanib, ta'lim va fan tizimi yanada taraqqiy etdi. Fanning turlari va uslublari zamonaviylik kasb etib bordi. A.Gumbold aytgani kabi, arablar «tabiiy fanlar ijodkori» bo'lib, ular tajriba va mezon yo'lga asos soldilar. IX asrda musulmon SHarqida rasadxona qurildi; yulduzlarning aniq joyi belgilangan katalog tuzildi; geometriya, trigonometriya, optika, alximiya, mexanika, tibbiyot, jug'rofiya sohalari bo'yicha ko'plab asarlar yozildi. Ulug' alloma Al-Xorazmiy matematikaning yangi tarmog'i bo'lgan algebraga asos soldi. Buyuk SHarq olimlari Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushdiy kabi ko'plab alloma asarlaridan Evropaning yangi avlod olimlari ta'lim oldi. Tabiatni ratsional anglash an'analarni o'zlashtirib va yanada takomillashtirib,

XIII asrda R.Bekon induktiv mantiq usulini yaratdi hamda ilmiy idrokning bosh usuli sifatida malaka va tajribani ta'kidladi.

VI-XVI asrlarda badiiy qadriyati yuksak yodgorliklar yaratildi: Al-Hamrodagi Saroy, Qurdoba, Jazoir, Sammadra, Dehlidagi masjidlar, Reyms, Parijdagi gotika uslubidagi soborlar, Istambuldagi Avliyo Sofiya ibodatxonasi; ajoyib ikona va haykaltaroshlik asarlari, kalligrafiya va kitob miniatyurasi, ayniqsa SHarqda she'riyat yuksak darajada taraqqiy etadi. Bu sohalarda asosiy g'oya yaratuvchilik, hayotbaxshlik bo'lib, Muhabbat va Idrok ijtimoiy taraqqiyotning bosh harakatlantiruvchi kuchi sifatida e'tirof qilinadi. Ilohiy ishq, she'riy san'at shoirlarning asosiy mavzui bo'lib qoldi. Bu janrlar aniq badiiy shakl kasb etib, keyingi asrlar badiiy madaniyatining mazmunini boyitdi.

Bu davrning muhim badiiy yutuqlari qatoriga aholining barcha qatlamlari e'tirof etgan madaniyat qadriyatlarini qo'yish mumkin. Xristian va islom dinlari boy va qambag'alni, kuchli va ojizni turli irqdagi va turli ijtimoiy guruhlarni bir-biridan ajratmaydi. Barcha e'tiqod qiluvchilar uchun umumiy ahloq mezonlari talablari: mo'minlik, tavba, yaxshilik qilish va rahm shafqatli bo'lish, gunoh qilmaslik kabilar qo'yildi. O'rta asrlarda umum e'tirof qilgan axloqiy me'yorlarning mustahkamlanishi umuminsoniy xulq va axloq mezonlarini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

O'rta asrlar madaniyatini yaratish jarayonida aholining barcha tabaqalari ishtirok etib, har bir qatlam o'zining madaniyatini yaratdi va o'z navbatida an'anaviy madaniyat sifatida jamiyatning ma'lumotli, yuqori qatlamining madaniyatigina namoyon bo'ldi. Ruhoniylar inson ruhiyati, ritsarlar davlat ishlari bilan mashg'ul bo'ldilar. Agar birinchilarning ideali bu dunyo farog'atlaridan batamon foriq bo'lib mangu haqiqatga erishish istagi bo'lsa, ikkinchilarining ideali kelib chiqish nufuzi, sobit so'z, burch haqida qayg'urish, dunyoviy jasoratlarga hamisha tayyorlikdir. Ayni ana shunday ritsarlik fazilatlarini «Nibullinglar qo'shig'i» (Germaniya), «Roland haqida qo'shiq» (Fransiya), «Sid haqidagi qo'shiq» (Ispaniya) dostonlari va turbadurlar lirikasida kuylangan. Oddiy xalq-dehqonlar va shaharliklar yuqoridagilarga muxolifatda edi. Dehqonlar orasida xristianlik qarashlarning ta'siri o'taboshlagan qadimgi dinlarga xos tasavvur, an'ana va rasm-rusumlar saqlanib qoldi. Dehqonlar ongida xalqona madaniyatning konservatizmi tufayli dastlabki dinlarning xudolari, afsonaviy qahramonlari haqida hikoya qiluvchi (Islandlarning «Kukilinlar haqida Saga», inglizlarning «sovular»i, skandinavialiklarning «Edda»si) singari qadimgi ertaklar, asotirlar, qo'shiq, odat va udumlar saqlanib keldi. SHahar hayoti odamlarda faollik, hisob-kitobda aniqlik, ishbilarmonlik, ratsional tafakkur tarzini shakllanishiga turtki berdi. SHaharliklar orasida ilm, ma'rifatga intilish boshqa tabaqalar mezonlariga tanqidiy yondoshish ruhiyati uyg'ondi. Yirik asarlar (Ai haqida roman), ixcham hikoyalar (novella, fabio, shvanklar)da ruhoniylar va ritsarlarning takabburligi, dangasaligi, nafsibuzuqligi hajv etildi, shaharliklarning sahovati va mehnatsevarligi ulug'landi.

O'rta asr SHarqi madaniyatida tabaqaviy submadaniyatlar emas, balki ikki yirik madaniyat-shahar va ko'chmanchilar madaniyati ajralib turadi. SHahar sharoitida «YUsuf va zulayxo», «Layli va Majnun», «Lubna va Kays» singari dostonlar turli poetik shakl va janrdagi adabiy asarlar (qasida, masnaviy, g'azal,

madxiya, ruboiy makom), hikoya va ertaklar (1001 kecha ertaklari, Kalila va Dimna), latifa va rivoyatlar yaratildi. Miniatyura bezagiga boy kitoblar, musiqa san'ati va raqs janrlari xalq orasida keng tarqaldi.

Ko'chmanchi orasida turli musiqa asboblari kuyga solib aytiladigan (baxshi va oqinlar tomonidan) xalq og'zaki ijodining yirik badiiy shakllari-epos, dostonlar yaratish ustivorlik qildi. SHahar, ritsarlik, dunyoviy, monaxlik va so'fiylik kabi submadaniyatlarning paydo bo'lishi madaniyatni sezilarli boyitdi, yanada rivojlanishida ko'plab yo'nalishlar yaratdi hamda Renessans (Uyg'onish) deb atalgan yuksak taraqqiyotga zamin tug'dirdi.

Uyg'onish davri tadqiqotchilar asarlarida turlicha baholanib, turlicha yondashuvlarga sabab bo'ldi. Xususan, Uyg'onish yo'nalishi umumjahon jarayoni sifatida Xitoyda VII-VIII asrlarda boshlanib, IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo va YAqin SHarqni qamrab oldi, XIV-XVI asrlarda Evropada takomiliga etdi. SHuningdek, tadqiqotchilar Uyg'onish davrining bosh maslakdoshi haqiqiy gumanizm bo'lganligini bir ovozdan e'tirof qiladilar. Uyg'onish davri madaniyati – diniy madaniyat taraqqiyotining va yangi texnika madaniyati rivojining bog'lovchisidir.

Tayanch tushunchalar:

Diniy madaniyat, aqliy- mantiqiy tafakkur, ibodatxona, ierarxiya, vassal, ilohiyot, aqida, taxayyul, madrasa, rasadxona.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Diniy madaniyat deganda, nimani tushunasiz?
2. Diniy madaniyaning asosiy belgilari va ko'rinishlari.
3. Diniy madaniyat madaniy taraqqiyotning qaysi davrini ifodalaydi?
4. Madaniy taraqqiyotda xristianlik va islomning tutgan o'rni.
5. Diniy madaniyatning ma'naviy va ahloqiy qadriyatlarini tushuntiring.
6. Diniy madaniyat bag'rida qanday submadaniyatlarni amal qiladi?
7. O'rta asrning adabiyoti, san'ati va me'morchiligiga oid yodgorliklarni so'zlab bering.
8. Umuminsoniy madaniyatda diniy madaniyatning o'rni.

ADABIYOTLAR

1. Baxtin M. Tvorchestvo F.Rable i narodnaya kultkra srednevekovya i Renessansa. M., 1990 g.
2. Gryunebaum G. Ocherki istorii arabo-musulmanskoj kulturo'.M., 1988 g.
3. Gurevich A. Srednevekovoy mir – kultura bezmolvstvuyuyego bolshinistva.M., 1990 g.
4. Eremeev D. Islam: obraz jizni i stil mo'shleniya.M., 1990 g.
5. Ocherki istorii arabskoj kulturo' V-XV vv.M., 1982 g.
6. Problemo' istorii i kulturo' narodov Sredney Azii i stran zarubejnogo Vostoka.T., 1991 g.
7. Sufizm kontekste musulmannskoj kulturo'.M., 1989 g.

7-mavzu TEXNOGEN MADANIYAT (XVI-XX ASRLAR)

Ma'ruza rejasi:

1. Texnogen madaniyatning shakllanishi jarayonlari.
2. Zamonaviy madaniyatda texnikaning ahamiyati.
3. Ommaviy madaniyat.

Hozirgi davr taraqqiyoti bilan bog'liq madaniyatni texnikaviy, texnika hukmronligi, dunyoviy-elektron yoki axborot madaniyati deb ataydilar. Bu zamonaviy madaniyatda fan va texnikaning o'рни muhimligini ko'rsatadi. «Zamonaviy» yoki «YAngi» fan antik yoki o'rta asrlardagi fandan tubdan farq qiladi. Agar, ilgari fan dunyoni asl holda, unga dahlsiz holda o'rgangan bo'lsa, endilikda fan bilish, yaratish, ixtiro, loyiha tuzish kabi jarayonlarni mujassamlashtirib «inson idroki yordamida hal bo'ladigan muammolarga e'tiborni jalb qilmoqda». Hozirgi fanning qiyofasida haqiqatni anglashga urinish o'rniga insonning qiziqish va ehtiyojlariga mos keluvchi aniq imkoniyatlar izlab topish va maqsad sari yo'naltirish harakati ustun bo'lmoqda.

Fan va madaniyatdagi yangi yo'nalishning boshlanishi Uyg'onish davri (XIV-XVI asrlar) bilan bog'liqdir. O'rta asrlarni o'z ichiga olgan bu davr Evropa madaniy taraqqiyotidagi muhim o'rin tutadi. U Evropada mutlaqo yangi madaniyat bosqichini yaratdi. SHaharlar ko'payishi, ichki va tashqi savdoning vujudga kelishi, hunarmandchilikning rivojlanishi Evropa madaniyatida yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Qisqa vaqt ichida jamiyatda moddiy va madaniy texnologiyalar o'zgarib, ko'plab muhim ilmiy kashfiyotlar qilindi. Buyuk geografik kashfiyotlar diniy «dunyo qiyofasini» o'zgartirdi, aqliy va iqtisodiy xududni kengaytirib, jahon savdosini vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Antik davr merosini o'rganish yangi falsafiy yo'nalishlar paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Inson va tabiatning o'zaro munosabatlarida mutlaqo yangicha andoza shakllandi.

Jamiyatda «gumanizm» deb nomlanuvchi yangi g'oya shakllandi. Inson haqidagi yangi dunyoviy fandan (studia humanitatis) kelib chiqqan bu g'oya ilgari «ilohiyat haqidagi fanni» (studio divinnus) asta-sekin siqib chiqara boshladi.

Insonparvarlik g'oyasi quydagi xususiyatlarga ega:

1. Tabiat qonunlarini – «tabiiy-muvofiqlik» tamoyili asosida tushuntirishga asoslanish;
2. Insonni muammolar markazi qilib olish (antropotsentrizm) – insonga tabiatning toji sifatida qarash;
3. Aqliy tafakkur (ratsionalizm) – inson idrok va zakovat orqali atrof muhitni, o'z-o'zini biladi deb hisoblash;

Insonparvarlik g'oyasining rivojlanishi insonlarning diniy konsepsiyasi buzilishiga, XVIII asrda inson shaxsining o'zini qadrlash haqidagi ta'limoti

paydo bo'lishiga olib keldi. Gumanistlar empirik-tajriba va ratsionallikni o'z ta'limotlarining ishonch mezoni deb qabul qildilar. Bu xulosa ularni cherkovni reformatsiya qilish (M.Lyuter, J.Kalvin), utopik sotsializm (T.Mor, T.Kampanella) va ijtimoiy pragmatizm (N.Makkiavelli) kabi g'oyalarni nazariy asoslashga zamin yaratdi.

Uyg'onish davri gumanistlari dunyo va inson paydo bo'lishidagi ilohiy g'oyalarni butunlay inkor qilmadilar. Ayni paytda inson doimiy va qat'iy qonunlar asosida vujudga kelishini tushuntirishga harakat qildilar. Idrok insonga shuning uchun berilganki, uning yordamida insonlar tabiat va jamiyat qonunlari asosida mukammallashgan jamiyat tuzishlari mumkin.

Antropotsentrizm, ratsionalizm, ssientizm - Uyg'onish davri madaniyati yaratgan asosiy qadriyatlar keyingi asrlar Evropa madaniyati asosini belgiladi. Uning keng rivojlanishi natijasida XVII asrda «ilmiy inqilob», XVIII asrda ma'rifatparvarlik g'oyalarining tarqalishi va sanoat inqilobi boshlanishiga, nihoyat, XIX-XX asrlar davomida madaniyatning klassik texnikaviy shakldagi yutuqlariga olib keldi.

XVII asrda fan evropaliklar hayotiga, jamiyat ishlab chiqarishining barcha tizimlarini rivojlantirishning tabiiy va zaruriy sharti bo'lgan maxsus ijtimoiy institut sifatida kirib keldi. Bu davrda matematika va mexanikada ilmiy inqilob sodir bo'lib, aniq fanning ikki yo'nalishi ya'ni, aksiomatik va tajribaviy faoliyatlar birlashdi. Zamonaviy fanda ekspertiment (tajriba) bilishning usuli va quroli sifatida nazariy fanning antik va o'rta asrlar shaklida tubdan farq qilib, keng qo'llanila boshlandi. Tajribaga tayanuvchi olim antik davr donishmandi yoki o'rta asrlardagi ilohiyotshunosdan farqli olamga mutlaqo boshqacha nuqtai-nazar bilan qarab, sodir bo'layotgan hodisalarni kuzatish va mushohada qilishdan tabiatni ehtiyojiga mos tarzda o'zgartiruvchiga aylandi.

Fanning shakllanishi va sekin-asta jamiyat hayotiga muhim asos bo'lib kirishi yangi davr kishisining turmush tarzi, fikr yo'sini, tafovuti qiyofasi sifatida ratsionalizmning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ratsionalizmning keng ko'lamda namoyon bo'lishi XVIII asrdagi ma'rifatparvarlik harakati bilan bog'liq. Ma'rifatparvarlar insoniyatning baxtsizlik va nohaqlikdan aziyat chekishi bilimsizlikdan ekanligiga, faqat ma'rifatli xalq va uning odil hukmdorigina manfaatparastlar va tekinxo'rlarni cheklab «Ozodlik, Tenglik, Qardoshlik»ni o'rnatishga qodir ekanligiga ishonganlar. Ma'rifatparvarlar vakili D.Didro va D.Alamber «Fan, san'at va hunarmandchilik ensiklopediyasi»ni nashr qilishi o'sha davr madaniyatining katta yutug'i bo'ldi. «Ensiklopediya» nafaqat insoniyatning muhimi ilmiy yutuqlarini tartibga soldi, balki yangi madaniy qadriyatlar tizimini ham shakllantirdi.

Ma'rifatparvarlarning ratsionalistik yo'nalishi XVIII asrdagi ishlab chiqarishni tashkil qilish, davlatning ichki va tashqi siyosati, huquq institutlari va siyosiy partiyalarning shakllanishi, san'at taraqqiyotida ko'plab tamoyillarni belgilab berdi. Ma'rifatparvarlar Buyuk Fransuz inqilobining ideologlari hisoblanib, Uyg'onish davri gumanistlari boshlab bergan madaniy qadriyatlarni insonlar ongiga singdira boshladilar. XVIII asrda ilmiy bilim jamiyat ongini butunlay yangi sifat darajasiga ko'tardi. Fan insonning madaniy hayotiga chuqur kirib borib, uning

ma'naviyatiga mazmun bag'ishladi. Fan kishilarning-tabaqaviy, milliy-irqiy yoki boshqa farqlaridan qat'iy nazar barcha uchun bir xil mohiyat kasb etdi.

Evropa va SHimoliy Amerikaning ko'plab mamlakatlarida XIX asrning o'rtalarida industrlashtirish yoki sanoat burilishi nihoyasiga etdi. Ratsionalizm va utilitarizm (manfaatparastlik) ning madaniyatdagi belgilovchilik o'zni fan va texnika taraqqiyotiga yangi turtki berdi. Oddiy to'quv dastgohi «Jenni» dan J.Uattning bug' mashinasi (1784 yil) va R.Fultonning bug' kemasi, Stefensonning paravozidan (1814 yil) birinchi er osti temir yo'liga (1863 yil) o'tilishi injenerlik tafakkurining o'sganligini ko'rsatdi. Bug' va elektrlashtirish, telefon va telegraf davri, astronomiya, geologiya, biologiya, ximiya sohalarida ajoyib kashfiyotlar insoniyat madaniyatini yangi bosqichiga ko'tardi. P.Sorokinning xulosasi bilan aytganda «faqat birgina XIX asrdagi kashfiyot va yangiliklarning o'zi oldingi asrlardagi kashfiyotlarning hammasini jamlagandan ham ko'pdir».¹³ Xususan, bu asrda 24 8527 ta kashfiyot makon, zamon va materiya ustidan texnika hukmronligining cheksiz o'sanligidan dalolatdir. Ispan faylasufi X. Orteg Gassetning yozishicha: «Biz haqiqatdan ham XIX – asrda ro'y bergan inson taqdiridagi radikal o'zgarishlar oldida turibmiz. Zamonaviy inson uchun ham jismonan, ham ijtimoiy jihatdan mutlaqo yangi manzara, yangi faoliyat yaratildi. Yangi dunyoning qiyofasini uchta muhim jihat belgilaydi. Bu demokratiya, eksperimental fan va industrializatsiya. Ikkinchi va uchinchi jihatlarni «texnika» nomi bilan umumlashtirish mumkin»¹⁴.

Sivilizatsiyaning o'sishi dastlab makon va zamonga xos kechdi: insonning ma'naviy dunyosi o'tmishning yangi xududi va yangi «qatlami» ni o'zlashtira boshladi. Bilishning maydoni chuqurlashdi va kengaydi, biroq shu bilan birga zamon va makonni enguvchi yangi usullar ham paydo bo'ldi: inson yangi texnika vositasida ulkan fazoviy vaqtni qisqa muddatda bosib o'tib, er yuzining hohlagan joyida bo'lishi mumkin. Dunyo yangi qiyofa kasb etdi.

XIX asrda texnotsentrik dunyoqarash keng tarqalib, kishilar o'z hayotini ilmiy asosda ko'rishga urina boshladilar. Injenerlik faoliyati tamoyillari tabiat va jamiyat hayotiga keng yoyildi. Insonning turmush jarayonidagi bunyodkorlik, tirikchilik tashvishlari o'rnini bundan buyon ixtirochilik, texnika ijodkorligi, ehtiyojlarni qondiruvchi texnika vositalarini yaratish egalladi. Tabiat, inson, madaniyat kabi tushunchalar talqini sezilarli o'zgardi. Tabiat material va energiya bitmas tuganmas manbai, universal omborxonaga aylanib qoldi. XIX asr insonga «koinot sardori», «barcha narsalardan yuqori» yorlig'ini berdi. Inson ko'proq «mexanik agregat», fizik-kimyoviy unsurlar majmui», «maymunga turdosh mahluq», «turli mehnat qurollari tayyorlovchi Homo faber» kabi sifatlar bilan atala boshlandi. Insonning o'zi mexanizm bo'lgani kabi, dunyo ham unga o'xshash ulkan mashina ishlab chiqaruvchi fabrikaga aylandi. Insonning o'zi-o'rtacha mehnat unumdorligi o'lchamidagi madaniyat ijodkoriga aylangach maqsadga muvofiqlik, me'yoriylik, huquqiy tenglik, umumhayotiy andozalar, turmush tarzining baravarlashishi, ko'p sonli o'rta sinfnining shakllanishi jarayoni boshlandi,

¹³ Сорокин П. Человек, Цивилизация, Общество, М. 1992, с 467-б.

¹⁴ Ортега-и- Гасит Х. Восстания масс.- Вопросы Философии, №3, 1989, 127-128 б.

munosabat, did, odatlar andozalashdi. Ommaviy va ayni paytda hissiz, shaxssiz madaniyatlar vujudga keldi.

XIX asrda texnika taraqqiyotining g'ayriqonuniy ravishda madaniyatning butun rivojini bir xil qolipda o'lchashi, jamiyat fikrida iqtisodiy omillarning ahamiyati oshuviga olib keldi. Bu esa olamni texnik o'zgartirish suratlari sezilarli o'sishiga sabab bo'ldi. Oqibatda taraqqiyotning doimiy o'sishi jarayonida sivilizatsiyaning butunlay halok bo'lishi xavfini tug'dirdi (Y.Xeyzing). Bu muammolar XX asrda yanada yaqqol ko'zga tashlandi.

XX asrda texnika surati haddan tashqari o'sdi. Keyingi yuz yilda er yuzida sanoat ishlab chiqarishi 50 martadan oshdi, bu o'sishning 4g'5 qismi 1950 yildan keyingi davrga to'g'ri keldi. Xaqli ravishda XX asr insoniyat tarixiga ilmiy-texnika inqilobi asri bo'lib kirdi. Insonlarning hozirgi vaqtdagi ta'sir kuchini tabiatning eng beshafqat kuchlari bilan teng qo'yish mumkin. SHuning uchun ham xususan XX asrda texnika muammosi va uning madaniyatdagi o'rniga olimlar o'z e'tiborlarini alohida qaratdilar.

Texnika so'zining o'zi mahorat, san'atni anglatib, ishlab chiqarishga bog'liq yoki bog'liq bo'lmagan faoliyatni amalga oshirish uchun kishilar yaratgan vositalar yig'indisi uni belgilaydi yoki anglatadi. Insonlar jamiyati paydo bo'lishi bilan amalda texnika paydo bo'ldi. Dastlab kishining mehnat faoliyatida yordam beruvchi mehnat quroli sifatida, keyin texnikaning har xil maqsadlarda ishlatiladigan boshqa turlari vujudga keldi.

Texnikaning xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Texnika sun'iy ravishda, kishilar tomonidan tabiatni o'zgartirish vositasi sifatida yaratilib, oqibatda, oldindan yaralgan ideal andozalar moddiylikda mujassamlanadi;
2. Texnikaning ommaviy xususiyati-u avvalo, kishilarning amaliy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, shu ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi;
3. Texnikaning muhim parametrlaridan biri ratsionallik hisoblanadi, ma'lum jamiyat doirasida u yoki bu texnika qurilmasini ma'lum qadar tezroq ishlab chiqarishga mo'ljallangan.

Texnika madaniyatning favqulodda hodisasi sifatida jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatni ta'minlaydi, u ijtimoiy madaniyat jarayonining ajralmas tarkibiy qismidir. Texnika taraqqiyoti insonning tabiat ustidan hukmronlik qilishida imkoniyatlarini kengaytirdi, madaniy va ijtimoiy o'zgarishlarni muqarrar amalga oshirdi.

Texnodeterministik konsepsiya texnikani har doim insonga ijobiy ta'sir ko'rsatishini asoslaydi. Ilmiy taraqqiyot va texnika yutuqlari insonga ko'plab sirlarni ochib, uni ulkan miqdorda moddiy boylik bilan ta'minlaydi. Ilmiy texnika taraqqiyoti bilan bog'liq barcha muammo va qarama-qarshiliklar, ya'ni texnik vositalarning biosferani halokatga yaqinlashtiruvchi ta'siri axborot aloqa davri deb ataluvchi insoniyat taraqqiyotining keyingi bosqichida ijobiy bartaraf qilinishini ta'kidlaydilar. Texnikani optimistik baholashda texnokratik nazariya katta ahamiyatga ega. Texnokratiya – jamiyatdagi shunday kuchki, u jamiyatning texnik-texnologiya taraqqiyoti istiqboli xususidagi ilmiy bashoratida nufuzli ilmiy xulosalarga tayanadi.

Evropada XVIII asr oxirlaridanoq texnikaning halokatli ta'siri haqida xabarlar tarqala boshladi. Turli ijtimoiy-gumanitar maktablarning vakillari texnika sivilizatsiyasi, uning qattiq, «temir sur'ati», beshafqat va ahloqsizligini ta'kidlab, hayot, tabiat, insonga hurmatsizligini qattiq tanqid qila boshladilar. Ular jamiyatda texnikaga sig'inish, uni ilohiylashtirish holati sodir bo'layotganiga, texnika zamonaviy sivilizatsiyaning ofati bo'lajagiga o'z e'tiborlarini qaratdilar. Texnikaning nazoratsiz taraqqiy etishi ekologik muammolarni tug'dirishi, harbiy sanoat komplekslarining keng rivojlanishiga sabab bo'lib, oqibatda insonni texnikaning ijro qismiga aylantirib qo'yishidan ogohlantirdilar.

Agar nazariyotchilarning bir qismi texnikaga pessimistik nazar bilan qarab, an'anaviy jamiyatga qaytishni yagona yo'l deb qarashayotgan bo'lsalar, boshqalar esa texnikaning agressivligi va murosasizligini ta'kidlab, inson bunday sharoitda faqat bitta iloji bo'lgan usul bilan qarshi turishi mumkin, ya'ni kuchi etganicha texnomadaniyatning parchalanishiga yordam berishi kerak, deb hisoblaydilar.

Biroq, barcha muammolar faqat texnikaga emas, balki insonning o'ziga bog'liqdir. Texnika mustaqil olam emas, uning majmui xususiyatida jamiyatning qadriyat tuzilmasi namoyon bo'ladi. «Texnika-inson» ziddiyatlarining bartaraf qilinishi yangi tipdagi insonning shakllanishiga bog'liq bo'lib, bu madaniyatdagi biosferik tamoyillarni hisobga oluvchi, tabiat va inson munosabatlarini uyg'unlashtirishga harakat qiluvchi madaniyatning bosh muammolarini oqilona hal qilishni ta'minlovchi sifatga ega bo'lgan yangi insondir.

Biosferik tamoyilning asoschilari V.I.Vernadskiy, K.E.Sialkovskiy, A.L.CHijevskiy bo'lib, bu nazariya Dj. Forrestr, D.Medouz, M.V.Mesarovich, E.Pestele, A.Pechchen kabi Rim klubi olimlarining asarlarida takomillashtirildi. Biosferik tamoyil Erning evolyusiyasini umumiy geologik, biogenik, ijtimoiy va madaniy jarayon sifatida qaraydi, planetaning evolyusiya asosida tabiiy va sun'iy hamkorlikda rivojlanishi zarurligini ko'rsatadi.

Buning uchun «Hayotga etikaning tan berishi»ni omma ongiga singdirish lozim (A.SHveyser), bunga O.Leopold tomonidan ishlab chiqilgan «aksiologik uchlik» tushunchasi ya'ni, insonning atrof-muhit bilan o'zaro munosabatini quyidagi qadriyat mezonlari: butunlik, barqarorlik va go'zal belgilashi lozim.

Insoniyat bu qadriyatlarga amal qilib, sifatli yangi «Hayot iqtisodini» yaratishga qodir bo'ladi. «Hayot iqtisodi» ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini inkor etmagan holda na ishlab chiqarishda eng yuqori miqdoriy sifatni, na biror kerakli joyda zarur miqdordagi va sifatdagi boylikni ko'zlab ish tutadi. L.Mamford yozishicha: «Bunday iqtisodiyot har qanday tirik jon, har qanday jamoa uchun zarur bo'lgan xilma-xil boylik va kechinmaga ega bo'lishni, tug'ilgandan to o'lgungacha ularning individual hayoti shunday o'tishini taqozo qiladi». Madaniyatdagi biosferik konsepsiya tarafdorlari o'zlarining madaniyat tasniflarini tuzishib, unda ta'kidlashlaricha, insoniyatning ilk taraqqiyot bosqichlarida madaniyatning turli xil biogelik ko'rinishlari mavjud bo'lgan, keyinchalik sun'iy ravishda «tabiat ustidan hukmronlik qilish» shioriga tayangan holda texnogenik madaniyat yaratilgan.

Hozirgi davrda insonlar erdagi ekologik qonunlarga asoslanib, turmush taqozosi bilan noogenik madaniyatga o'tadi. Ekologik madaniyat hozirgi zamon

sivilizatsiyasining ahamiyatga molik zarur jihatlaridan biriga aylanib bormoqda. 1980 yillardan e'tiboran zamonamiz ilm-fani tobora ekologik muhitga moslashmoqda. Dastlabki paytlarda ekologiya hayvonot va o'simlik dunyosining atrof-muhit bilan bog'liqlik aloqalarini tadqiq etgan bo'lsa, keyinchalik bir butun tarzda Erning ekotizimi, biogenezi, biosferani o'rgana boshladi. 1970 yillardan ekologiya jamiyat hayotidagi jarayonlarni o'rganishga kirishdi. Insoniyat jamiyati bilan uni o'rab turgan tabiiy, iqlimiy, sotsial-madaniy muhitning aloqadorligi muammolarini o'rganuvchi sotsial ekologiya shakllandi. Ekologiyaning tabiiy va sotsial muhiti inson uning genofondi, odamning bugungi olamga moslashish jarayoni xususiyatlarini tadqiq etuvchi mustaqil tarmog'i, «inson ekologiyasi» vujudga keldi.

Tabiiy va sotsial, tabiiy va sun'iy jarayonlarning o'zaro aloqadorligi va optimallashtirishini ekologik madaniyatning boshlanishi» deb hisoblash mumkin. Bu insoniyat tomonidan tabiiy va sun'iy ikki tizimning teng huquqligini tan olinishi demakdir. Ayniqsa, bu qishloq xo'jalik sohasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi zamon qishloq xo'jaligi uchun asosiy strategik maqsad mahsuldorlik va tovar ishlab chiqarish hajmi oshirish emas, balki ekologiya qonuniyatlariga muvofiq tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof muhitni asrashdan iborat bo'lishi lozim. Ekologik qonunlar sanoat ishlab chiqarishi uchun tabiat resurslariga tejamkorlik asosida yondoshish imkoniyatini beruvchi texnika va texnologiyani yaratishdangina iborat bo'lmay, ayni paytda insonning mavjudligi va yashash muhiti-biosferasini asrash, qayta tiklashdan iboratdir.

XX asr o'rtalaridan fan va texnika taraqqiyoti kuchli axborotlar yig'imini paydo qildi. Ommaviy axborotlar vositalari (OAV)- matbuot, radio, televidenie, kino, kompyuter aloqasi zamonaviy sotsmadaniyat jarayonida salmoqli o'rinni egallay boshladi. OAV yoki buning boshqacha mass media deb nom olgan turi axborot uzatishdagi kanallarning ko'pligi, tezligi va uzoq ishlashi bilan ulkan hajmdagi axborotlarga ega bo'lmoqda. 1940-50 yillarda G.M.Makmoen asarlarida ommaviy kommunikatsiya birinchi marta madaniyatning yangi turi va kishilarning ijtimoiy munosabatidagi mutlaqo yangi tip sifatida ta'riflandi. Uning fikricha bu vosita insonlarning axborot olishida qudratli kuchga aylanadi.

OAV elektron texnika va yo'ldosh aloqalardan foydalanib, kishilarni ijtimoiy hodisalar va madaniy boyliklarni bir vaqtda idrok qilishga undaydi. G.E.Makmoen ta'kidlaganidek «hammabop va omma yoqtiradigan yangi dunyoviy elektron madaniyat» shakllanmoqda.

Haqiqatan ham zamonaviy madaniyatning xolisona tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ma'naviy madaniyat ko'proq ommaviylik kasb etib bormoqda. Ommaviy madaniyatning qiyofasi quyidagicha:

1. U millati, yoshi, joyi, ijtimoiy xususiyatlarga bog'liq bo'lmagan ommaviy iste'molchilarga ega bo'ladi;
2. Bu madaniyatdagi namunalarni yaratgan jarayonning o'zi ommaviy xususiyat kasb etib, industriyaning maxsus ko'rinishini o'zida namoyon qiladi, ya'ni unda yuz minglab kishilar band bo'lib, ularning «matbuot qiroli», «Buyuk shou tomoshachilari», «kino, TV, estrada yulduzlari» bo'ladi.

Ommaviy madaniyat kishilarni hayotni befarq kuzatuvchi tomoshabinga aylantiradi. O'zlari ham mavjud hayotni go'yo sarob kabi tasavvur qiladilar.

Ortega i Gasset ommaviy madaniyatning ta'sir doirasini tahlil etib, omma o'ziga, shaxsga o'xshamay qolishi, kimki boshqalarga o'xshamasa, shulardek fikrlamasa tahlikada qolishini aytib, «Omma -bu yo'riq-yo'nalishsiz oqim bilan suzayotgan odamlar. SHuning uchun ular qobiliyat imkoniyatlari katta bo'lishiga qaramay, hech narsa yaratmaydi. Ommaviy odam axloqdan mahrum, chunki uning mohiyati, ongi burchiga itoatdadir», degan edi.

Ommaviy madaniyat umumiy iste'molchilik ehtiyoji bilan bog'liq. Uning asosida iste'mol talab tovar sifatida xaridorgir bo'lish ma'naviy ehtiyoji yotadi. Oqibatda hozirgi zamon madaniyatidagi ma'naviy qadriyatlar tor doiradagi ehtiyojlarni qondirish vositasiga aylanadi. Madaniyatning chuqur ma'no mohiyati, xotira cheksizligi «odatiy», «umumiy» qimmatlar, haqiqiy ijod avvaldan ma'lum, mavjud namuna asosidagi «asarlar» yaratish va ishlab chiqarish (kinoseriallar, adabiy-badiiy asarlar, maqolalar va b.) bilan almashinadi. SHaxs o'zining ijodiy qobiliyatidan ayrilib, tayyor «madaniy mahsulotlar» iste'molchisiga aylanib qoladi. Xususan yoshlar uchun ommaviy madaniyatning xatarli oqibatlarini Prezidentimiz bir necha bor qayd etgan edi. Jumladan, «Fidokor» gazetasi muxbirining savollariga javoblarida: «Dunyoda bir qarashda beozor, siyosatdan holi bo'lib tuyulgan shunday mafkuraviy ta'sir vositalari ham borki, ularga kunda ko'pda etarlicha e'tibor beravermaymiz», deb keyingi yillarda ko'plab namoyish etilayotgan jangarilik filmlari, yalang'och asarlar yoshlar ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganligini, ular insonni o'zligidan, tarixidan, madaniyatidan judo etishga qaratilganligi ta'kidlab, «... har qanday kasallikni oldini olish uchun avvalo kishi organizmida unga qarshi immunitet hosil qilinadi. Biz ham farzandlarimiz yuragida ona Vatanga, boy tariximizga, ota-bobolarimizning muqaddas diniga sog'lom munosabatni qaror toptirishimiz, ta'bir joiz bo'lsa, ularning **mafkuraviy immunitetini** kuchaytirishimiz zarur¹», deb ta'kidladi.

Har bir inson ikki yo'ldan birini tanlamog'i yo iste'molchi tarzida oqim bilan suzmog'i, yohud o'ziga, o'zligiga nisbatan talabchan bo'lib girdobdan chiqmog'i lozim. Insoniyat tobora texnika taraqqiyoti va ommaviy kommunikatsiyaning sotsial va ekologik jihatdan nazoratga olishi, bugungi odam ma'naviy qiyofasini bir xillashtirish (standartlash)ga qarshi jiddiy to'siq qo'yish zaruriyatini anglamoqda. Ushbu masalani o'ta keskinligiga e'tiborni qaratish, mavjud muammolarning echish yo'llarini belgilashda 1990 yillarda BMT-Bosh Assambleyasi e'lon qilgan Madaniyatning umumjahon o'n yilligi muhim bosqich bo'ldi. «O'n yillik»ning asosiy maqsadi – iqtisod va texnika tezkor rivojlanayotgan hozirgi davrda umuminsoniy madaniy qadriyatlarning birinchi darajali ahamiyatini tiklashdan iborat bo'lib, bunda amaliy jihatdan quyidagi vazifalarni hal etish masalasi qo'yiladi: taraqqiyotni madaniy yuksaltirish zarurligi va madaniy o'ziga xoslikni hamda madaniy muloqotlarni tan olish, moddiy ishlab chiqarish bilan ijodkorlikning aloqadorlik yo'llarini belgilash, individual va jamoat timsolida

¹ И.Каримов. Миллий истилол мафкураси – халъ эътиоди ва буюк келажакка ишончдир, Т, 2000 й. 24-бет.

ijodiy potensial va tashabbuskorlikni qo'llab quvvatlash, halqaro madaniy hamkorlikni rivojlantirish va b.

Mustaqillik tufayli O'zbekistonning asosiy maqsadi madaniyatlarni yanada rivojlantirish va bir-birini boyitishga yo'naltirilgan BMT Boshchiligidagi o'tkazilgan qator halqaro dasturlarida jumladan, «Umumjahon madaniy meros», «Buyuk Ipak yo'li» dasturlarida bevosita va faol ishtirok etdi. Bugungi kunda Respublikada umumjahon ahamiyatga moyillik maqomidagi Samarqand, Buxor, Xiva va SHahrisabz yodgorliklari mavjud, shulardan keyingi uchtasi maskur maqomga 1991 yildan so'ng erishdi.

«Buyuk Ipak yo'li» - bu nafaqat tarix, u bugungi kun hamdir. 1993 yilning mayida Evropa komissiyasi Bryusselda Markaziy Osiyo Kavkaz hamda Evropa ittifoqi davlatlari vakillarini to'pladi. Maqsad-ajdodlarda qolgan qadim yo'llarni tiklash orqali Markaziy Osiyo va Kavkaz mintaqasidagi mustaqil davlatlarni jahon iqtisodiyotiga integratsiyasini ta'lim etish; uchrashuvda Evropa – Kavkaz-Osiyo transport yo'lagini tashkil etish to'g'risida deklaratsiya qabul qilindi. I.A.Karimov ta'kidlaganidek, TRASEK (transport yo'lagi) loyihasini amalga oshirish- Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklash; ayrim shaxslar faoliyatining mahsuli emas, u zamon, jahon taraqqiyotining ob'ektiv zaruriyatidir. Bu borada YUNESKOning «Ipak yo'li – muloqot yo'l dasturi» asosida Samarqandda tashkil etilgan Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixini o'rganish ilmiy tadqiqot instituti dastlabki amaliy qadamlardan biri bo'ldi.

Mustaqil davlatimizning milliy madaniyati tiklash, rivojlantirish va umuminsoniy qadriyatlar asosida boyitish yo'lidagi yutuqlari tufayli 1997 yili O'zbekiston YUNESKO Ijroiya kengashning a'zosi etib saylandi. 2000 yil O'zbekistonda «Sog'lom avlod yili» deb belgilandi.buni mohiyati shundaki, kechayotgan islohatlarning mohiyati insonga qaratilgan va u inson uchun amalga oshirilmoqda. Binobarin sog'lom avlod – millat, yurt kelajagi demakdir. YUrtimizni birinchi ordenini ham «Sog'lom avlod uchun» deb nomlangani bejiz emas. Bu yosh avlodga katta e'tibor berilayotganining namunasidir.

Tayanch tushunchalari.

Texnogen madaniyat, antropotsentrizm, ratsionalizm, utilitar, emperik, texnotsentrik, texnodeterministik, ommaviy madaniyat mafkuraviy immunitet.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Texnika, va uning asosiy xarakterli belgilari
2. Texnogen madaniyat va uniing shakllanish jarayoni.
3. Texnogen madaniyatining muhim elementlari va vositalari
4. Texnogen madaniyat bilan ommaviy madaniyatning o'zaro bog'liqligi.
5. Madaniyatda biosfera konsepsiyasining mohiyati.
6. Ommaviy madaniyat nima, uning salbiy tomonlari nimada ko'rinadi?
7. Ekologik madaniyat va uning zarurligi nimada?
8. Texnika va inson munosabati, bu jarayonning XXI asrdagi istiqboli.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida, T., 1997
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda, T., 1999
3. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. Fidokor gazetasi 8 iyun 2000 y
4. Vernadskiy V. Neskolko slov o noosfere, M., 1990.
5. Informatsiya i kultura, Novosibirsk, 1990.
6. Novaya texnokraticheskaya volna na Zapade. –T., 1996.
7. Samosoznanie Evropeyskoy kulturo' v XX veke. –M., 1991.
8. Sorokin P. CHelovek. Sivilizatsiya. Obhestvo. –M., 1992.
9. SHvetser A. Upadok i vozrojdienie kulturo', M., 1993.

9-Mavzu. SHARQ UYG'ONISH DAVRI MADANIYATI

Ma'ruza rejasi:

1. Uyg'onish davri tushunchasi va uni davrlashtirish masalasi.
2. SHarq Uyg'onish davrini rivojlanish bosqichlari va o'ziga xos xususiyatlari.
3. O'rta Osiyoda Uyg'onish davri madaniyati belgilagan ijtimoiy-siyosiy omillar;
4. Uyg'onish davrining SHarq va g'arb madaniy aloqalarida tutgan o'rni.

Uyg'onish davri madaniyatining buyuk namoyondalari o'z ijod, izlanishlarida bevosita qadimgi madaniyat merosga tayandilar. Avvalgi ma'ruzalarda Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi yunonlar, rimliklar, mesopotamiyaliklar, hindistonliklar va xitoyliklarning madaniyat bilan yaqindan tanish bo'lganligi, bu tillarni yaxshi bilganliklarini qayd etgan edik. YUrti xarobaga aylantirgan, madaniy yodgorliklarni xonavayron qilgan, ilm ahllarini quvg'in etgan (Ibn Qutayba) arab bosqiniga qaramay, qadimgi boy madaniyat izsiz yo'qolmadi. Islom butun madaniyatga, tilga, udum-an'analarga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazgan bo'lsada, uning mohiyati o'zgarmadi. Bu xalqimizga xos ezgulik, mehr-shafqat, insonparvarlik, hayr-muruvvat, oqko'ngillik, bag'rikenglik, ilmga tashnalik, o'zga xalqlarga ishonch ehtirom fazilatlaridir. YUon, Hind, Xitoy madaniyatini juda yaxshi bilgan Markaziy Osiyoning ilm ahligina o'zga xalqlarni boshqalar madaniyati bilan yaqindan tanishtirishi mumkin edi. SHuning uchun ham mashhur matematik al-Xorazmiy hindlarning hisob tizimini, Farobiy YUonistonlik Arastuning falsafiy ta'limotini, Ibn Sino Gippokrat tibbiyotin yangi davrda yangi bosqichga ko'tardi, imom al-Buxoriy islomiy ta'limotni asoslab, hadislar ilmida Muhammad Payg'amdardan keyingi ikkinchi shaxsga aylandi.

Uyg'onish atamasi (italyancha-Renessans –Uyg'onish)ni dastavval italyan gumanistlari ishlatganlar. Jumladan, italiyalik yozuvchi J.Bakachcho bu atamani Djotto ijodiga qarata, «u antik san'atni uyg'otdi» deb birinchi bor qo'llagan edi. Renessans butun bir davrni anglatuvchi tushuncha sifatida san'atshunos J.Vazari (1511-1574 y.) ning «Mashhur san'atkorlar hayotidan lavhalar» kitobida (1550) tilga olingan. Bu tushuncha dastlab antik madaniyat an'alarini Italiyada «ming

yillik yovvoyilikdan so'ng» tiklanishini anglatib, keyinchalik ilmiy tadqiqotlarda keng ishlatila boshlandi. Masalaga qiziqish ortib, ilmiy izlanishlar ko'paya borgan sayin Uyg'onish tushunchasi, bu davr madaniyatining xronologik va geografik chegaralari, uni davrlashtirish xususida turlicha fikrlar bildirila boshlandi. Y.Xeyzing o'zining «O'rta asrchilikning kuz fasli» asarida Uyg'onish davrini o'rta asr madaniyatining intihosi deb hisoblasa, boshqa olimlar Uyg'onish davri yangi davr madaniyatining boshlanishi deydilar. Ko'pchilik olimlar Evropa Uyg'onish davrini klassik tarzda davrlashtirish XIV-XVI asrlarga xos deb bilsalar, boshqalar Uyg'onish madaniyatini bir muncha ilgariroq XII asr – Karolinglar Renessansidan boshlashib, Ispaniya, Italiya shimolidagi mamlakatlar Uyg'onishi (SHimoliy Uyg'onish)ni XVII asr bilan yakunlaydilar.

1950 yillarning o'rtalaridan e'tiboran SHarq Uyg'onish davri masalasida jiddiy bahs-munozara ketdi. Xitoy madaniyati tarixi tahlilida akademik N.Konrad Uyg'onish davrini qadimgi, o'rta asrlar singari insoniyat sivilizatsiyasining barcha mintaqalariga xos umumbashariy hodisa deb qaraydi. Umumbashariy jarayon hisoblangan Uyg'onish SHarqda (Xitoy) VI-VIII asrlarda boshlanib, g'arb sari siljigan va XIV asrda Evropa hodisasiga aylangan. Uyg'onishning bunday talqiniga qarshi bu hodisa mintaqaviy u umumbashariy fenomen bo'lishi mumkin emas, deb hisoblovchilar ham bor. Uyg'onish davri Xitoyda (Konrad), Quriyada (Ten), Eron-Tojikistonda (Braginskiy, Nikitin), Hindistonda (Selishev), Turkiyada (Mellov), Armanistonda (CHaloyan), Ozarboyjonda (Gajiev), Gruziyada (Nutsubidze, Natadze) turli davrlarda kechganligi haqida ayrim ma'lumotlar keltiriladi. Ayni choqda, bunday qarashlar tarafdorlarini Evropa Uyg'onish davrini mutlaqo betakror hodisa deb qarovchi mualliflar (A.Losev, M.Petrov) jiddiy tanqid qiladilar.

Texnika yuksak taraqqiy etgan hozirgi zamonda g'ayrimilliy g'oyalarni ilgari surish va targ'ib etishni qanday izohlash mumkin? Bunga Rossiya Fanlar akademiyasi azosi, topolog olim A.Fomenkoning «YAngi xronologiya» konsepsiyasi misol bo'la oladi. U antik davrning buyuk astronomi Klavdiy Ptolomeyning «Almagest» asaridagi ayrim noaniqliklarga tayanib, aql bovar qilmaydigan xulosalarga keladi. A.Fomenkoning xulosalari ilmiy jihatdan allaqachon asoslab berilgan tarixiy voqea-hodisalarning tadrijiy taraqqiyoti hamda necha asrlik astronomik kuzatuvchilar natijalarini soxtalashtirish asosiga qurilgan Jumladan, uning takidlashicha, insoniyatning haqiqiy tarixi XI-XII asrlarda boshlangan, antik davr voqea-hodisalari esa o'rta asrlar tarixining xayoliy aksi emish! A.Fomenka ana shunday g'ayrimilliy qarashlar negizida voqea-hodisalarning ro'y bergan vaqti, tarixiy shaxslarning yashagan davrini o'z xohishiga qarab o'zgartiradi. Masalan, uning nazarida, Iso payg'ambar 1054 yilda tavallud topgan va u aslida Rim papasi Gildebrand (Grigoriy Ettinchi) bilan bir odam, qadimiy Bobil esa Italiya hududida joylashgan ekan. Olimning xayoloti mahsuli sifatida bir qarashda beozor ko'ringan bu konsepsiya mohiyatan g'ayrimilliy va g'ayriinsoniydir. CHunki u insoniyatning necha ming yillik tarixi, din, madaniyat, fan asoslariga zarba berib, haqiqiy tarixiy jarayonlarni xayoliy uydurmalariga aylantirdi. Agar fandagi bu «kashfiyot»ni etirof etadigan bo'lsak, dunyoda Rossiyadan qadimiyroq davlat yo'q hamda shumer, bobil, hind,

xitoy, yunon, eron va turon tamaddunlari yaratgan buyuk madaniyat xayolot mahsuli deya tan olishga majbur bo'lamiz. Afsuski, ana shunday «g'oya»lar va «konsepsiya»larni targ'ib etuvchi asarlar oddiy yoki biron bir yashirin bosmaxonada emas, nufuzli talim dargohlaridan biri-Moskava Davlat universitetida chop etilmoqda. YAnada ajablanarlisi shuki, bu hol Amerika va g'arb ilmiy jamoatchiligini taajjublantirgan bo'lsa, MDH hududidagi ilm ahli, jumladan, bizning olimlarimiz ham bu xususda o'z fikr-mulohazalarini bildirishga shoshilmayaptilar.

Ma'lumki, g'ayriilmiy va g'ayriinsoniy faoliyatlar insonni o'zligidan, tafakkuridan ayirish, har qanday buyruqni so'zsiz bajaradigan manqurtga aylantirishga qaratilgan g'oyalar singdirishga mo'ljallangan mazmun-mohiyatga egadir. Bu haqda fransuz adibi, Nobel mukofoti sovrindori Alber Kamyu shunday degan edi: «San'atda bir tomoni tubsiz jarlik, ikkinchi tomoni tik qoyalardan iborat bo'lgan torgina so'qmoqdan odimlasa, fanda bu holat kaltabinlik va aqidaparastlik orasidagi yo'l sifatida namoyon bo'ladi. Kaltabin o'z qarashlarini inkor etuvchi dalil –isbotlarga bepisandlik va uydirma asosiga qurilgan g'oyalarni ilgari suradi. Aqidaparast esa bugungi tushuncha va tasavvurlarni bo'rttirib, buzib ko'rsatishga intiladi. Ulardan qay biri xavfliroq-aytish qiyin».

O'zbekistonda SHarq Uyg'onish davri masalasi mahalliy materiallarni umumlashtirgan holda etarli ishlanmagan. O'rta Osiyo mintaqasidagi Uyg'onish haqida gap borganda, uni IX-XII asrlar avvalo islomiy e'tiqod asosida rivojlangan va boyigan qadimiy madaniyat deb qaralmog'i lozim. O'rta Osiyo o'zining uzoq va murakkab tarixida ko'p bosqin va talonchiliklarni ko'rdi, ularga qarshi ozodlik va mustaqillik kurashlari olib bordi. Mustaqillikka intilish g'oyasi va harakati xalqlar tomonidan yaratilgan madaniyatlarning inkori emas. O'rta Osiyo madaniyatida umuminsoniy ahamiyatga molik jamiki madaniyat yutuqlari ijodiy uyg'unlashganidek, ayni paytda mintaqa madaniyati boshqa xalqlar madaniyatlariga samarali ta'sir ko'rsatdi va ularni boyitdi.

Mavjud adabiyotlar va fikrlar tahlil asosida Markaziy Osiyodagi xalqlar Milliy madaniy Uyg'onishni uch davrga bo'lishi mumkin:

1. IX-XII asrlar – arab bosqinidan keyingi davr.
2. XIV-XV asrlar mo'g'ul istilosidan keyingi davr.
3. XX asr boshi va hozirgi davr kolonial bosqin va Sovet davridan keyingi siyosiy, milliy, madaniy Uyg'onish.

Mustaqillik va milliy madaniyat Uyg'onish hodisalari mohiyatan, ichki jihatdan uzviy bog'liq bo'lib, bu xususda akad. M.M.Xayrullaev shunday yozadi: «Mustaqillik va Uyg'onish, Mustaqillik va yuksalish uzviy bog'liqdir, u bizdan aql-idrokni, bilimni, istedodu qobiliyatni, faollikni, kuch-g'ayratni talab etadi»¹⁵.

Markaziy Osiyoda Uyg'onish davri madaniyatining belgilari quyidagicha:

- Dunyoviy ilmlarga intilish, din va diniy bilimlarni jamiyat, insonlar manfaati nuqtai nazaridan talqin etish;

¹⁵ Щайруллаев М. Ёрта Осиёда илк Уй'ониш даври маданияти.-Т., 1994 й., 71-71-бетлар.

- O'tmish va umumjahon ma'naviy-madaniy merosi va qadriyatlaridan foydalanish;
- Tabiat, jamiyat va koinotni o'rganishga qiziqishning kuchayishi, ularning sirlarini ochishga va undan foydalanishga intilishning ortib borishi, shu munosabat bilan tabiatshunoslik ilmlarining rivojlanishi;
- Bilishda aqlni mezon deb bilish, aqliy bilish, ratsionalistik usul, ilmiylik rolining oshib borishi;
- Insonga muhabbat, uning axloqiy, aqliy xislatlarini, qobiliyatlari va fazilatlarini ochib berishga intilish, mantiq ilmiga katta e'tiborni kuchaytirish, komil insonni tarbiyalash, etuk fozil jamoani yaratish sari intilish;
- Diniy tasavvur va ta'limotlarda axloqiy mavzuning ustunligi, diniy g'oyalarda inson xulqi, aqlu-odobining etakchi mavzuga aylanishi, ichki ma'naviy kamolot va ruhiy yuksalishga erishish;
- Xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotning ijtimoiy-axloqiy qudratini anglash, ta'riflash, she'riyat, filologiya, badiiy madaniyatning yuksak rivoji, so'z san'ati, ritorika bilan shug'ullanish madaniylikning muhim belgisiga aylanib qolishi¹, ko'zda tutilgan.

Inson ma'naviyatining yuksalishi qay darajada muhim ahamiyatga ega ekanligi doimo allomalar e'tiborida turgan. Jumladan, Nizomiy Ganjaviyning «Iqbolnoma» asarida bayon etilishicha, Iskandar shimolda YA'juj Ma'jujlar yo'lini tosh devorlar bilan to'sgach, yo'lini davom etdirib, e'tiqodlari to'g'rilik va rostgo'ylik asosiga qurilgan, mol-mulklar hamma o'rtasida barobar taqsimlangan obod bir mamlakatga kelib qoladi. Mamlakat shoh yoki hokimsiz idora etiladi. Iskandarning «Nega sizlarning podshohingiz yo'q?» degan savoliga, ular «Odamlarimiz qanoatli, diyonatli bo'lgani uchun bir-biri bilan mol-dunyo, davlat-boylik talashmaydi, shuning uchun o'g'ri ham, qaroqchi ham yo'q. Nafs ketidan quvmaymiz, baravar mehnat qilamiz, hosildan baravar bahramand bo'lamiz. Ekkan bug'doyimizning bir donasi etti yuz dona bo'lib qaytadi. Xudo bizga qut-baraka bergan, biz ham Xudoga tavakkal qilib yashaymiz. g'iybat, hasaddan holimiz, o'zgalar aybiga emas, o'z aybimizga qaraymiz. Barchamiz manmunmiz, butun olam ahli bilan mehru shafqatda bo'lamiz, boshqalar boyligiga ko'z olaytirmaymiz. SHunday bo'lgach, bizga podshohning nima keragi bor? Podshoh nizo-janjallarning oldini olish, tabaqa-toifalarni kelishtirish, o'g'riyu kazzoblarni tutib, jazolash uchun kerak. Bizda esa nizo ham, o'g'ri ham yo'q»². Bu javob Iskandarni hayratga soladi. Nizomiy tasviricha, er yuzida adolat, tenglik va egu hulqni joriy etmoqchi bo'lgan Iskandar odamlarning xushnud kayfiyati va hayotdan rozilik qiyofasi, ibratli xulq atvori, mehnatkashligi, ijodkorligi, bir-biri bilan inoqligini ko'rib, o'zi orzu qilgan jamiyat huddi shu mamlakat ekanini anglab etadi. Iskandarning xushaxloqli odamlar va odil jamiyatga duch kelishi va jahongirlikdan voz kechib, payg'ambarlik yo'lini tutishini bayon etish orqali Nizomiy jamiyatda to'kinlik va farovonlikka erishish mumkinligiga ishora qiladi.

¹ Ыша ерда.

² Нажмиддин Комил. Шикмат ва ибрат достони. Тафаккур. 2003, №4. 52-53.

IX-XII asrlarda O'rta Osiyo mintaqasida madaniyat yuksalishi, jahonni hayratga solgan buyuk mutafakkirlarni etishtirib berganligi bu xududning ilm-ma'rifat, ilmiy kashfiyotlar beshigi sifatida tarixda «Musulmon madaniyati», «arab madaniyati» deb nomlangan tushunchalar bilan baholangani bejiz emas. O'rta asr tarixchilari va sayyohlari ushbu davrda Markaziy Osiyoda iqtisod, savdo o'sganligi, ko'rkam shaharlar qad ko'targanligi, ilm-ma'rifat gurkirab rivojlanganligi haqida ma'lumot beradilar. Monumental me'morchilik, tasviriy san'at, musavvirlik va musiqa san'ati beqiyos darajada rivojlangan, kutubxonalar faoliyat ko'rsatgan¹⁸. o'sha paytda «Buxoroda baland tosh devorlar bilan o'ralgan saroylar, turli rasmlar bilan bezatilgan mehmonxonalar, mohirlik bilan barpo etilgan bog'lar, xiyobonlar, hovuzlar» mavjud bo'lganligi haqida manbalarda qayd etiladi. Abdul Vafo al Buzjoniy o'zining «Geometrik qoidalarining hunarmandlarga kerakli tomonlari haqida» asarida turli geometrik usullar yordamida har xil naqshlar, bino bezaklari yasash yo'llari, quruvchi ustalarning tajribalari, badiiy usullari haqida hikoya qiladi. Boshqa manbalarda bu davrdagi tasviriy va musavvirlik san'ati, xususan portret chizish haqida ma'lumotlar keltiradi¹⁹.

Arxeologik qazilmalar va qo'lyozma manba'lardan ma'lum bo'lishicha o'sha davrda musiqa va musiqashunoslik ham keng rivoj topgan va u matematika ilmining tarkibiy qismi sanalgan. Mazkur davrning buyuk olimi Abu Nasr Farobiy musiqaning nazariy asoslari, ko'plar, asboblari, musiqa madaniyatining mezonlari, atamalari tahliliga bag'ishlangan «Katta musiqa» kitobining muallifidir. («Kitob al musiqi al Kabir»). O'rta asr musulmon sharqi musiqa nazariyasiga bag'ishlangan ushbu 2 qism, 3 kitobdan iborat bo'lgan. Farobiy «Katta musiqa»dan tashqari «Musiqa haqida so'z», «Ritmilar tartibi haqida kitob», «Ritmga qo'shimcha qilinadigan siljishlar haqida» asarlarining ham muallifidir.²⁰

Uyg'onish davrida milliy madaniyatni yuksaltirishga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Mustaqillikka erishgan Somoniylar shajarasining birinchi hukmdorlari milliy madaniy qadriyatlarni barqaror etmasdan turib to'la davlat mustaqilligiga erishish mumkin emasligini angladilar. Arab yozuvida badiiy ijodni ta'qiqlamagan holda, Somoniylar oddiy xalq anglaydigan tilda yozgan mualliflarni to'la qo'llab-quvvatladilar. Somoniylar nafaqat adabiyot ahliga, barcha olimlarga homiylik ko'rsatib, SHeroz kutubxonasi bilan raqobat darajasida bo'lgan ulkan kutubxonani yaratdilar. Ulug' alloma Ibn Sinoning yozishicha, kutubxona ko'pxonali bo'lib, xonalarning birida arab kitoblari, she'rlari boshqasida fikhga oid kitoblar taxlangan. SHu tartibda har bir xonada fanning ma'lum sohasiga doir kitoblar jamlangan.

Kitob yozishning kuchayishi, hattotlik san'atini, uni bezash, naqshlar bilan ko'rkam qilish musavvirlik san'atining rivoj topishiga olib kelgan.

Umuman bu davrda qo'lyozmalarni ko'chirish, tayyorlash, to'plash madaniy hayotning muhim sohasiga aylangan. Ma'lumki, asar faqat qo'lda bir nusxadangina yozilar edi. Bosmaxona esa bir necha asrdan so'nggina paydo bo'lgan. YOzilgan

¹⁸ Пугаченкова Г. Ремпель П., История искусства Узбекистана. Т., 1965 г. 121 стр.

¹⁹ Культура Среднего Востока, Городостроительная архитектура, Т., 1989 г. 191 стр.

²⁰ Щайруллаев М. Ёрта Осиёда илк Уй'ониш даври маданияти., Т., 1994 й., 31-бет.

asarni nushasini ko'paytirish, boshqalarga etkazish, undan nusxa olish zarur edi. SHuning uchun nusxa ko'chirish, asarni ko'paytirishga katta e'tibor berildi. Asta-sekin maxsus nusxa ko'chirish san'ati va hunari shakllandi, shu tufayli bir joyda yozilgan asarlarni boshqa shahar, o'lkalarda tarqatish imkoni vujudga keldi.

Maxsus nusxa ko'chirish bilan shug'ullanuvchilar, husni xat sohiblari paydo bo'lib, ular buyurtma yoki sotish uchun asarlardan nusxa ko'chirish bilan shug'ullanganlar. Kitobdan nusxa ko'chirish, kitob savdosining keng yo'lga qo'yilishi hamda ma'rifat ahlini tinimsiz faoliyati tufayli Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur, Bag'dod, Damashq singari shaharlarda katta kutubxonalar vujudga keldi. Bozorlarda kitob rastalari ko'paydi, kitob savdosi, uni tarqatish bilan shug'ullanuvchilar faoliyat kengaydi. Markaziy osiyo Bag'dod, Misr, Eron va Ispaniyaning turli shaharlaridan qo'lyozmalar keltirilib, yurtdoshlarimizning qo'lyozma asarlari boshqa o'lkalarga olib ketiladigan bo'ldi²¹.

Tayanch tushunchalar

Uyg'onish davri, Renessans, Musulmon madaniyati, Qoraxoniylar, Somoniylar, miniatyura, musavvirlik, hattotlik, qo'lyozma.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Uyg'onish davri tushunchasi va SHarq uyg'onish davrining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
2. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda madaniyat ravnaqining omillari nimada?
3. Markaziy Osiyo mutafakkirlari arab dunyosi va jahon madaniyati rivojiga qanday hissa qo'shganlar?
4. IX-XII asrlarda adabiyot va san'atga oid nodir asarlar va mashhur me'morchilik yodgorliklaridan qaysilarini bilasiz?
8. Hozirgi davrda madaniy meros va o'tmish an'alarini tiklash bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar nimalardan iborat?

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. -T., 1994.
2. Xudojestvennaya kultura Sredney Azii. IX-XIII vekov, -T., 1983.
3. Pugachenkova G.A. Ocherki iskusstvo Sredney Azii. -M., 1986 g.
4. Meros.T., 1991.
5. Xayrullaev M.M. O'rta Osiyoda ilk Uyg'onish davri madaniyati. -T., 1995.
6. Ma'naviyat yulduzlari. -T: «SHarq», 2000.
7. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. -T., 1993.
8. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. I-jild. -T., 1968.
9. Nizomulmulk. Siyosatnoma. T., 1997 y.
10. Ahmad YAssaviy. Hikmatlar. -T., 1991 y.
11. Usmon Orif. Bahovuddin Naqshband va uning ta'limoti haqida. T., 1993 y

²¹ Щайруллаев М. Ёрта Осиёда ilk Уй\ониш даври маданияти., Т., 1994 й., 33-бет.

10-Mavzu. TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MADANIYATI (XIV ASRNING IKKINCHI YARMI – XV ASR)

Ma'ruza rejasi:

1. *Amir Temur va temuriylar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy taraqqiyoti.*
2. *Me'morchilik, tasviriy san'at va amliy san'at.*
3. *Ilm-fan, adabiyot, falsafa va din.*
4. *San'at, falsafa va din.*

Temur va temuriylar davri O'rta Osiyo madaniyatida alohida davrni tashkil qiladi. Madaniyat tarixida klassik davr hisoblangan bu davr xususan, o'zbek madaniyatining bugungi darajada shakllanishida asoslardan biri bo'lib xizmat qiladi. Avvalo, bu davr madaniyati Temur asos solgan kuchli davlatchilik tamoyillari asosida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bog'liqdir.

Amir Temur davrida O'rta Osiyoning qudratli bir davlat ostida birlashtirilishi mamlakatning siyosiy, iqtisodiy-madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Ilm-fan, adabiyot va san'at, hunarmandchilik va me'morchilik ravnaq topdi. Mamlakat va poytaxt Samarqandning obodonchiligi yo'lida mahalliy va chet mamlakatlardan ko'plab fan va san'at ahllari, hunarmand me'morlar va musavvirlar to'plandi.

Temur markazlashgan davlat tuzish jarayonida ishlab chiqarishga, xususan qishloq xo'jaligiga alohida e'tibor berdi. O'rta Osiyo qishloq xo'jaligi sun'iy sug'orishga bog'liqligini yaxshi tushungan Temur Angor kanalini qazdirdi va Murg'ob vodiysida sug'orish ishlarini yo'lga qo'ydi. Samarqand va SHahrisabz shaharlari oqar suvlar bilan ta'minlandi. Lalmikor erlarda ariqlar qazildi. Dehqonchilikda donli ekinlar, paxta, zig'ir, bo'yoq uchun ro'yan o'simligi, shuningdek pillachilikda tutlar ko'p ekilgan. Uzum, olma va boshqa mevalar ko'plab etishtirilgan.

Temur Samarqand atrofida Bag'dod, Sultoniya va SHeroz nomli qishloqlar qurdirgan. Temur va Ulug'bek davrida chorvachilikka alohida e'tibor berilgan. Ulug'bek davrida Bog'i maydonda turli o'simliklar ekilib, Bog'cha nomli bog'barpo etilgan.

Obodonchilik va sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi iqtisodiy hayotda muhim soha-hunarmandchilik, savdo va tovar pul munosabatlarining taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Hunarmandchilik tarmoqlarining ko'payishi tufayli shaharlarda hunarmandchilik mahallalarining soni ortib, yangi bozor rastalari, tim va toqlar qurildi. Tog'-kon ishlariga e'tibor kuchaytirilgan. Bu davrda turli ma'danlar qazib olinishi tufayli hunarmandchilik rivojlangan. To'qimachilik, kulolchilik, chilangarlik, temirchilik va binokorlik sohalari asosiy o'rin tutgan.

Samarqand, Buxoro, Toshkent, SHohruhiya, Termiz, SHahrisabz, Qarshi shaharlarida yangi hunarmandchilik mahallalari bunyod etilib, ular savdo markazlariga aylandi. Ip, jun, kanop tolasidan gazmollar to'qilgan. Ipakdan shoyi gazlamalar atlas, kimxob, banoras, duhoba, xoro, debo kabi gazmollar to'qilgan.

XV asrda metall buyumlar – uy-ro'zg'or buyumlari, asbob-uskunalar, qurol-yarog'lar ko'plab ishlab chiqarilgan. Samarqand qurolsozlik markaziga aylanib, sovutsozlar mahallasi qurilgan SHaharlarda mis va jezdan buyumlar va mis chaqalar zarb qilingan. Temur farmoni bilan Usta Izzoddin Isfahoniy yasagan jez qozon va shamdon hozirgacha saqlanib qolgan. Misgar va chilangarlar metallarni toblash, quyish, sirtiga naqsh solish, oltin va kumush suvi yuritish kabi murakkab ishlarni bajarganlar.

Masalan, Bibixonim masjidi eshiklari etti xil ma'dan qotishmadan tayyorlangan. Zargarlar oltin, kumush va jez qotishmalaridan nafis zeb-ziynat buyumlari yasaganlar. Oltin va kumush gardishli, qimmatbaho toshlar qadalgan idishlar sirtiga naqsh va yozuvlar ishlangan.

Kulolchilik eng sertarmoq soha bo'lgan. XIV-XV asrlarda sirli sopol badiiy rang-baranglikda turli sohalarda ishlatilgan va turli buyumlar yasalgan. Toshtaroshlikda naqsh, hattotlik keng qo'llanila boshlangan. Binokorlikda g'isht teruvchilar «Banno», peshtoq, ravoq hamda toqlarga parchin va chiroq qoplovchi pardozechilar «Ustoz» deyilgan. Samarqandda shishasozlik rivojlanib turli idish va buyumlar yasalgan. Qurilishda rangli oynalardan foydalanilgan. YOg'och o'ymakorligi naqshin binolar qurilgan va buyum jihozlar yasalgan. Samarqand qog'ozi hatto chet o'lkalarda mashhur bo'lgan.

Bu davrda hunarmandchilik mollari ishlab chiqaradigan korxona boshlig'i «Usta» shogirdlar «Xalfa»lar bo'lgan. Hunarmandlar shaharning madaniyatli tabaqasiga mansub bo'lgan.

Temuriylar davlati Xitoy, Hindiston, Eron, Rusiya, Volga bo'yi, Sibir bilan muntazam savdo-sotiq aloqalari olib borilgan. CHet davlatlar bilan savdo aloqalarini kengaytirishda temuriylarning elchilik aloqalari muhim ahamiyat kasb etgan. Temur savdo rastalari, bozorlar va yo'llar qurdirgan, karvonsaroylarni ko'paytirgan. Ayniqsa, Samarqand va Buxoroda bozor, chorsu, tim, toq, kappon kabi savdo hunarmandchilik inshootlari qad rostladi. SHahar bo'ylab o'tgan keng ko'chaning ikki tomoniga do'konlar joylashtirilgan. Samarqand va Buxoro savdo maydonlarining kengligi va ixtisoslashtirilgan bozorlarga egaligi bilan ajralib turgan. Bozor savdo markazi va hunarmandchilik ishlab chiqarish joyi edi. SHuningdek, bozorlarda qo'lyozmalar kitoblar, yozuv qog'ozi sotilgan, ariza yoki maktub yozuvchi mirzalar ham o'tirgan. Savdo rastasi unda sotiluvchi tovar nomi bilan atalgan. Bozorlarda adabiyot, she'riyat, ilm-fan haqida suhbatlar bo'lgan, farmonlar e'lon qilingan va aybdorlar jazolangan. Turli tomoshalar shu joyda ko'rsatilgan, masjid, madrasa, hammom bozorga yaqin joyga qurilgan.

Temuriylar davrida karvon yo'llarida elchilar, choparlar va savdo karvonlari uchun dam olish, otlar almashtirish joylari qurilgan.

XIV-XV asr ohirlarida Movarounnahrni ko'p mamlakatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy ba'zan siyosiy va harbiy ahamiyatga ega bo'lgan karvon yo'llari bog'lagan edi. Bu yo'llar bir-biridan iqtisodi, xalq turmush tarzi, dini, ma'naviy va

moddiy madaniyati jihatidan farqlanuvchi mamlakatlarning o'zaro aloqasini rivojlantirishga imkon yaratdi. Karvon yo'llari savdo, diplomatik aloqalarning amaliy vazifasini, ayni vaqtda mamlakat va xalqlarning o'zaro iqtisodiy va madaniy ta'sirini mustahkamlashga xizmat qildi.

2. O'rta Osiyo zaminida temuriylar davri ilm-fan, adabiyot, san'at sohalarida kamolot bosqichiga ko'tarildi. Temuriylar davlatining qudrati ayniqsa me'morchilikda namoyon bo'ldi. Oqsaroy peshtoqida bitilgan «Qudratimizni ko'rmoq istasang binolarimizga boq» degan yozuv Temur davlatining ma'naviy qudratini ham anglatar edi. Temur davrida Movarounnahr shaharlari qurilishida istehkomlar, shoh ko'chalar, me'moriy majmualar keng ko'lam kasb etadi. Ilk o'rta asrlardagi shaharlarning asosiy qismi bo'lgan «shahriston»dan ko'lam va mazmuni bilan farq qiluvchi «hisor» qurilishini Samarqand va SHahrisabzda kuzatish mumkin. Temur davrida Kesh shahar qurilishi yakunlandi. «Hisor»ning janubi-g'arbida hukumat saroyi Oqsaroy va atrofida rabotlar, bog'-rog'lar qurildi.

Temur saltanat poytaxti Samarqandni bezatishga alohida e'tibor berdi. SHaharda «Hisori», qal'a, ulug'vor inshootlar va tillakor saroylar bunyod ettirdi. Samarqandga kiraverishdagi Ko'hak tepaligi CHo'pon ota maqbarasi Ulug'bek davrida qurilgan bo'lib, bu inshootda mutanosiblik, umumiy shaklning nafisligi, bezaklarda ulug'vorlik uyg'unlashib ketgan. Temur davrida Samarqand Afrosiyobdan janubda mo'g'ullar davridagi ichki va tashqi shahar o'rnida qurila boshladi hamda bu maydon qal'a devori va handak bilan o'ralib (1371 y) Hisor deb ataldi. Hisor 500 gektar bo'lib devor bilan o'ralgan. SHaharga oltita darvozadan kirilgan.

SHahar mahallalardan iborat bo'lib, guzarlarga birlashgan. SHaharda me'moriy majmualar shakllanishi Temur va temuriylar davrining eng katta yutug'i bo'ldi. Me'morchilik taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarildi, inshootlar ko'lam bilan birga uning shakli ham ulkanlashdi. Bu jarayon muhandislar, me'morlar va naqqoshlar zimmasiga yangi vazifalarni qo'ydi. Temur davrida gumbazlar tuzilishida qirralar oralig'i kengaydi. Ikki qavatli gumbazlar qurishda ichkaridan yoysimon qovurg'alarga tayangan tashqi gumbazni ko'tarib turuvchi poy gumbazning balandligi oshdi. Ulug'bek davrida gumbaz osti tuzilmalarning yangi xillari ishlab chiqildi. Aniq fanlarda erishilgan yutuqlar me'morchilik yodgorliklarida aniq ko'rinadi (SHohizinda, Ahmad YAssaviy, Go'ri Amir maqbaralari, Bibixonim masjidi, Ulug'bek madrasasi). Ularning old tomoni va ichki qiyofasi rejalarini tuzishda me'moriy shakllarning umumiy uyg'unligini belgilovchi geometrik tuzilmalarning aniq o'zaro nisbati bor. Bezak va sayqal ishlari ham bino qurilishi jarayonida baravar amalga oshirilgan.

Temuriylar davrgacha va unidan keyin ham Movarounnahr va Huroson me'morchiligida bezak va naqsh bu qadar yuksalmagan. Temur va Ulug'bek davri me'morchiligida bezakda ko'p ranglilik va naqshlar xilma-xilligi kuzatiladi. Epigrafik bitiklarni binoning maxsus joylariga, xattotlik san'atini mukammal egallagan ustalar olti xil yozuvda ishlagan.

Koshin qatlamlarida tasvir mavzui kam uchraydi. Oqsaroy peshtoqlarida SHer bilan Quyoshning juft tasviri uchraydiki, bu ramziy ma'noga ega. Temur va Ulug'bek davrida bino ichining bezagi ham xilma-xil bo'lgan. Devor va shift, hatto

gumbaz ham naqsh bilan ziynatlangan. Temur davrida qurilgan binolarda ko'k va zarhal ustun bo'lib, dabdabali naqshlar ishlangan, Ulug'bek davrida Xitoy chinisiga o'xshash oq fondagi ko'k naqshlar ko'p uchraydi.

Bu davrda diniy inshootlar, hukmdor saroylari, aslzodalarning qarorgohlari ko'plab qurilgan. Temur Hindiston yurishidan so'ng (1399 y.) Samarqandda jome masjidi qurdiradi. Uning ro'parasida Bibixonim madrasasi va maqbara bunyod ettirdi. Ulug'bek Buxoro Jome masjidini kengaytirib, qayta qurish ishlarini boshlagan, biroq u XVI asrda qurib bitkazdi.

Temur davrida Saroy Mulk xonim Go'ri Amir majmuasida madrasalar qurilgan. Ulug'bek Samarqand, Buxoro va g'ijduvonda madrasalar bunyod ettirdi. XV asrda madrasa me'morchiligi o'zining uzil-kesil qiyofasiga ega bo'ldi. Madrasa qurilishi yagona tizim bo'yicha rejalashtirilsa ham, asosiy shakllari, ularning o'zaro nisbatlari va bezaklariga ko'ra har biri o'z qiyofasiga ega edi. Temuriylarning ikki san'at durdonasi – Samarqanddagi Ulug'bek va Hirotidagi Gavharshodbegim madrasalari yagona tizim rejasi bo'yicha qurilganiga qaramay, bir-biridan farq qiladi.

Temuriylar davridan qolgan maqbara, din arboblari va ruhoniylar qabrini o'z ichiga oluvchi to'siq-xazira, avliyolar qadamjolari, dahma alohida guruhni tashkil qiladi. Samarqandda Temur davrida shayx Burxoniddin Sag'orjiy xilxonasi – Ruhobod maqbarasi va Temuriylar xilxonasi – Go'ri Amir. SHuningdek, SHohizinda majmuida peshtoqli maqbaralar guruhi quriladi. Ulug'bek davrida ijobiy izlanishlar samarasi dahmalarning me'moriy ko'rinishiga ham ta'sir o'tkazadi. SHohizinda majmuasida sakkiz qirrali maqbara va hozirgacha Qozizoda Rumiy maqbarasi deb kelinayotgan («Sultonning onasi» uchun qurilgan, asli noma'lum) maqbara qurilgan. Ulug'bek Buxoro, g'ijduvon, SHahrisabz, Termiz, Toshkentda ham noyob obidalar qurdirgan. Ammo qurilish miqyosi va bezaklar bo'yicha Samarqanddagi obidalar ustunlik qiladi. Toshkentda Zangi ota maqbarasi va SHayxontoxur majmuasi bo'lib, Qaldirg'ochbiy maqbarasi XV asrning birinchi yarmiga mansub.

Temur davrida ulkan inshoot – Turkiston shahrida Ahmad YAssaviy maqbarasi barpo qilindi. Bu maqbara musulmon SHarqining me'moriy yodgorliklari orasida eng noyobidir.

Qadamjolar me'morchiligi ham o'ziga xos tuzilishga ega. Temur Buxoroda CHashmai Ayub (1380 y.) yodgorligini qurdiradi. SHuningdek, Temur SHahrisabzda ziyorat va dafn marosimlari uchun «Hazira», «Dor us-Siyozat» (1389-1400) xilxonasini qurdirgan. O'g'li Jahongir vafot etgach SHahrisabzda maqbara (hazrati Imom) qurdirgan. Unda Xorazm me'morchiligi an'analarini ko'rish mumkin.

Samarqanddagi Ulug'bek rasdaxonasi me'moriy san'atning noyob yodgorligidir. Rasdaxona diametri 48 metrli aylana shaklda bo'lib, uch qavatlidir.

Temuriylar davrida qurilgan saroylar ikki xil bo'lgan. Birinchisi-ma'muriy-siyosiy maqsadda bo'lib, qal'a yoki shahar ichida qurilgan. Ikkinchisi-shahar tashqarisidagi bog'larda qurilgan qarorgohlarda qabul marosimlari, majlislar o'tkazilgan va xordiq chiqarilgan. SHahrisabzdagi Oqsaroy gumbazining diametri 22 metr bo'lib, toq va ravoqlari beqiyos bo'lgan. Temur va Ulug'bekning asosiy

qarorgohi Samarqanddagi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deyiladi. SHuningdek, shahar tashqarisida Temur o'n ikkita bog' va saroylar bunyod ettirgan.

Ulug'bek davrida Samarqandning Registon maydoni shakllandi, «Masjidi Muqatta'», 210 gumbazli Ko'kaldosh jam'asining masjidi qad ko'tardi. SHohizindada ayrim maqbaralar, SHahrisabzda Ko'kgumbaz masjidi, «CHilustun» va «CHinnixona» saroylari uning davrida qurildi.

XV asrning ikkinchi yarmida Samarqandda Xo'ja Ahror madrasasi, Ishratxona, Oqsaroy maqbaralari bunyod qilindi.

Amir Temur va Ulug'bek davrida tasviriy san'at turli yo'nalish bo'yicha yuksaldi. Islomda jonli narsalar tasviriga sig'inmaslik tasviriy san'atda naqshning ravnaqiga sabab bo'ldi. O'rta Osiyoda arablar bosqini tufayli to'xtab qolgan devoriy suratlar va umuman tasviriy san'at Temur davrida yangi shakl va mazmunda tiklandi. Hattotlik - qo'lyozma adabiyotning ajralmas bir qismi hisoblangan. Miniaturalar – tasviriy san'atga ham avvalo naqsh sifatida qaralgan. Temuriylar davrida tiklangan devoriy suratlar esa XVI asrda yana to'xtab qoldi. Samarqanddagi Temuriylarning saroy-qarorgohlarida qabul marosimlari, jang voqealari, ov manzaralari, xalq bayramlari tasviri tushirilgan devoriy suratlar bo'lgan. Temur, o'g'illari, nabiralari, ayollari va kanizaklari tasviri bu devoriy suratlarda aks ettirilgan Ulug'bek davrida ham devoriy suratlar mavzu jihatdan rang-barang bo'lib, uslubiy jihatdan miniatura janriga yaqin bo'lgan. Bu davrda qayta ko'rilgan Abdurahmon as-So'fiyning (X asr) falakiyotga oid asariga ishlangan bir suratda Andromeda yulduzlar turkumi chochlik ayol qiyofasida tasvirlanadi. Samarqand rasadxonasida esa to'qqiz falak ko'rinishi, etti gardish, etti yulduz-yoritqich daraja, vaqt bo'lirlari, Er yuzining etti iqlimi tasvirlangan.

Temur davrida qurilgan SHirinbeka opa, Bibixonim, Tuman opa obidalarida naqqoshlik va xattotlik bilan birga tasviriy lavhalar ham mavjuddir. SHirinbeka opa maqbarasida tasvir ko'p ranglarda, qolgan ichki bino devorlarida oq va moviy rangdagi tabiat manzaralari tasvirlanadi.

Xattotlik san'ati taraqqiyotiga XV asrda an'anaviy nasxi, kufiy, devoriy xatlari bilan birga peshtoqlarni bezovchi suls va tezkor-nasta'liq noyob qo'lyozma asarlar ko'chiriladigan maxsus ustaxonalar kitobchilikning ravnaqiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Amir Temur davrida Samarqandda miniaturalar rassomchilik maktabi tashkil topdi. Hozir Turkiya va Berlin kutubxonalari saqlanayotgan ko'chirma-xomaki miniaturalar nusxalari XIV-XV asrlarga oid bo'lib, ularda alohida shaxslar, daraxtlar, gullar, kichik kompozitsiyalar, naqshlarda chiziqlar uyg'unligi, harakatlar aniqligi, qiyofalarning o'z o'rnida joylashtirilishi bilan ajralib turadi.

Tarixiy shaxslarning qiyofalari ham miniaturalarda aks etgan. Amir Temur qiyofasi tiriklik vaqtida aks etgan miniaturalar hali topilmagan. Asl holatiga yaqin suratlar «Zafarnoma»ning dastlabki ko'chirilgan nusxalarida uchraydi. Uning bir muncha yorqinroq qiyofasi Hirotida (1467 y.) ko'chirilgan «Zafarnoma»da keltiriladi. Dastlab Mirak Naqqosh boshlagan va Behzod yakunlagan ushbu miniaturada boy kompozitsiya va serjilo bo'yoqlar uyg'unligi bilan ajralib turadi.

Miniatura rassomchiligining taraqqiyoti adabiyotning rivoji bilan bog'liq bo'lgan. Musavvirlar Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy, so'ngra Jomiy va Navoiy

asarlariga rasmlar ishlagan. XIV asrda «Jome' ut-tavorix», «Tarixi Rashidiy» kabi tarixiy asarlarga ham miniatyuralar ishlangan. Bu an'ana Temuriylar davrida ham davom ettirilib, «Zafarnoma» va «Temurnoma» asarlarida jang lavhalari tasvirlanadi. Ayrim hollarda diniy asarlarga ham Makka va Madina tasviri tushirilgan. Badiiy asarlarning ba'zilarida Muhammad payg'ambarning (niqobda) odamlar orasida turgan holati va me'rojga chiqishlariga oid lavhalar uchraydi.

XV asr miniatyuralarining aksariyatida sharq she'riyatining qahramonlari Layli va Majnun, Xusrav va SHirin, Rustam, jang lavhalari tasvirlanadi. Umuman miniatyura san'ati bu davrda Iroq, Eron, Xuroson, Movarounnahr va Hindistongacha bo'lgan hududda badiiy-estetik hodisa edi. Bu hodisa Temuriylar bilan bog'liq bo'lib, temuriylarning Bag'dod, SHeroz, Tabriz, Hirot, Samarqand, Dehli kabi markazlarida bir necha miniatyura maktablari vujudga keldi.

Samarqand miniatyura maktabi XIV-XV asrning birinchi yarmida qaror topgan bo'lib, turli turkumda yaratilgan bu miniatyuralarda SHarqiy Turkiston san'atiga xos bo'lgan turkiy obrazlarda Xitoy rassomchiligi ta'siri sezilib turadi.

Samarqanddagi saroy musavvirlari Abu Xayya va uning shogirdlari SHay Mahmud Taliliy, Pir Ahmad Bog'i SHamoliy, Muhammad bin Mahmudshoh, Darvesh Mansurlar ishlagan rasmlarda nozik, bo'yoqlar ustalik bilan qo'llangan. Ularning miniatyuralari temuriylar davriga xos ov-shikor mavzuida yaratilgan. 1420 yildan keyin Boysunqur Mirzo Hirotida hattotlik va naqqoshlik ustaxonasi tashkil qilgach, bu rassomlarning ayrimlari Hirotga ko'chirilgan. Abul Hayya asarlariga ishlagan miniatyuralarda Amir Temur va temuriylarning qiyofalari aks etsa, badiiy asarlarga ishlagan rasmlarida ham ular turli holatlarda tasvirlanadi. Xalil Sulton davrida ishlangan ayrim miniatyuralar grafik tarzda, badiiy jihatdan o'ziga xos «siyohi qalam» uslubida ishlangan. Temur hayotlik davrida uning saroy devorlariga shoh va shahzodalar bor bo'yida tasvirlanib, haqiqiy portret janrini Kamoliddin Behzod shakllantirdi. Umuman, Temur va temuriylarning qiyofalari tasvirlangan ko'plab miniatyuralar dunyoning turli kutubxonalarida saqlanmoqda. Ularning aksariyatida rasm chizilgan davr yoki rassom, joy, maktab ko'rsatilmagan. Biroq, bu miniatyuralarda nur sohib turgan quyoshsimon sherning boshi tasvirlangan tug'-Temurning gerbi-uning saroyi peshtoqida, Xalil Sulton va Ulug'bek zarb qilgan tangalarda uchraydi. SHuningdek, tabiat tasvirida to'q yashil va jigarrang ko'pligi, kiyimlar turkiy millatga xos bo'lganligidan bu miniatyuralar Samarqand miniatyurachilik maktabiga mansub deyish mumkin. CHunki, Hirot va SHeroz miniatyuralari qahramonlarining kiyimlari boshqacharoqdir. Samarqand maktabi miniatyurachilari vakillari kompozitsiya yaratish va manzara tasvirida mahoratlidirlar.

Ulug'bek davrida mashhur bo'lgan xattot va musavvir asli Obivardlik Sulton Ali Boverdiy miniatyuralari chiziqlarning keskinligi, ranglarning yorqinligi bilan o'ziga xosdir. Samarqand maktabiga xos bo'lgan 18 ta miniatyura Nizomiyning «Hamsa» asariga va 49 ta miniatyura «SHohnoma» asariga ishlangan bo'lib, ular hozir Turkiya kutubxonasida saqlanadi. Ulug'bek davrida as-So'fiyning «Siljimas yulduzlar ro'yxati» asariga ishlangan miniatyuralarda xaritalar qizil va qora doiralar bilan katta va kichik yulduzlarning joylashishi ko'rsatilgan bo'lib, grafik tarzida rang bermay, qora siyohda chizilgan. SHarq miniatyurachiligida oddiy

xalq hayoti mavzui temuriylar davrida paydo bo'lgan. Masalan, «Samarqand masjidi qurish», «Iskandar devorini bunyod etish», «Ko'chmanchilar turmushi», «Jamshidning oddiy xalqqa hunar o'rgatishi» mavuzidagi miniatyuralar bunga misoldir.

Temuriylar davrida madaniyatning yuksalishi badiiy hunarmandchilikning turli shakllarida namoyon bo'ldi. Badiiy hunarmandchilik asosan me'morchilik bilan bog'liq bo'lmay, koshinkorlik kulolchiligi, yog'och va tosh o'ymakorligi bilan ham bog'liq edi. Qabr toshlariga qisman o'simliksimon, asosan geometrik nazmlarda hattotlik namunalari bilan so'zlar bitilgan. Bu yozuvlar chuqur o'yiqalarda bitilgan. Qabrtoshlar sag'ana yoki supa shaklida bo'lib, bo'z rangli marmardan, ayrim hollarda o'ta noyob toshlardan tantana idishlari ishlangan. YOg'och o'ymakorligi Go'ri Amirda, SHohi Zinda, YAssaviy maqbaralari eshiklarida keng qo'llanilgan. SHuningdek, XV asrga oid ustunlar naqshlar bilan ishlangan. Temur va Ulug'bek davrlarida metall o'ymakorligi taraqqiy etadi. Idishlar oltinsimon bronza, latun, qizil misdan ishlangan. Naqshlar o'yib, bo'rtma usulda, qimmatbaho toshlar qadalib tayyorlangan. YAssaviy maqbarasi ulkan-shamdonlar, ayniqsa ikki tonnali qozon bronza qo'yish san'atining yuksak namunasi.

Amaliy san'atning kulolchilik idishlariga yashil, zangori tusdagi yorqin, sodda o'simliknoma naqshlari qora bo'yoqlar bilan tushirilgan. Bu davrda paydo bo'lgan oppoq idishlarga sir ustidan kobalt yordamida naqsh berilishi yangilik edi. Sopol buyumlardagi naqshlar mo'yqalamda chizilgan. Oldingi asrlarda sopol buyumlariga chiziq naqshlar chizilgan, temuriylar davrida mansub sopol buyumlarda kulol-rassom turli uslubda och havo rangdan to lojuvardga qadar ranglarni qo'llagan. Temur va temuriylar davrining amaliy san'at turlaridan to'qimachilik, gilamdo'zlik, kashtalik yuksak san'at darajasiga ko'tarildi.

Amir Temur ilm-fan rivoji uchun g'amho'rlik qilishi tufayli Samarqand dunyoning ma'rifiy markaziga aylandi. Mashhur olimlar Samarqandga keldi. Masalan, Qozizoda Rumiy, tabib Xusomiddin Kermoniy, falaqiyotshunos Mavlono Ahmad, Ulug'bek davrida turli mamlakatlardan kelgan 100 dan ortiq olimlar ilmiy va ijodiy faoliyat ko'rsatgan. Temur va temuriylar zamonida tabiiy va gumanitar fanlar sohasida buyuk olimlar etishib chiqdi hamda jahon faniga munosib hissa qo'shdi. Falakiyotshunoslik fanida Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, g'iyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar yangi kashfiyotlar qildi. Tarix ilmida SHarofiddin Ali YAzdiy, Hofizi Abro', Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Zayniddin Vosifiy va boshqalar qimmatli asarlar yaratdi. Badiiy ijod va tilshunoslikda Jomiy, Navoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Atoullo Husayniy, koshifiy singari ijodkorlar yuksak san'at asarlari bilan mashhur bo'ldi.

Mirzo Ulug'bek davrida Samarqandda birinchi Akademiyaga asos solindi, Er kurrasini o'lchash va falakiyotshunoslik jadvallari tuzish ishlari amalga oshirildi. Samarqand rasdaxonasining qurilishi ulkan madaniy voqea bo'lib, jihozli va ilmiy yutuqlari jihatidan unga teng keladigan rasdaxona yo'q edi. Rasdaxonada Ulug'bek matematika, geometriya, falakitshunoslikda chuqur bilimlar sohibi edi. Ali kushchi, muhammad Xavofiylar uning sevimli shogirdlari bo'lgan.

Mirzo Ulug‘bek «Zij» asarida VIII-XI asrlarda boshlangan falakiyot ilmiga oid an‘anani davom ettirib, yuqori darajaga ko‘taradi. Matematikaga doir «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», Falakiyotshunoslikka oid «Risolai Ulug‘bek» va musiqa haqida «Musiqa ilmi haqida risola» kabi asarlar yozdi. Ulug‘bek Samarqand, Buxoro va g‘ijduvonda madrasalar qurdirib, ta‘lim ishlariga rahbarlik qildi.

Temur va temuriylar davrida xalq og‘zaki ijodi namunalari yaratildi. Adabiyot badiiy uslub jihatidan takomillashdi, adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid ilmiy asarlar yaratildi. O‘zbek tarjima adabiyoti vujudga keldi.

Bu davrda etuk ijodkorlar Qutb, Sayfi Saroyi, Haydar Xorazmiy, durbek, Amiriy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Bobur, Muhammad Solih va boshqalar yashab ijod qildi. Ayniqsa o‘zbek yozma adabiyotining dunyoviy ko‘lamini Alisher Navoiyning ijodi kamolot bosqichiga ko‘tardi.

Movarounnahr va Xurosonda o‘zbek tili, adabiyoti va madaniyatining mavqei orta bordi. Xurosondagi turkiyzabon xalqlar va ularning ziyolilari Samarqand, Buxoro, Turkiston va boshqa shaharlardagi olimlar shoirlar va san‘atkorlar bilan o‘zaro juda yaqin munosabatda bo‘la boshladilar. Qaysi ijodkor o‘ziga qaysi mamlakat yoki shaharni qulay deb bilsa, yosha erda yashab ijod qildi.

Masalan, xorazmlik shoirlar Haydar va Hofiz Xorazmiylar SHerozga, Ismoil Ota avlodlaridan bo‘lgan shoir SHayx Atoiy Turbatdan (Toshkent yaqinidan) Balxga, Mavlono Lutfiy ham asli Toshkentdan bo‘lib, Hirot yaqiniga borib yashab qolganlar.

Temur va uning avlodlari adabiyot va san‘atga, ilm-fanga yaqin kishilar edi. Temuriylardan 22 ta ijodkor-shoir bo‘lib, ular o‘zlari she‘r yozish bilan birga ijodkorlarga xomiylik ham qilgan. Xalil Sulton, Husayn Boyqaro kabilar o‘z she‘rlaridan devon tuzganlar.

Xuroson va Movarounnahrda forsiy va turkiyda ham ikkala tilda ijod qiluvchi shoirlar ko‘p bo‘lib, adabiy hayot yuksaladi. SHarq klassik adabiyoti tarjimalariga ham e‘tibor kuchayadi. «CHahor manoli» kabi adabiyot nazariyasiga oid asarlar yaratilgan. Badiiy ijodning g‘azal, ruboiy, tuyuq kabi turlari rivoj topgan. Adabiy jarayonda shohlar ham, oddiy kosib va hunarmandlar ham, olim va fozillar ham qatnashgan.

Xurosondagi adabiy hayotning rivojida Boysung‘ur Mirzo (SHohruhning o‘g‘li)ning o‘rni beqiyos bo‘lib, u o‘z tashabbusi bilan fanlarning barcha sohalariga va san‘at rivojiga katta hissa qo‘shgan. Uning rahbarligida Firdavsiy «SHohnomasi»ning ko‘p qo‘lyozmalarni qiyoslash asosida ishonchli ilmiy matni yaratildi. Boysung‘urning o‘zi ham forsiy va turkiyda she‘rlar yozgan. Xullas, XV asr o‘rtalarida Xurosonda o‘zbek adabiyotining yangi maktabi yuzaga keldi.

Movarounnahrda Ulug‘bek davrida ko‘plab forsiy va turkiy ijodkorlar to‘plandi. Adabiy muhitni bevosita Ulug‘bekning o‘zi boshqarar Samarqandda o‘sha davrning yaxshi shoirlari yig‘ilgan edilar. SHoirlarning sardori («Malik ul-kalom») qilib Mavlono Kamol Baraxshiy tayinlangan edi. Sakkokiy o‘z qasidalaridan birida Ulug‘bekning she‘r yozishini va uning she‘r haqidagi tushunchasi yuqori bo‘lganligi ta’kidlab o‘tgan. Ulug‘bek Xurosondagi ijodkorlar bilan ham do‘stona munosabatda bo‘lgan. U Lutfiy she‘rlarini XV asrning mashhur

shoiri Salmon Sovajiy she'rlari bilan teng ko'rgan. Mumtoz shoir bilan tenglashtirish Lutfiy uchun katta sharaf edi.

Navoiy «Majolisun-nafois» tazkirasida ko'proq xurosonlik shoirlar haqida ma'lumotlar bersa Davlotshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» asarida o'tmishda o'tgan ijodkorlariga to'xtaladi. YAqinda ma'lum bo'lgan SHayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning «Fukukul-balog'a» (1437 y.) asari temuriylar davri Movarounnahrdagi adabiy hayotni o'rganish imkoniyatlarini ochdi.

SHayx Ahmad Taroziy asarida she'r nazariyasiga doir ilmiy masalalarni yoritish bilan birga shu paytgacha noma'lum bo'lgan o'zbek va forsiyzabon shoirlarning she'rlaridan misollar keltiradi. SHayx Taroziy o'z asarida bizga ma'lum bo'lgan mashhur shoirlardan tashqari bizga noma'lum bo'lgan Muhammad Temur Buzoning tuyuqlarini SHams Qisoriyning «al-Maqlubul-ba'z» she'riy san'ati namunalarini Jaloliy degan shoirning ishqiy mazmundagi baytlarini, «mutasalsal» san'atiga oid o'zining g'azalidan namunalar keltiradi.

«Mutasalsal» san'ati qofiya bo'lib kelgan so'zlarning yoki uning bir bo'lganining keyingi bayt boshlanishida takrorlanishi bilan baytlarni bir-biriga bog'lanishi anglatadi. Taroziyning «Fukukul-balog'a» asari o'sha davr o'zbek adabiyoti tarixini yanada chuqurroq o'rganishda qimmatlidir.

XV asrning ikkinchi yarmi o'zbek adabiyotining eng rivojlangan davri bo'lib, bu yuksalish Temuriy Boyqaro va o'zbek adabiyotining porloq quyoshi Navoiy nomlari bilan bog'liq. Boyqaro hukmdorligi davrida adabiyot, san'at va fanning ko'p sohalari rivojiga katta ahamiyat bergan. «Husayniy» taxallusi bilan she'rlar yozgan, bu ulug' zot o'z xukmronligi davomida Navoiyga «muqarrabi hazrati sultoniy» mansablarini berib birgalikda madaniyatning rivojlanishga homiylik qilishgan. Navoiy ustoz Jomiy bilan hamkorlikda ma'naviyat taraqqiyotiga rahnamolik qildi. Ular timsolida badiiy adabiyot eng buyuk yutuqlarga erishdi. Navoiyning «Hamsa» va «Hazoyinul-maoniy» devoni, Jomiyning «hasht avrang» va she'riy devonlari shu davr adabiyotining eng buyuk namunalari bo'ldi. Husayn Boyqaro o'z «risolasida» uning hukmronligi davrida shunday asarlar yaratilganidan cheksiz faxrlangani bejiz emas.

Bu boy adabiy meros o'zbek adabiyotining keyingi taraqqiyotiga ham o'zining chuqur ta'sirini ko'rsatdi. Boburning «Boburnoma» asari shu davr o'zbek adabiyoti va ilmining hayotbaxsh an'analari asosida yuzaga kelgan edi.

XV asrda o'zbek adabiyoti, ayniqsa Navoiy ijodi misolida adabiy janrlar rang-barangligi nuqtai nazaridan ham eng yuksak cho'qqiga ko'tarildi. O'zbek adabiy tili shakllandi. O'zbek nazmi va nasridagi adabiy uslubning xususiyatlaridan biri adabiy so'z va iboralardan, atamalardan, forsiy tilga xos jumla tuzilish qoidalaridan keng foydalandilar.

Temuriylarning adabiyot va madniyat sohasidagi an'analari keyinchalik boburiylar tomonidan Afg'oniston va Hindistonda, XVIII-XIX asrlarda Xorazm va Qo'qon xonligida rivojlantirildi²².

²² Щайитметов А. Темурийлар даври Ўзбек адабиёти. Т., 1996 й. 8-10 бетлар.

Temuriylar davrida yaratilgan adabiyot tasavvufning adabiyoti darajasini belgiladi. Adabiyot tasavvufning g'oyaviy mazmunida ilohiy masalalarni qamrab olib umuminsoniy tafakkurni ifodaladi.

Temur va temuriylar davridagi madaniy yuksalishning umumiy omillarini aniqlash shuni ko'rsatadiki, ular o'zaro uzviy bog'langan va yaxlit bir butun holdagina qisqa vaqt ichidagi madaniy-ma'naviy yuksakligini yuzaga keltira olgan.

Bulardan birinchi navbatda **siyosiy-ijtimoiy omilni** ko'rsatish mumkin. Movarounnahr va Xurosonda tarqoq, o'zaro nizo va urushlar natijasida turli viloyat, amirliklarga bo'linib ketgan va kegingi hukmdorlar-mo'g'ullar tomonidan ayovsiz ezilgan xalqning mustamlakachilikdan qutulishi, mamlakatda yagona birlashgan davlatning barpo etilishi, yagona davlatchilik asosida boshqarish qoidalarining joriy etilishi, zo'ravonliklar, o'zboshimchaliklar kabi illatlarning tugatilishi ijtimoiy yuksalishni ta'minladi.

Ikkinchi - iqtisodiy omil – Movarounnahr va Xurosonda yagona idora tizimining joriy etilishi iqtisodiy osoyishtalik, ishlab chiqarishni jalb rivojlanishiga olib keldi. Davlat tomonidan dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiqning rivojiga e'tibor berilishi va bu sohada qator tadbirlarning amalga oshirilishi mamlakatning ma'naviy-madaniy taraqqiyoti uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etdi.

Uchinchi – ma'naviy omil – avvalgi madaniy meros, ma'naviy qadriyatlar, boyliklardan keng foydalanish, ular asosida rivojlanishini amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Markaziy Osiyoda avvalgi asrlarda, xususan IX-XIII asrlarda yaratilgan ma'naviy-madaniy boyliklardan, Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, CHag'miniylar merosidan; arab, fors va turkiy tillarda yaratilgan Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Rumiy, Tusiy, Attor kabi allomalar merosidan: Musulmon SHarqi ma'naviy merosda keng ahamiyat kasb etgan qadimgi yunon ilmiy-ma'naviy, boyliklaridan keng foydalanildi.

Bu davrda Amir Temur davlatining ta'sirida bo'lgan va bo'lmagan boshqa mamlakatlar o'rtasida madaniy aloqalar tez rivojlandiki, bunday aloqalar ma'naviy boyliklarni o'zaro almashishga keng yo'l ochib berdi. Eron, arab mamlakatlari, Hindiston, Xitoy kabi mamlakatlar bilan bo'lgan aloqalarda madaniy boyliklar almashinuvi ham muhim ahamiyat kasb etdi.

To'rtinchi - g'oyaviy omil – bu omil ma'naviy omilning uzviy davomi bo'lsa-da, uning muhim ahamiyatga ega bo'lganligi va o'z davri ma'naviy hayotida katta rol o'ynaganligi uchun alohida ajratib ko'rsatish maqsadida muvofiqdir. Bu XV asrga kelib Movarounnahr va Xurosonda keng tarqalgan tasavvuf – xususan Naqshbandiya ta'limotidir. Markaziy Osiyoda YUsuf Hamadoni, Abdu Xoliq g'ijduvoni ta'limotlarini rivojlantirish asosida shakllangan Naqshbandiya ta'limoti va uning yirik vakillari XIV-XV asrlardagi siyosiy-ijtimoiy hamda madaniy hayotda nihoyatda muhim rol o'ynaydi, ma'naviy o'zgarishlar ma'lum erkinlik uchun g'oyaviy asos, omil bo'lib xizmat qildi. Temur va temuriy shahzodalar, ko'p olim – fozillar, hunarmandlar naqshbandiya ta'limotidan ozuqa oldilar, o'z faoliyatlari, ijodlari bilan uni har tomonlama boyitdilar.

Markaziy Osiyoda XI asrdan boshlab yoyilda boshlagan tasavvuf ta'limoti bu davrga kelib Movarounnahr va Xurosonda keng tarqalib, uning yassaviya, kurboviya, qodiriya va ayniqsa naqshbandiya tariqati ma'naviy hayotda katta rol o'ynaydi.

Naqshbandiya tariqati YUsuf Hamadoniy, g'ijduvoniy va XIV asrga kelib Bahovuddin Naqshband nomi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu ta'limot XV asrda nazariy va amaliy jihatdan yanada rivoj topib u saroy ahli, ko'p hollarda temuriyzodalar faoliyatiga ham ta'sir ko'rsatadi.

XIV-XV asrlarda Markaziy osiyoda keng tarqalayotgan tasavvuf ta'limotining Sufi, Porso, CHarxiy, Maxdumi A'zam, Xoja Ahror kabi yirik vakllari naqshbandiya tariqatiga oid qator risolalar yaratish bilan birga, jamiyatning ma'naviy poklanishi va rivojlanishi yo'lida faol xizmat qiladilar, taniqli arboblardan mulohazada bo'lib, ularga ta'sir o'tkazdilar. Bu jihatdan, ayniqsa, Xoja Ahror faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Navoiy, Qosimiy, Lutfiy, Bobur kabi shoirlar tasavvufni targ'ib qildilar.

Bu davrda tibbiyot ilmi ham o'zining yirik namoyondalariga ega edi. Samarqandga kelib ijod qilgan tabobat ilmining yirik vakillaridan Burhoniddin Nafis ibn Evaz Hakim al-Xirmoniy, Sulton Ali tabib Xurosoniy, tabib Husayn Jarroh shular jumlasidandir.

XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyoda mantiq va falsafa fanlari bilan shug'ullangan yirik olimlar paydo bo'ldi. Bu fanlarning rivoji, asosan ikki yirik mutafakkir Saadiddin bin Umar Taftazoniy va Mir Sayid Jurjoniy nomlari bilan bog'liqdir. Jurjoniy va Taftazoniylardan tashqari, Samarqandda o'sha davrda Mavlono Abdujabbor Xorazmiy, Mavlono SHamsiddin Ahmad, Mavlono Nug'moniddin Xorazmiy, Xoja Afzal, Jalol hoqiy va boshqa olimlar yashab ijod etganlar. O'z davrining ilg'or ijtimoiy va ahloqiy fikrlari badiiy adabiyotda, tasavvur she'riyatida, nazm va nazarda, g'azal va ruboiylarda mufassal bayon qilina boshlandi. Navoiy, Jomiy, Lutfiy, Binoiy, Qosimi Anvar va boshqalarning badiiy asarlari boy falsafiy va ahloqiy mazmunga egadir.

Temur va temuriy shahzodalar z davri tarixini yozib qoldirish, Movarounnahr va Xurosonning mo'g'ullar zulmidan ozod etilishi tarixini o'rganish va yoritishga katta e'tibor berdilar. Nizomiddin SHomiy, Ali YAzdiy, Abdurazzoq Samarqaniy, Hofiz Abru, Natanze, Fosih Havofiy, Mo'yniddin Isfizoriy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar temuriylar davri tarixini yozib qoldirdilarki, ular yozib qoldirgan asarlar hozirda biz uchun o'sha davr hodisalarini, madaniy yuksalishini o'rganishda, muhim manba bo'lib xizmat qilib kelmoqda¹.

Ilm fan va adabiyotning rivoji kitobat san'ati, yangi qo'lyozma asarlarni ko'chirib yozish, xattotlik, musavvirlik, lavha chixish, muravozlik kabi san'atlar taraqqiyotiga ham ijobiy ta'sir qildi. Nafis kitob va xattotlik XIV-XV asrlarda yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Hattot Mir Ali Tabriziy (1330-1402) nasta'liq xatini kashf qildi. Bu usul Hirotda Sulton Ali Mashhadiy boshchiligida yuksak bosqichiga ko'tarildi va Abdurahmon Xorazmiy, Sulton Ali Xandon, Mir Ali Qilqalam, Xalvoiy, rafiqiy kabi xattotlar, musavvirlar yotishib chiqdi.

¹ Маънавият юлдузлари. Т., 1999 й., 15-20 бетлар.

Samarqand va Xirotda temuriylarning saroy kutubxonalari tashkil etildi. Bu kutubxonalar hunarmandchilik korxonasi hisoblangan, ularda qo‘l yozma asarlarni to‘plash va saqlash ishlari bajarilgan.

XIV-XV asrdar O‘rta Osiyo xalqlarining musiqa san‘at taraqqiyotida ham yangi bosqich bo‘ldi. Yangi kuy va qo‘shiqlar, cholg‘u asboblari va musiqa nazariyasiga doir asarlar yaratildi. Mahoratli sozandalar, bastakorlar va hofizlar etishdi. Abduqodir Nayiy, Qulmuhammad SHayhiy, Xusayn Udiy, SHohqulig‘ijjakiy, Ahmad Qonuniy, YUsof Andijoniy kabilar shular jumlasidandir. Ulug‘bek, Jomiy, Navoiy va Binoiylar musiqa ilmiga oid asarlar yozib yangi kuylar ijod qildilar. IX-XII asrlarda shakllangan 12 maqom bu davrda takomillashdi. SHuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan teatrlashgan tomoshalar – xalq sayllarida masxarabozlar, qo‘g‘irchoqbozlar, dorbozlar o‘z san‘atini namoyish qilgan.

Temur va temuriylar davri ma‘naviy hayotida diniy falsafa katta o‘rin tutadi. So‘fiylik tariqatida Naqshbandiylik rivojlanib, barcha ijtimoiy-ma‘naviy sohalarga o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi. Baxovuddin Naqshbandiy bu tariqatni boyitib, balogardon martabasiga ega bo‘lgan karomat sohibi edi. XV asrda Naqshbandiya tariqatining davomchisi Xoja Ubaydulloh Ahrordir. Samarqandga kelgan Xoja Ahror Valini temuriylar o‘zlariga pir deb biladi. Xoja Ahror Naqshbandiya Hojagon tariqatining yo‘nalishini belgilagan va ijtimoiy faoliyatidan tashqari ijodkorlik ilmi bilan ham shug‘ullanib bir necha asarlar yozgan.

O‘rta Osiyoda Temur va temuriylar davrida madaniyat rivojlandi va kamol topdi. XIV-XV asrlarda Movarounnahr va Xurosondagi madaniy taraqqiyotining tamal toshini Buyuk sohibqiron Amir Temur qo‘ygan edi.

Tayanch tushunchalar

Amir Temur, saltanat, Bog‘dod, Sultoniya, Bibixonim, Karvonyo‘li, masjid, maqbara, Movarounnahr, Registon, nasta‘liq, tasavvuf, Naqshbandiya, tuzuklar.

Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. XIV-XV asrlarda Movarounnahrda madaniyat ravnaqining omillari va shart-sharoitlari nimalardan iborat edi?
2. Temuriylar shajarasining ma‘rifatli jihatlarini misollar bilan tushuntiring.
3. XIV-XV asr Movarounnashrdagi madaniy yuksalishning asosiy belgilari nimalardan iborat edi?
4. Temur va temuriylarning madaniy siyosatida me‘morchilikning o‘rni va ahamiyati.
5. O‘zbek adabiyoti ravnaqida Navoiy, Boburlarning roli.
6. Kamoliddin Behzod ijodining tasviriy san‘at rivojidagi ahamiyati.
7. Ulug‘bek ilmiy maktabining yutuqlari va uning jahon fani uchun ahamiyati nimada?
8. Temur va temuriylar madaniy merosini tiklash yuzasidan qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?

A D A B I Y O T L A R:

1. Karimov I.A. Amir Temur haqida soʻz. T. 1986 y.
2. Temur va Ulugʻbek davri tarixi. T., 1996 y.
3. Amir Temur va temuriylar davrida madaniyat va sanʼat. T., 1996
4. Abdurahmonov A. Ulugʻbek va uning rastaxonasi. T. 1996 y.
5. Dadaboev H. Amir Temurning harbiy mahorati. T., 1996 y.
6. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. 1,2 –jildlar. -T., 1992 y.
7. Keren I., Saidov A. Amir Temur va Fransiya. T., 1996 y
8. Moʻminov I. Amir Temurning Oʻrta Osiyo tarixida tutgan oʻrni va roli. T., 1993 y.
9. Amir Temur va Ulugʻbek zamondoshlari xotirasida.
10. Temurnoma. T., 1990 y.
11. Temurning meʼmoriy merosi. T., 1996 y.
12. Toʻxtaev I. Temur va temuriylar tangalari. T., 1992 y.
13. Fayziev T. Temuriy malikalar. T., 1994 y.
14. Usmonov O.K. Behzod va uning naqqoshlik maktabi. T., 1977 y.
15. Qayumov A. Alisher Navoiy. T., 1991 y.
16. A.Hayitmetov. Temuriylar davri oʻzbek adabiyoti. T., 1996 y.

10-Mavzu. XVII-XX ASRLARDA TURKISTONNING MADANIY HAYOTI.

Maʼruza rejasi:

1. Turkistonda xonliklarning vujudga kelishi va madaniy munosabatlar.
2. Turkiston madaniy hayotiga rus va jahon madaniyatining taʼsiri.
3. Turkistonda jadidlar harakatining vujudga kelishi va uning oʻlka xalqlari maʼnaviy-madaniy hayotiga taʼsiri.

Turkistonning temuriylar davridagi madaniyati oʻzining klassik xususiyatlari bilan dunyoga mashhur boʻldi. Biroq, shayboniylar va ashtarxoniylar davri(XVI-XVIII asrlar)da mamlakat feodalizmning murakkab jarayonlarini boshdan kechirdi. Hunarmadchilikda XVI asrda ham temuriylar davrining taʼsirida tranzit va ichki savdoning kengayishi davom etdi. Bu davrda hunarmandchilikning 60 dan ortiq turi mavjud boʻlib, Turkiston Hindiston, Eron, Balx, Rossiya, Turkiya va boshqa mamlakatlar bilan sovda-sotiq va diplomatik aloqalarni davom ettirgan. XV-XVI asrlarda Movarounnahrda ilm-fan ancha rivojlandi. Adabiyot, tarix, meʼmorchilik

va tasviriy san'at o'ziga xos rivojlanish bosqichini bosib o'tdi. Hasan Buxoriy Nisoriy (1566)ning «Muzakkir ul-ahbob» va Mutribiyning (1604) «Tazkiratush-shuaro» nomli adabiyot antologiyalari buning ifodasidir. Bu qomusiy antalogiyada yuzdan ziyod adabiyot arboblarning ijodlari va tarjimai hollari o'rin olgan. Mamlakatda hunar va savdo ishlarining rivojlanishi ilm ahlining ijtimoiy doirasi kengayishiga samarali ta'sir ko'rsatdi. Zayniddin Vosifiy 1512 yil Samarqandda bo'lganida bazmi mushoiralarda kosib, shoirlar, savdogardar va oddiy kishilarning faol qatnashib turganligini bayon qiladi. Ularning aksariyati she'r yozib turganligi o'sha davr tabaqalarining madaniy jihatdan yuksak saviyada ekanligidan dalolat beradi. Bu davrning o'zi xos xususiyati shundaki ko'plab adabiy va tarixiy asarlar o'zbek tilida yozilgan. Muallifi noma'lum «Nuxratnoma» Muhammad Solihning «SHayboniynoma» asarlari o'zbek tilida yozilgan. Bundan tashqari mashhur tarixchi SHarofiddin Ali YAzdiyning tarixiy asarlari xususan «Zafarnoma»si, Ulug'bekka bag'ishlangan «Muntahabi jome va tarixi shohiy» degan asarlari o'zbek tiliga o'girildi.

SHayboniylar davrida fanning qator tarmoqlari rivoj topdi. 1693 yilda Amin Ahmad Roziy «Haft iqlim» - etti iqlim degan jug'rofiy-biologik lo'g'at tuzdi. Unga Mutribiyning dunyo xaritasi ilova qilinadi. 1541 yilda Muhammad Husayn as-Samarqandiy tibbiyot va farmakologiyaga oid ilmiy asar yozdi. U ko'z tabibi shoh Ali ibn Sulaymon Navro'z Ahmadjon huzurida ishlab, kasalliklar haqida «Tabiblik dasturul-amali» risolasini bitdi. Buxorolik Navkabiyning musiqa ilmiga oid asari ham XVI asrda bu san'at rivojlanganidan darak beradi. Bundan tashqari, hattotlik san'atning rivojiga ulkan hissa qo'shgan Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Hirviy, Mahmud Ali SHiqobiy kabi husni xat ustalari ham ijod qilgan. 1586 yilda Darvesh Muhammad Buxoriy kalligrafiya san'ati nazariyasiga oid asar yozadi. SHuningdek ko'plab qo'lyozmalar miniatyuralar va suratlar bilan bezatildi. Tarixiy va adabiy asarlardan «Fathnoma», «Tarixi Abulxayrxoniy» asarlari shular jumlasidandir. Bu davrda yaratilgan miniatyuralarda Turkiston moddiy madaniyati aks ettiriladi va rassomlar voqelikni realistik tasvirlashga intiladi. Jaloliddin YUsuf, Keldi Muhammad va boshqalar rassomchilik san'atiga ulkan hissa qo'shdilar.

Xonliklar davrida qurilish inshootlari turlari yanada takomillashadi, ko'plab jamoat binolari (karvonsaroylar, ko'priklar, sardobalar, hammom, tim va boshqa savdo rastalari) quriladi. Monumental binolarning tarixi, qiyofasi o'zgaradi, hunarmandlar uyushmalari vujudga keladi. Buxoro shahri balandligi 10 metrli devor bilan o'ralib, shahar darvozalari qurildi, binolar qurishda (Misr Arab madrasasi, Xo'ja Zayniddin masjid-xonaqosi) xalq me'morchiligi an'alaridan foydalanildi. SHahar tashqarisida ham monumental binolar (CHorbakr) qurildi. Jome' masjidlari saroy kabi serhasham qilib, madrasalar peshtoqli, minorali tarzda qurilib, hovlilari to'rt tomondan ayvon va hujralar bilan o'raldi. Buxoro va Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasalari bunga guvohlik beradi.

Binolarni bezashda mayda o'simlik-naqshli parchinlar ishlatildi. Temuriylar davridagi kabi devorlarga gul terish usullari rivojlantirildi. Qabr toshlari yasashda yuksak badiiy darajada toshlarga yozuvlarni o'yib bitish rivojlandi (SHayboniixon qabr toshi va CHilduxtaronida Abu Said qabriga qo'yilgan toshlar). Xullas, bu davrning ko'pgina betakror madaniyat sohalari mukammal saqlanib kelmoqda.

Turkistonda xonliklar va amirlik o'rtasidagi nizolar bo'lib tursada, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq ma'lum darajada rivojlandi. Fan, adabiyot, san'atning rivojlanishi ko'proq saroy doirasida bo'lib, diniy va dunyoviy asarlar yozildi. Garchi o'sha davr tarixnafisligi ko'proq xonlar va amirlarning solnomasini ifodalasada, o'sha davr ruhi aks etganligi bilan tarixiy ahamiyatga egadir. Ular orasida Muhammad YOqubning «Gulshan-ul mulk», Muhammad Mir Olimning «Tarixi Amir Nasrullo», Mulla Ibodulla va Mulla Muhammad SHarifning «Tarixi amir Haydar», Muhammad Hakimjon To'raning «Muntaxabut tavorix» kabi asarlari diqqatga sazovordir.

Qo'qon adabiy muhiti ko'plab shoir va shoirlar ijodi bilan boyidi. Qo'qon xoni Umarxon o'zbek tilida «Amiriy» tahallusi bilan g'azallar yozgan. Uning rafiqasi Mohlaroyim «Nodira» tahallusi bilan she'rlar yozgan. Eri Umarxon vafot etgach, Nodirabegim davlat ishlariga ham aralashib, mamlakat xo'jaligini yaxshilash, madaniy hayotni jonlantirish bo'yicha muhim tadbirlarni amalga oshirdi. Qo'qonda madrasalar, karvonsaroylar, rastalar, yo'llar qurdirdi. U o'z atrofiga Uvaysiy, Mahzuna kabi qobiliyatli ijod ahlini to'pladi. Bu davrda Fazliy Namangoniy Mushrif, Mushfiqiy kabi shoirlar ijod qilishgan. Mushfiqiy Buxoroda Abdullaxon saroyida «Malikush-shuaro» unvoniga ega bo'lgan bo'lsa, Faziliy Namangoniy Qo'qon shoirlariga boshchilik qilgan. Umarxonning topshirig'i bilan Fazliy va Mushrif tomonidan «Majmuat-ush-shuaro» to'plami tuzilgan. Bu davrda Qo'qonda Xudoyorxonning saroy arki, Xivada turli obidalar qurildi.

Taxminan XVII asrda yashab ijod qilgan shoirlardan biri Turdi Farg'oniy haqida ma'lumot beruvchi asosiy manba shoirning o'z asaridir. U yuz urug'ining oqsoqollaridan biri sifatida Abdulazizxon saroyida e'tiborli kishilardan bo'lgan, keyin saroydan chetlashtirilgan.

XVIII asr oxirida Qo'qonda tug'ilgan shoir Mahmud og'ir sharoitda yashagan. U amaldorlar va saroy shoirlari bilan chiqisholmay, saroyni tashlab ketgan. Mahmud qiyinchilikda Hapalak qishlog'ida 1844 yilda vafot etgan. Uning she'rlari ichida «Hapalak» hajviy asari mashhurdir.

XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Muhammad SHarif Farg'onada Gulhaniy tahallusi bilan tanilib, ajoyib lirik she'rlar, masallar yozdi. Uning «Zarbulmasal» asari qahramonlari qushlar bo'lib, shoir ular orqali saroy a'yonlarining kirdikorlarini fosh etadi. Yana bir qo'qonlik shoir g'oziy ham o'z asarlarida zodagonlar va ruhoniylarni fosh qiladi. XIX asrning 30 yillarida SHahrisabzda shoir Hiromiy hind, fors adabiyotida mashhur bo'lgan «CHor darvesh» va «To'tinoma» hikoyalarini o'zbek tiliga tarjima qiladi. Bu davrda «YUsuf va Zulayho», «Tohir va Zuhro», «Bo'z o'g'lon», «YUsuf va Ahmad» kabi dostonlar vujudga keldi. SHahar maydonlarida qiziqchi va qo'g'irchoqbozlar, o'yinchi san'atkorlar xalq hayotidan hikoya qiluvchi lavhalarni o'ynab, tomosha ko'rsatar, boylar va saroy amaldorlarining ochko'zligini fosh etishga harakat qilar edilar.

Bu davrda Turkistonda ikki turdagi: quyi (maktab) va oliy (madrasa) maktab mavjud edi. Boshlang'ich maktabda savod o'rgatilar va diniy matnlar yodlanar edi. Madrasada ham ilohiyat o'qitilar, shuningdek arab tili sarfu nahvi (grammatikasi), notiqlik san'ati, aljabr va handasa asoslari o'rgatilgan. Bundan tashqari Hofiz, Bedil, Navoiy asarlari o'qitilgan.

O'sha davr shoirlari, fan arboblari musiqani chuqur tushunganlar. Musiqa san'atining rivojiga ulkan hissa qo'shgan Mavlono Muhammadin Mug'anniy, Mavlono Kavkabi, Xo'ja Muhammad, Rizo Samarqandiyning nomlari bizgacha etib kelgan.

Bu davrda me'morchilik yodgorliklari hajmi va pardozining jimjimadorligi bilan ajralib turadi. Samarqanddagi Registon maydoni shu davrda shakllandi. SHerdor madrasasining old peshtoqida rangin koshinlar bilan chekilgan bir juft sher tasvirlangan. Tillakori madrasasining nomi «tilla bilan pardozlangan» degan ma'noni beradi. Devorlardagi ajoyib naqshu nigorlar va ichki devorlardagi to'kis tilla bezaklar juda nafis ishlangan.

XVIII asr oxirlaridan Xiva xonligida ta'mirlash va shaharsozlik ishlari avj oladi. Olloqulixon madrasasi, Rahmonquli inoq saroyi hajm jihatidan ancha mahobatli qurilgan. Qo'qon xonligi me'morchiligida rang-baranglik va yorqinlik, pardozdagi koshinlarning yorqin tovlanishi kabi xususiyatlar ayniqsa Xudoyorxon saroyida yaqqol namoyon bo'ladi.

XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida me'morchilik hajm jihatdan ixcham binolar, goho bezak-pardozlardan butunlay holiligi bilan ajralib turadi. Xonliklar me'morchiligida va bezakda o'ziga xoslik ham seziladi. Farg'ona uylari keng va ayvonli, guldor, tokchali, o'yma ganchli, shiftlari naqshu nigori qilib qurilsa, Samarqand va Buxoro uylari uchun chiroyli ko'rinishdagi ustunli ayvon, girh va islmiy naqshlar tushirilgan devor va ganch o'ymakorligi xosdir. Xiva o'ylari tashqi va ichki shaklda qurilib, ayvoni ichkariga qaragan, ustunlariga o'yma naqshlar chekilgan, murakkab shakldagi gullar bilan bezalgan.

XIX asr boshlarida mehnatkash xalqning turmush madaniyati past darajada edi. Xonliklarning o'zaro urushlari xo'jalik va madaniy hayotni izdan chiqardi. Bu hol chor Rossiyasining xonliklarni bosib olishini osonlashtirdi. Rossiyada kapitalistik sanoat ishlab chiqarishining o'sishi yangi bozor savdosiga va xom ashyo manbalariga bo'lgan talabni oshirdi. Rossiya Turkistonni bosib olgach, mahalliy aholi rus va Rossiyaning boshqa xalqlari bilan savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga majbur bo'ldi. O'lkaga sanoat va qishloq xo'jaligi texnikalari bilan birga, Rossiya va Evropa madaniyati elementlari kirib keldi. Rus tuzem maktablari ochildi. Tipografiya va litografiyaning paydo bo'lishi madaniy hayotda katta voqea bo'ldi. Avval rus tilida, so'ngra mahalliy tillarga gazeta, jurnal va kitoblar chop etila boshladi.

XIX asrning 80 yillarida A.S.Pushkin va I.A.Krilov asarlari ilk bor o'zbekchaga tarjima qilindi. 1880 yilda Toshkentda jamoatchilik kutubxonasi ochildi. 1870 yilda kimyogarlik tajribaxonasiga asos solindi. Ilmiy jamiyatlar tuzildi, tarixiy va arxeologiya muzeylar ochildi.

O'lkada tabiiy boyliklarini o'rganish ishiga rus olimlari ham qiziqqa boshladi. 1870 yilda tabiat, antropologiya va etnografiya havaskorlari rus jamiyatining Turkiston bo'limi ochildi. N.A.Seversov, I.V.Mushketov, V.P.Fedchenko, V.F.Oshanin singari olimlar bu jamiyat a'zolari edi. Rus jug'rofi F.P.Litko 1873 yilda Toshkent falakiyotshunoslik va tabiatshunoslik rasadxonasi tashkil etilishga hissa qo'shdi. P.P.Semyonov Tyan-SHanskiy Tangritog' tizmalari tarkibi va tuzulishi haqida ma'lumotlarni chop ettirdi. A.P.Fedchenko Farg'ona vodiysining

o'simlik dunyosini tadqiq qildi. I.V.Mushketov va G.D.Romanovskiy Turkiston o'lkasining er ustki xaritasini tuzdilar. I.V.Mushketov oltin, temir ma'dani, neft, ko'mir kabi qazilma boyliklarni aniqladi. Akademik V.V.Bartold o'lka tarixi va el-elatini o'rganish asosida ko'plab kitoblar chop etdirdi.

Rus madaniyati ta'sirida xalq ma'rifatparvarlari shakllandi. Ular V.I.Gersen, N.T.C.Hernishevskiy, N.V.Dobrolyubovlar ta'sirida xalq ozodligi masalasini ko'tarib chiqdilar. Jumladan, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat (1858-1909) o'z asarlarida o'lkada hukm surgan o'rta asrlarga xos qoloqlikni tugatish, rus maktablarida joriy etilgan ta'lim-tarbiyaning ilg'or usullarini mahalliy maktablarda ham keng qo'llashni targ'ib qildi. U A.S.Pushkinning bir qancha she'rlarini o'zbekchaga tarjima qildi. Muqimiy (1850-1909) o'zining hajviy she'rlarida xalq ommasining burjuaziya tomonidan ezilishini fosh etdi. Zavqiy (1853-1921) o'z she'rlarida ijtimoiy adolatsizlikni qoraladi.

XIX asr Turkiston adabiyoti ikki yo'nalishga ajralgan bo'lib, biri saroy muhitini kuylovchi, manfaatdorlik va maddohlikka moyil adabiyot, ikkinchisi zulm va zo'ravonlikka qarshi norozilik hamda qoloqlikni tugatishga qaratilgan taraqqiyparvar xalq adabiyoti. Umuman, rus va Evropa madaniyati ta'sirida Turkistonda milliy madaniyatning rivojlanishi jarayoni kuchayib bordi.

Turkistonda musulmonlar va qolaversa turkiylar dunyosining jahon taraqqiyotidan uzilib qolganligi, bu xavfli holga barham berish kerakligini hamda umumturkiy qavmlardagi jaholatni yo'q qilib, ma'rifat orqali taraqqiy topgan mamlakatlarga tenglashish zarurligi birinchi bo'lib qim-tatar xalqining ulug' farzandi Ismoil g'aspirali (1851-1914) tushunib etdi. U jadidchilik harakatining «g'oyaviy otasi» sifatida turkiy xalqlar olamini jahon ma'rifati, ilmi darajasiga ko'tarish g'oyasini amalga oshirishi maqsadida Rossiya mustamlakasi bo'lgan musulmonlar maorif tizimini isloh qilish, ularda dunyoviy fanlarni o'qitish masalasini ko'tardi. Ismoil g'aspirali g'oyalarining yoyilishida «Tarjimon» gazetasining xizmati juda katta bo'ldi. 1888 yilda uning «Rahbari muallimin» yoki «Muallimalarga yo'ldosh» kitobining nashrdan chiqishi muhim voqea bo'ldi. Ismoil g'aspirali Turkistonga kelib Mo'minxo'ja Vobkandiy, Mulla Xudoyberdi Boysuniylar yordamida Buxoroda jadid maktablarini ochishga harakat qildi. U amir Abdulahadxonni Buxoroda jadid maktablari ochishga ko'ndirdi. 1904 yilda «Muzaffariya» jadid maktabi ochildi. 1898 yilda Qo'qonda Salohiddin domla jadid maktabiga asos soldi. SHu yili To'qmoqda ham shu tipdagi maktab ochildi. 1899 yili Andijonda SHamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktabiga asos soldilar. 1903 yilda Turkiston o'lkasida 102 ta boshlang'ich va 2 ta o'rta jadid maktablari bor edi.

Asr boshida jadidlar ziyolilarning butun bir vatanparvar avlodini tarbiyalab berishdek og'ir ishga fidoyilik bilan kirishdilar. Ularning boshida M.Behbudiy, A.Avloniy, S.Ayniy, A.Fitrat, Munavvar qori, Boboxxun Salimov va boshqa ko'plab taraqqiyparvar insonlar turar edilar. Ular doimo quvg'in, qamoq, surgun kabi xavf-xatarlar boshida charx urib turgan holda ish olib borishga majbur bo'ldilar. SHulardan Toshkent jadidlarining otasi sifatida ziyoliylar orasida katta obro'-e'tibor qozongan Munavvar Qori Abdurashid-xonovning xizmatlari juda katta bo'ldi.

XX asr boshlarida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi shaharlarida o'nlab «usuli jadid» maktablari ochildi. Uni bitirganlar orasida Turkiston ma'naviy-ma'rifiy dunyosini milliy uyg'onishiga kuchli ijobiy ta'sir qiladigan zabardast namoyondalar etishib chiqdi. Uning birinchi qaldirg'ochlari Mahmudho'ja Behbudiy, Abduqodir SHakuriy, Siddiqiy Ajziy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ashurali Zohidiy, Lutfulla Olimiy, Muhammadsharif So'fizoda, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, H.H.Niyoziy kabilardir. Jadidlar maktab va ma'rifatdan boshlangan faoliyatini siyosiy qiyofa kasb etgunga qadar davom qildirib, Turkistonda milliy mustaqil davlat barpo etishga urinish bilan eng yuqori pog'onaga ko'tarildilar.

Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati ikki bosqichda kechdi. Birinchi davrda feodal tuzum va tartiblarni tanqid qilish, madaniy yangiliklarni egallash, Ovropaning turli tillarini o'rganish targ'ib qilish, yangicha ilm-fanning ahamiyatini ko'tarish kabi masalalar olg'a surildi. Ahmad Donish, Avaz O'tar, Furqat, Muqimiy, Zavqiy singari ma'rifatparvarlar etishib chiqdilar.

Ikkinchi bosqich ma'rifatchilikdan milliy o'zlikni anglash darajasiga no'tarilib, endilikda yangicha ta'lim-tarbiya, yangi usul maktablarini yo'lga qo'yish, dunyoviy ilmlarni har tomonlama egallash, yangi ijtimoiy-siyosiy masalalarni qo'yish darajasiga ko'tarildi. Jadidchilik harakati turkiy millatlarning ma'naviy-madaniy ko'tarilishiga turtki bo'ldi. Turkistonda yangi usul maktablari ochilib, ma'rifatparvarlar, ilg'or pedagoglar bu maktablar uchun turli darsliklar, o'qish kitoblari, qo'llanmalar yarata boshladilar. Behbudiy, Munavar qori, Fitrat, Abdulla Avloniy, Ibrat, Hamza kabilar bu sohada jonbozlik ko'rsatdilar va bu ishda faol ishtirok etdilar. Jadidlar o'lkadagi boshqa ma'rifatparvarlik harakatlari bilan ham aloqa o'rnatib boshladilar. Bu davrda Turkistonda ma'rifatparvarlik va jadidchilikning turli, yangi ta'lim-tarbiya, o'quv-o'qituv masalalarini o'zida aks ettiruvchi juda ko'p jurnallar nashr etildi. «Taraqqiyot», «Oyna», «Tujjor», «Sadoyi Turkiston», «Samarqand» kabi jurnallar shular jumlasidandir.

Ma'rifatchilik harakati ayniqsa o'zining rivoj topgan bosqichida Turkistonda o'zga yurtlardagi ijobiy yutuqlardan foydalangan holda mustaqil ma'naviy taraqqiyot yo'lini qidirish va targ'ib etish masalalarini olg'a surdi. Bu harakat rus podsho hokimiyatining mustamlakachilik siyosatiga zarar keltirishdan cho'chigan chorizm amaldorlari uni chegaralash va bug'ib qo'yish chora tadbirlarni ko'ra boshladilar.

XIX asr oxiri- XX asr boshlarida Turkistonda juda murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisalar bilan birga uning madaniy hayotida ham tez va shiddatli o'zgarishlar ro'y berdi. Madaniyat, adabiyot, ta'lim-tarbiya, din, mafkura sohasida turli oqimlar paydo bo'ldi, ular orasidagi munosabatlar murakkab tus oldi. YOsh buxoroliklar, yosh xivaliklar harakatlari vujudga keldi.

1917 yili butun Rossiyada yuz bergan fevral va oktyabr inqiloblari Turkistonda ham jiddiy o'zgarishlarga olib keldi.

Sovet davridagi juda ham murakkab ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy - iqtisodiy jarayonlar respublikaning milliy madaniyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatib, barcha sohadagi o'zgartirishlarni qarama-qarshi tusga kiritdi va respublika taraqqiyotining asosiy tendensiyalar hamda yo'nalishlarini kommunistik mafkura va buyuk rus

millatchiligi manfaatlariga moslashtirdi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun 30-yillarda madaniy-oqartuv tarmoqlari kengaytirildi. Yirik sanoat korxonalarida madaniyat saroylari bunyod etildi, qishloq xo'jalik artellari qoshida kolxoz klublari ochildi, rayon madaniyat uylari barpo etildi, kutubxonalar tarmog'i kengayib, ularning kitob fondlari boyib bordi, kinoteatrlar, klub va madaniyat uylari qoshidagi kino qurilmalarining soni ko'paydi, stadion va sport maydonchalari jihozlandi. Ko'p miqdorda kitob, gazeta va jurnallar nashr etildi. Radio eshittirishlari aholining kundalik turmushida rasm bo'lib qoldi.

Biroq, bu davrda qaror topib borgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimi va shaxsga sig'inish mafkurasi respublikaning ijodiy xodimlarini, uning butun ma'naviy hayotini qattiq iskanjaga oldi. Ijodiyotni partiyaviylik tamoyillariga, mafkuraviy qonun-qoida larga bo'ysundirish, badiiy tasvirni ijtimoiylashtirish dunyoviy imkoniyatlarni toratirib qo'ydi. Partiyaning yangi turmushni madh etishga, xalq o'tmishiga nigilistik munosabat paydo bo'lishiga qaratilgan siyosati badiiy jarayondagi tarixiy izchillikni unutishga qaratildi. Madaniyatda murakkab ijtimoiy muammolarni bezatib, engil tusga kiritib ko'rsatish, xato va kamchiliklar to'g'risida sukut saqlash tendensiyalari paydo bo'ldi. Oqibatda hayotiy haqiqat buzilib, san'atning tarbiyaviy salohiyati pasaydi.

30-yillardagi qatag'onlar milliy madaniyat uchun dahshatli fojiaga aylandi. Qonunchilikni qo'pol ravishda buzilishi va inson qadr-qimmatlari poymol etilishi tufayli milliy madaniyatning o'rni to'lmaydigan darajada zavol ko'rdi. Iste'dodli adabiyot va san'at arboblari Abdulla Qodiriy, CHo'lpon, Fitrat, SHokir Sulayman, Ziyosaid, Elbek, A'zam Ayub, Usmon Nosir, Qosim Sorokin, Muhammad Hasan, Abdusalom Niyoziy, Otajon Hoshimov va boshqalar milliy madaniyat quchog'idan uzib olinib xalq dushmanlari deb e'lon qilindi. Qatag'on qilingan va ta'qib ostiga olingan shoir va yozuvchilarning asarlaridan foydalanish ta'qiqlandi. Nohaq unittirilgan, ko'pincha esa jismonan ham yo'q qilingan jasur xalq farzandlarining asarlari shaxsga sig'inish tugatilganidan keyin garchi xalqqa qaytarib berilgan bo'lsa-da, o'limidan keyingi hech qanday shon-shuhrat, ular boshidan kechirgan tahqiru qiynoqlarning alamini bosa olmaydi.

Din va dindorlarni ta'qib qilish xalqning ma'naviy madaniyatiga nihoyat darajada katta zavol etkazdi. Ma'muriy buyruqbozlik tartiboti o'rnatilishi bilan dinga ilmiy nuqtai-nazardan yondoshish inkor etila boshlandi. Din bilan ateizmning dunyoqarash jihatidan bir-biriga qarama qarshiligi siyosiy qarama-qarshilik bilan almashtirildi. «Sotsializmga dinga o'rin yo'q, unga din begona» degan qoida ustun bo'lib qoldi. SHunday qilib dinga nisbatan salbiy munosabat unga qarshi zo'rlik ko'rsatishga aylanib ketdi. O'zbekiston ruhoniylarining asosiy qismi 30-yillarda qamoq lagerlariga jo'natildi. Masjid va madrasalarning deyarli hammasi o'tmishda garchi diniy marosimlarni o'tkazish o'choqlari bo'libgina qolmasdan, xalqning buyuk merosini saqlab, boyitib kelgan madaniyat, ilm, tarbiya, san'at markazlari ham bo'lganiga qaramay berkitib qo'yildi.

Sobiq Sovet davrida Respublika madaniy hayotida progressiv va regressiv taraqqiyotning bir-biriga qarama-qarshi tendensiyalari tobora kuchayib bordi. 70-yillar va 80-yillarning birinchi yarmida, xuddi boshqa sohalarda bo'lganidek, O'zbekistonning ma'naviy hayotida ham inqirozli vaziyat vujudga kelgan bo'lsada,

ayni vaqtda ushbu yillar davomida respublika madaniyati muayyan muvaffaqiyatlarni ham qo‘lga kiritdi. Madaniyat, maorif muassasalarining tarmog‘i sezilarli darajada kengaydi, ularning moddiy-texnika bazasi mustahkamlandi, aholining umumiy bilim darajasi o‘shib, ijodiy ziyolilar safi oshdi. Talaygina ajoyib badiiy asarlar, teatr, musiqa asarlari yaratildi. Madaniyat va san‘atning rivojiga iste’dodli yoshlarning katta guruhi qo‘shildi, milliy o‘zlikni anglash o‘sa boshladi.

Ma’naviy, badiiy hodisalarni baholashda sinfiylik, partiyaviylik singari, mafkuraning badiiyat ustidan hukmronligi singari prinsiplaridan foydalanish, adabiyotda sotsialistik realizm usulining ustuvorligi madaniyat va san‘atning rivojlanishiga to‘g‘anoq bo‘ladigan mexanizmni vujudga keltirdi. Bu prinsiplar partiyaning cheklanmagan totalitar hukmronligi taziqi ostida zo‘rlilik bilan amalga oshirilib borildi. Ma’naviy sohada, bir tomondan, sezilarli o‘zgarishlar ro‘y bergan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, inqirozga xos vaziyat yuzaga keldi.

Ma’naviy sohani boshqarishning ma’muriy-buyruqbozlik tizimi mustahkamlanib borishi bilan birgalikda fikr-mulohazalar va baholarning obro‘yiga ko‘r-ko‘rona itoat qilish ijodiy faoliyatga ko‘proq aralashish, ijodiyotni oddiy erkinliklardan ham mahrum qilish rasm bo‘lib bordi. Ma’naviy hayotga buyruqbozlik yo‘li bilan rahbarlik qilish, mafkuraviy cheklashlar, to‘g‘anoq mexanizmi, madaniy siyosatdagi ziddiyatlar, ma’naviy soha ehtiyojlarini inkor etish jamiyatning ma’naviy hayotida inqirozli holatlarni yuzaga kelishini belgiladi.

Tayanch tushunchalar

SHayboniynoma, Zafarnoma, Ashtarxoniylar, Mang‘itlar, rus-tuzem maktabi, g‘aspirali, jadidlik, qatag‘on.

Mavzu bo‘yicha takrorlash uchun savollar.

1. XVI-XVII asrlarda Movarounnahrda kechgan madaniy jarayonlari umumiy izohlang.
2. XVI-XVII asrlarda yaratilgan qanday san‘at asarlari va me’morchilik yodgorliklarini bilasiz?
3. XVII asrning birinchi yarmida Movarounnahrda ro‘y bergan madaniy tanazzulning sabablari nimada?
4. XVIII-XIX asrlarda adabiyot va san‘atga oid qanday yirik asarlar yaratilgan?
5. XVIII-XIX asrlarda Xiva, Qo‘qon va Buxoroda barpo etilgan me’morchilik obidalaridan qaysilarini bilasiz?
6. Turkistoni zabt etilishi madaniy hayotga qanday ta’sir qildi?
7. Turkiston ma’naviy hayotida jadidchilik qanday o‘rin tutdi?
8. Jadidchilik Turkistonda milliy madaniyatni tiklashda qanday o‘rin tutdi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q.-T., 1998
2. Bartold V.V. Turkiston madaniy hayoti tarixi. -L., 1967
3. Buxoro tarixi. -T., 1976

4. Samarqand tarixi. 2-jild. -T., 1969-70
5. Xorazm tarixi. -T., 1976
6. O'zbekiston tarixi. I-tom. O'zbekiston CHor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. -T., 2000.

11-Mavzu. SOVETLAR DAVRIDA O'ZBEKISTONNING MADANIY HAYOTI.

Ma'ruza rejasi:

1. 1920-30- yillarda O'zbekistonda milliy madaniyatda o'zgarishlarning amalga oshirilishi.
2. Ta'lim, fan va madaniyatning hukmron mafkura manfaatlariga bo'ysundirilishi.
3. Jamiyat madaniy-ma'naviy hayotiga «rivojlangan sotsializm» g'oyalarining singdirish harakatlari, milliy munosabatlarning keskinlashuvi.
4. «Qayta qurish» davrida O'zbekistonning madaniy hayoti.

1. 1917- yil boshlarida Turkistonda tub erli aholi uchun xilma-xil maktab turlari: boshlang'ich diniy maktablar, madrasalar, yangi usul maktablari, rus-tuzem maktablari mavjud edi. Ulardan tashqari, rus maktablari, gimnaziya, o'qituvchilar seminariyasi ham mavjud edi. Fevral voqealaridan keyin Samarqandda yirik millatparvarlar Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Akobir SHomansurzoda, Said Ahmad (Vasliy), Saidahmadxo'ja Siddiqiy, Mardonquli SHomhammadzoda maktablarda islohotlar qilish fikri bilan maydonga chiqdilar. SHu yilning o'zidayoq Turkistonning yirik shaharlarida turli tillarda dars o'tiladigan xususiy maktablar ochildi. Abdurauf Fitrat Turkiston yoshlarini zamon talablari asosida tarbiyalash uchun malakali o'qituvchilar zarurligini ta'kidlab, iste'dodli yoshlarni Rossiyaning markaziy rayonlaridagi o'qituvchilar seminariyalariga yuborish takliflari bilan chiqdi. 1918 yil fevraliga kelib Toshkentda «Oliy ta'lim do'stlari jamiyati» ish boshladi. Uning tarkibida pedagoglar, shifokorlar, muhandislar, agronomlar va mahalliy ziyolilarning boshqalari bor edi.

Oktyabr to'ntarishidan keyin yangi sovet maktablarini tashkil etish vazifalari ilgari surildi. 1918 yil 23 martda RSFSR maorif xalq komissarligi «farmoyishiga binoan» Turkiston o'lkasi Xalq Komissarligi Kengashi O'lkasi xalq ta'limi kengashini tashkil etish haqida buyruq chiqardi. 1918 yilning o'rtalaridan boshlab yangi tipdagi maktablarning miqdori jihatida tez o'sishi ko'zga tashlanadi. 1918 yil yozida Samarqandda «musulmon o'qituvchilari uchun pedagogik kurslar» ochildi. Toshkentda tub erli aholi uchun o'qituvchilar kurslari ochildi. 1918 yil 18 iyunda Toshkentda musulmon o'qituvchilar institutida mashg'ulotlar boshlandi, u «yangi tashkil etilayotgan boshlang'ich bilim yurtlari»ga o'qituvchilar tayyorlay boshladi. Institutda Abdurauf Fitrat, Ismoil Haqqiy, Kamol SHamso, Munavvar Qori, Ibrohim Ismoilov (mudir), Anna Poroykova va boshqalar dars berishdi.

Tinglovchilarning ko'pchiligini madrasa va rus-tuzem maktablarini bitirganlar tashkil qilar edi.

Noyabrda Turkiston XK Kengashi cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan ajratish haqida dekret chiqardi. SHu munosabat bilan «bilim yurtlarida Olloh qonunlarini o'qitish» ta'qiqlandi. Faqat «musulmon bilim yurtlariga nisbatan» istisno saqlab qolindi. Bu davrda targ'ibot uchun ko'rgazmali maktablar tashkil etilishiga katta e'tibor berildi. Masalan, 1919 yili Toshkentning Eski shahar qismida, Beshyog'ochda Almaiy nomidagi 1- va 2-bosqich maktabi ochildi. Uning huzurida maktab-internat ham bor edi. Mashg'ulotlar matematika, tarix, kimyo, fizika va boshqa fanlarga jihozlangan xonalarda o'tilgan. Maktablarda turli tugaraklar ishlab turgan. Masalan, musiqa tugaragiga YUnus Rajabiy va Inog'om Ikromov rahbarlik qilgan. SHuningdek, drama tugaragi va boshqa tugaraklar ham ish olib borgan. Taniqli pedagog V.F.Lubensev tomonidan Toshkentda tashkil qilingan K.Libknext nomli tajriba mehnat maktabi shuhrat qozondi. 1919 yilning oktyabrida Maorif xalq komissarligining yo'riqnomasi bilan boshlang'ich etti yillik maktabga «butun etti yil davomida tarbiya prinsipi sifatida majburiy qo'l mehnati» kiritildi. Rossiyadagi kabi, Turkistonda ham mehnat maktablari, ularda o'quvchilar maktablari-kommunalar tashkil etilib, ularda o'quvchilar faqat ma'lumot olmasdan, shu bilan birga «yangi ijtimoiy tuzum ruhida mehnat tarbiyasi»ni ham oladigan bo'ldilar.

1917—yilda xalq ta'limida boshlangan o'zgarishlar 1920 yilda to'xtab qoldi. Buning asosiy sababi moddiy ta'minot va kadrlarning etishmasligida edi.

1918 yil 21 aprelda Turkiston xalq universiteti takil etildi. Uning ixtiyoriga Toshkentdagi bir qancha maktablar, Turkiston xalq kutubxonasi, Xalq muzeyi va konservatoriyasi berib qo'yilgan edi. Universitet tarkibida ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq xo'jaligi va texnika fakultetlari ish boshladi. 1920 yilning oxirlariga kelib, universitetda ta'lim oluvchilarning 60%ini mahalliy millat vakillari tashkil qilgan. 1918-1920 yillarda Xalq universitetida O'zbekiston madaniy hayotining taniqli arboblari G.Abdurashidov, A.A.Divaev, Abdulla Qodiriy, Murod Hoji, G.N.CHerdansev, R.YUsupbekov va boshqalar faoliyat ko'rsatgan.

1919 yilda Samarqandda o'tmish yodgorliklarini muhofaza qilish doimiy komissiyasi ta'sis etildi. Keyinroq, Toshkentda muzey ishlari, o'tmish yodgorliklarini, san'at va tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi ishlay boshladi. 1918-1920 –yillarda mahalliy va rus tillarida bolshevikcha ruhda o'nlab nomdagi yangi gazeta va jurnallar nashr etildi. Ular jumlasiga «Ishtirokiyun», «Xalq dorilfununi», Namanganda «Ishchi qalqoni», Samarqandda «Mehnatkashlar tovushi», Qo'qonda «Xalq gazetasi» kirgan. Keyinchalik ularga «Uchqun», «Qizil yulduz», «Qizil bayroq» kabi respublika gazetalari qo'shilgan. SHuning bilan birga bolsheviklar rahbariyatining fan va madaniyat sohasida o'tkazayotgan siyosatining sinfiy mohiyati ko'zga tashlana boshladi. Bu «Din-xalq uchun afyundir» degan prinsip asosida ateistik targ'ibot kuchaytirildi. Oqibatda, O'rta Osiyoning at-Termiziy, al-Buxoriy, Ahmad YAssaviy, Bahouddin Naqshband, Xo'ja Ahror singari mashhur ilohiyotchi olimlarining faoliyati «o'rta asr jaholati» sifatida qoralandi.

Oktyabr to'ntarishidan keyin yaratilgan yo'qsil proletar adabiyotining mahalliy xalqlar milliy manfaatlaridan yiroq ekanligini ko'rgan Fitrat va uning maslakdoshlari «chig'atoy tili»ning sofliğini saqlab qolish maqsadida «CHig'atoy gurungi» tashkilotiga asos soldilar. «Gurung» o'zbek tilining sofliğini saqlab qolish bilan bir qatorda xalq qo'shiqlarini va umuman madaniy merosni to'plash, yoshlarni millatparvarlik ruhida tarbiyalash, o'zbek milliy madaniyatini jonlantirishni vazifa qilib qo'ydi. Fitrat va Cho'lpon boshliq bu guruh bolsheviklarning mavqei mustahkamlanib borayotganligiga qaramay milliy mustaqillik yo'lida ijod qildilar. H.H.Niyoziy, S.Ayniylar rahbarligidagi boshqa guruh bolsheviklar tomoniga og'a boshladilar.

O'tmishda o'zbek xalqining teatr san'ati asosan masxarabozlar va qiziqchilardan tashkil topgan xalq havaskorlik teatridan iborat bo'lgan. 1917 yili Toshkentda Abdulla Avloniy tomonidan tashkil etilgan «Turon» truppasi faoliyatini professional o'zbek teatrining boshlanishi deb hisoblash mumkin. 1918 yili Farg'onada H.H.Niyoziy tomonidan tashkil etilgan «Musulmon truppasi» Turkfront Siyosiy boshqarmasi ixtiyoriga o'tkazildi va «O'lka musulmon siyosiy drama truppasi» deb qayta nomlandi. Truppa repertuarini asosan Hamzaning «Zaharli hayot», «Boy ila xizmatchi», «Farg'ona fojeasi», «Kim to'g'ri?», «Tuhmatchilar jazosi» kabi dramalari tashkil etdi. Mashhur artistlardan Qori YOqubov, Hoji Siddiq Islomov va boshqalar faoliyatlarini shu truppada boshlagan edilar. Aktyor va rejissyor Mannon Uyg'ur (Majidov) «Turon» truppasi asosida K.Marks nomli dramatik truppa tashkil etdi. Truppa tarkibiga yosh aktyorlardan A.Hidoyatov, O.Jalilov, S.Olimov, T.Ibrohimov, F.Umarovlar kirishdi. Truppa dastlab Uyg'urning «Turkistonlik tabib» asarini sahnaga qo'ydi. Hamza asarlariga hamohang «Fan qasri», «12 soatli hokimiyat» pesalari qo'yildi. Bu davrda o'zbek pesalaridagi asosiy mavzu «o'tmish sarqitlariga qarshi kurash», diniy aqidalar va eski oila turmushi an'alarini yangi g'oyaviy siyosiy vaziyat bilan bog'lagan holda tanqid qilishdan iborat edi.

2. 1920 yillarning II yarmi- 30 yillarda sovet hokimiyati asosiy e'tiborini mamlakatning siyosiy va iqtisodiy mavqeini mustahkamlashga qaratdi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida madaniyat va uni boshqarish jabhalarida demokratik tamoyillar mavjud bo'lib, hukumat mahalliy aholining urf-odatlarini va o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olishga majbur bo'lgan edi. Keyinchalik esa, ma'muriy-buyruqbozlik usullari keng quloch otib borishi bilan yalpi ko'rsatkichlar ketidan quvish, bolshevikcha «madaniy inqilob» yo'li ustivorlik qila boshladi. Hukmron kuchlarning uzoqni ko'zlamagan va yaxshi o'ylanmagan siyosati oqibatida xalqning ma'rifatga, fanga va milliy ma'naviyatga bo'lgan intilishi siyosiy manfaatlarga bo'ysundirildi.

Sovetlarning «madaniy inqilob» tadbiri jamiyatning barcha jabhalarini, ayniqsa fan va madaniyatni o'ta mafkuralashtirib, uning har bir sohasini qamrab oldi. Bolsheviklar mafkurasi negizida asosan sinfiy kurash g'oyasi ustuvorlik qilgan. O'zgacha fikrlashga bo'lgan har qanday urinish «sinfiy dushman qarshiligi» deb baholandi. Guyo, «sinfiy dushman» ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida, ya'ni ta'limda, fanda, adabiyot va san'atda, ishlab chiqarishda mavjud bo'lib, uni qidirib topish, barchani shubha ostiga olish odat tusiga kirib bordi.

Ziyoli kadrlarni tayyorlashda sinfiy jihatdan ishonchli, aholining «mehnatkash» tabaqalaridan chiqqan kishilarni tanlab olish kerak, degan g'oya ilgari surildi.

20-yillar oxirida partiya mafkura maydoniga yana bir g'oyani-madaniy merosni inkor etish g'oyasini tashladi, bu «madaniy inqilob»ning asosiy maqsadlaridan biri edi. Ayni paytda, madaniy merosdan foydalilarini olib, keraksizlaridan voz kechish, yoki ularni zamonga moslashtirish haqida takliflar ham bo'lgan. Partiya rahbarlaridan biri I.A.Zelenskiy bu haqda shunday yozadi: «Eski madaniyat ikki qismdan iborat: moddiy qismdan, biz o'zlashtirgan ishlab chiqarish apparatida xo'jalik va texnik asos (bazis)ga bevosita yo'ldosh bo'lgan aniq fanlardan; g'oyaviy qismdan, ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyoti darajasidagina emas, balki ishlab chiqarish kuchlari va qurollari taqsimotidan kelib chiqqan (qurollar va vositalarga xususiy egalik) g'oyaviy qismdan iborat. Madaniyatning aynan shu qismini, ya'ni mehnat qurollari va ishlab chiqarish vositalariga xususiy egalik faktidan kelib chiqqan qismini biz uloqtirib tashlashimiz zarur»¹. Bolsheviklar mafkurasi tomonidan siyqalashtirilgan bunday madaniyat nafaqat qaram xalqlar uchun, balki rus xalqi madaniy hayoti uchun ham zararli bo'ldi.

RKP(b) MQning 1925 yil 18 iyundagi «Partiyaning adabiyot sohasidagi siyosati to'g'risida»gi qarori o'zbek adabiyotining keyingi taqdirida hal qiluvchi rol o'ynadi. Bu qarorga ko'ra, proletar manfaatiga xizmat qilmaydigan adabiyot namunalari burjua mafkurasining ko'rinishlari deb e'lon qilindi va ularga qarshi keskin kurash boshlandi. O'zbekiston adabiyotida markscha tanqidchilikni boshlab bergan va adabiy jarayonga rahbarlik qilgan kishilardan biri Sotti Husayn bo'lib, u «Proletar adabiyoti» degan maqolasida: «O'zbek adabiyotida hali ham katta urinni mafkuraviy ijodiy yoqdan milliy burjuaziya ruhidagi va ko'pincha yo'lovchi adabiyot ishg'ol qiladi. O'zbek proletar adabiyoti va san'ati judu-juda zaif, endi bosh ko'tarib kelmoqdadir... Buning sababi nimadir? ... CHunki proletar hali hokimiyatni ushlab qolish bilan ovvora bo'lib, san'at bobida ko'p ish qilolmadi. Ayniqsa, milliy jumhuriyatlarda yangi o'smakda bo'lgan ijodiy kuchlarga ta'sir bera olmadi» deb yozgan edi.

Proletar adabiyotiga qarshi qo'yilgan va sof milliylik ta'siridan xoli bo'lmaganligi uchun yot hisoblangan adabiyotning A.Qodiriy, A.Fitrat, A.CHo'lpon singari vakillari shu davrdan e'tiboran «yo'lovchilar» deb e'lon qilindi va ularning ijodiga turli yo'llar bilan to'sqinlik qilina boshlandi.

RKP(b) MQ qaroridan keyin barcha o'zbek yozuvchi-shoirlarini sovetlar davrini kuylash, proletar adabiyotini yaratish ishiga jalb etish kuchaydi. Bunga javoban CHo'lponning yaqin do'sti Eson afandi: «SHoir yamoqchi emas, u buyruqni qabul qilmaydi», deb chiqdi. Haqiqatan ham na CHo'lpon, na Fitrat ijodida sovetlashish jarayoni ko'rindi. SHundan keyin ularga qarshi oshkora kurash boshlandi.

30-yillarda o'zbek adabiyotining Fitrat va CHo'lpon kabi «keksa» vakillariga erkin ijod qilishga imkon berilmadi. Partiya o'z e'tiborini g'afur g'ulom, Hamid Olimjon, O'yg'un, Komil YAshin, Abdulla Qahhor kabi shoir va yozuvchilarga

¹ Зеленский И. В борьбе за культуру «За партию». 1928, № 7. –С.12.

kommunistik ruhni singdirishga qaratdi. Ular o'z asarlarida Lenin va Stalin, kommunist obrazlarini yaratishlariga, rus «og'a»si ta'sirida o'zbek kishisining ongi shakllanishiga e'tiborlarini kuchaytirishlari lozimligi o'qdirildi. SHunga qaramasdan adabiyotimizda umrboqiy asarlar yaratildi. A.Qodiriyning «O'tgan kunlar», A.Qahhorning «Sarob», CHO'lponning «Kecha va kunduz», Oybekning «Qutlug' qon», S.Ayniyning tarixiy va avtobiografik romanlari maydonga keldi. Ammo, 1929-30-yillardagi «tozalash» bahonasida davlat va partiya o'zbek adabiyoti va madaniyatining yirik namoyandalari A.Qodiriy, A.Fitrat, A.CHO'lpon, Elbek, Usmon Nosir, g'ozil YUnus, g'ulom Zafariy va boshqalarni «xalq dushmanlari» deb e'lon qildilar.

Sovetlashtirish siyosati kino san'atiga ham kirib bordi. 20-yillarning o'rtalarida O'zbekistonda davlat kinotrestlari va «SHarq yulduzi» kinofabrikasi tashkil qilindi. SHu davrdan boshlab Nabi g'aniev, Komil YOrmatov, Sulaymon Xo'jaev, Malik Qayumov, Ergash Hamroev kabi «sotsialistik» ruhdagi mashhur kinochilar shakllandi. SHu yillarda Qori YOqubov tomonidan birinchi bo'lib o'zbek xalq musiqa ansambli tashkil etildi. 1926 yili birinchi musiqa teatri yuzaga keldi. U erda K.YAshin, M.Muhamedov, T.Jalilov, T.Sodiqov va R.M.Glier libretto va musiqalari asosida «Farxod va SHirin», «Layli va Majnun», «Gulsara» kabi birinchi milliy operalar qo'yildi. 1928 –yili Samarqandda O'zbekiston xalqlari musiqasi instituti ochildi. T.Sodiqov, M.Burhonov, M.Ashrafiylar uning birinchi talabalari bo'lgan.

Sovet mafkurachilari «Din xalq uchun afyundir» deyilgan marksistik shiorga amal qilib, islom dinining manaviy-madaniy qimmatini inkor etish uchun unga nisbatan «sotsialistik turmush tarziga mos kelmaydigan» eski, qoloq, reaksion qarashlar degan ustqurmani tanlab oldilar. Partiya va davlat arboblari orasida islom dini O'rta Osiyodagi mahalliy millatlarning mustamlakachilik zulmiga va ruslashtirishga qarshi rahnamolik qiladi degan fikr mavjud edi. SHuning uchun ham 30-yillarda dinga va ruhoniylarga qarshi ochiqdan-ochiq «urush» e'lon qilindi. Buning uchun «Kurashchan xudosizlar» tashkiloti tuzilib, barcha korxona va tashkilotlarda uning bo'limlari ishlab turdi. Uning faoliyatida yosh qizlarni turmushga berish, qalin olish, ayollarni xo'rlash kabi hollarni oldini olishda ijobiy natijalarga erishilgan bo'lsa-da, biroq dinga e'tiqodi kuchli kishilarga nisbatan shafqatsiz bo'lib, salbiy rol o'ynadi. Bu tashkilot bergan malumotlar asosida respublika hukumati tomonidan 1931 yilda Farg'ona, Toshkent va Bekobodda bir qator masjidlar, cherkovlar va diniy maktablar yopib qo'yildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonning teatr va musiqa san'ati arboblari fashizmga qarshi faol kurashchilar safida bo'lishdi. Bu davrda O'zbekistonda 51 ta teatr (shundan 35 tasi mahalliy va 16 tasi evakuatsiya qilingan edi) ishladi. Ular safida Hamza nomidagi Akademik teatr, A.Navoiy nomidagi opera va balet teatri, Muqimiy nomidagi musiqa teatri, M.Gorkiy nomidagi rus drama teatri va boshqa teatrlar bor edi. Ularning sahnalarida K.YAshinning «O'lim bosqinchilarga», I.Sultonning «Burgutning parvozi», H.Olimjonning «Muqanna», Uyg'un va Izzat Sultonning «Alisher Navoiy» spektakllari va boshqalar qo'yildi. Umuman, 1941-44-yillarda O'zbekiston teatrlari 203 ta yangi postanovka qo'yidilar, 13568 ta spektakl va konsert qo'yib, 6667303 tomoshabinga xizmat

ko'rsatdilar. Frontlarda tashkil etilgan o'zbek konsert brigadalari tarkibida H.Nosirova, Tamaraxonim, S.Eshonto'raeva, M.Turg'unboeva, A.Hidoyatov, O.Xo'jaev, G.Rahimova, M.Qoriyoqubov, K.Zokirov, SH.Burhonov kabi san'at arboblari bor edi.

Bu davrda o'zbek kinematograflari evakuatsiya qilingan hamkasblari bilan birgalikda 10 ta ovoqli badiiy film yaratdilar. Ular orasida «Tohir va Zuhra», «Suxe-Botir», «Ikki Jangchi», «Nasriddin Buxoroda» katta shuhrat qozondi.

1946-1985-yillarda Markaz ideologlari tomonidan o'ylab topilgan noilmiy va nohayotiy g'oyalar ta'sirida O'zbekistonda ham maorif, oliy ta'lim, ilm-fan, san'at siyosilashgan holda rivojlanishga majbur etildi. Bu davrda barcha milliy respublikalar madaniyatini o'zida mujassamlashtirgan yagona «sovet madaniyati»ning yaratilganligining e'tirof etilishi Ittifoq tarkibidagi barcha xalqlar ma'naviyatining keyingi yo'nalishlarini belgilab berdi. Demokratik jarayonlarga barham berilib, milliy madaniyatlarning «rivoji» maxsus qolipga solindi. O'sha kezlarda sovetlar mamlakati bo'ylab yangi qatag'on pallasini boshlangan bo'lib, M.SHayxzoda, M.Ismoilov, SHuhrat, S.Ahmad, SHukrullo singari yozuvchilar «temir qafasga» tashlangan edi. SHunday sharoitda «Oltin vodiya shabadalar» romanini yaroqsizga chiqargan V.Zohidovning maqolalari Oybek taqdirida fojeali rol o'ynadi. Oybekning Amir Temur va Boburga bag'ishlangan dostonlari tugallanmay qoldi. Kommunistik mafkura adibning vafotidan keyin ham bu dostonlarni 20 jildlik "Mukammal asarlar to'plami"ning so'nggi jildida bosib chiqarishga yo'l qo'ymadi.

Sovet jamiyatida o'ta qiyinchilik bilan bo'layotgan ba'zi ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida A.Qahhor 1967 yili, tavalludining 60 yilligiga bag'ishlangan kechada so'zlagan nutqida: «Men partiyaning oddiy soldati emas, ongli a'zosiman», degan fikrni bildirdi. Bu partiya rahbarlari nazarida partiya siyosatiga qarshi shakkoklik sifatida qaraldi. Aslida esa, bu insonning oddiy fuqarolik huquqlarini himoya qilishga bo'lgan istak edi.

Xrushchev davrida sovetlar jamiyatida paydo bo'lgan ba'zi ijobiy o'zgarishlarga qaramasdan adabiyot vasan'atga nisbatan siyosiy ta'qib saqlanib qoldi. Jumladan, E.Vohidov "O'zbekim" qasidasi butun bir xalqning uyg'onishiga turtki berishi mumkinligi uchun, A.Oripov "Men kimga suyangayman, birinchi muhabbatim" satrlari orqali guyo partiyaning ulug'vor roldan ko'z yumganligi uchun tanqid qilindi.

Urushdan keyingi yillarda o'zbek san'ati ham murakkab va ziddiyatli davrni boshdan kechirdi. Teatrda sotsialistik realizm uslublarining chuqur kirib borishi, uning milliy-an'anaviy asoslarda rivojlanishiga imkon bermadi. Bu davrda sahnaga qo'yilgan "Tohir va Zuhra", "Farhod va SHirin", "Alpomish", "Navoiy Astrobodda", "Muqimiy" kabi milliy-tarixiy asarlar "sinfiylik"ka moslashtirilib, ularda "ezuvchi sinflar"ning "zo'rovonliklari" bo'rttirib ko'rsatildi. Ayni paytda "Toshbolta oshiq", "Oltin devor", "Kelinlar qo'zg'oloni" va b. milliy ruhda ommabop asarlar yaratilib, ular xalq e'tiborini qozondi. 1971 - 80 yillarda 14 jildlik O'zbek ensiklopediyasi nashr etildi. Biroq, ma'muriy – buyruqbozlik tizimi ma'naviyat va fanning erkin, ijodiy rivojlanishiga imkon bermasdan ularning tanazzulini chukurlashtirdi. Ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlarni mafkura

“andozasi”dan chiqarmaslikka harakat qilindi. Bu fanlar olimlariga “rivojlangan sotsializm” davri, uning “tarixiy ahamiyati”ni o‘rganish haqida “ko‘rsatmalar” berdi. Bu davrda matbuot “sotsialistik madaniyat”ning targ‘ibotchisi, sifatida partiyaning “o‘tkir” mafkuraviy “quroli”ga aylandi.

Qatag‘onlik harakatlari Ikkinchi jahon urushidan keyin ham to‘xtamadi. 1949-1952 yil ziyolilarga qarshi hujum boshlandi. O‘z KP (b) MK ning 1949 y. 25 iyunida qabul qilingan “O‘zbekiston yozuvchilar soyuzining ishi haqida” nomli qarorida ayrim o‘zbek yozuvchilarida millatchilik va milliy cheklanish, o‘tmishni ideallashtirish va eski feodal madaniyatga sig‘inish elementlari paydo bo‘layotganligi tanqid qilindi. “Millatchilik kayfiyatlariga berilgan”likda ayblangan bunday yozuvchilar orasida A.Qahhor, Oybek, Mirtemir, J.SHaripov, M.Boboev, H.g‘ulom, A.Qayumov, M.SHayxzoda, Tuyg‘un va b. bor edi. Adabiyotda o‘z yo‘lini topishga, va o‘zbek adabiyoti tarixi an‘analarini rivojlantirishga intilgan yozuvchilar ta‘qib qilindi. Matbuot sahifalarida “millatchilar”, “panislomchilar”ga qarshi kurashlar avj oldi. “Jiddiy g‘oyaviy xatolari va buzg‘unchiliklari uchun” I.Sulton, T.To‘la S.Abdulla, Habibiy va Boshqalar ayblandilar. 1951 y. 25 yanvarda SHukrullo, G.Alimov, YOng‘in Mirzo, M.SHayxzoda va boshqalar qamoqqa olinib 25 yilga ozodlikdan mahrum qilindilar.

Qatag‘onlik harakatlari o‘zbek folklorchiligini ham chetlab o‘tmadi. Jumladan, o‘zbek xalqi eposi “Alpomish” dostoniga ham o‘tmishni ideallashtirish va millatchilik kayfiyatlarini yoyish kabi ayblar qo‘yildi. SHuningdek, faylasuf V.Zohidov “burjua - millatchiligiga xos jiddiy xatolar qilganlikda”, tarixchi olim A.Boboxo‘jaev “panturkizm g‘oyalarini yoyishga uringanlikda”, taniqli iqtisodchi olim A.Aminov “burjua millatchilari bilan aloqa qilganlikda” ayblanishib, partiyadan o‘chirildilar.

Hukmron mafkura o‘zbek qo‘shiqchilik san‘atida milliy ruhni yo‘q qilishga urinsada, u urushdan keyingi yillarda o‘ziga xos yo‘nalishda rivojlandi. 1951 yili 8 aprelda respublika hukumati tomonidan qabul qilingan «O‘zbekistonda musiqa san‘atining ahvoli va uni yanada rivojlantirish to‘g‘risida»gi qarori o‘zbek qo‘shiqchilik san‘atining rivojida muhim o‘rin tutdi.

Markazning mamlakat miqyosida sodir bo‘layotgan tushkunlik holatidan xalqni chalg‘itish maqsadida vaziyatni “oqartirib”, “bo‘yab” ko‘rsatish taktikasi tanglik holatini bartaraf eta olmadi. Turg‘unlik yillarida siyosiy aqidaparastlikka e‘tibor yanada kuchaydi. Bu hol, ayniqsa, davlat va jamoat arbobi, yozuvchi, O‘zR KP MQning birinchi kotibi SHarof Rashidov vafoti (1983 y. 6 ok-tyabr)dan so‘ng siyosiy hokimiyatni egallagan I.Usmonxo‘jaev ma‘muriyati davrida yaqqol namoyon bo‘ldi. Respublikaning yangi rahbariyati, asosan, Markazning “ko‘rsatmasi” bilan ish tutib, uning topshiriqlarini so‘zsiz bajarish bilan mashg‘ul bo‘ldi. Bu davrda namoz o‘qish, islom farzlariga rioya qilish, “Qurbon” va “Ro‘za” hayitlari, “Navro‘z” bayramlari “eskilik qoldiqlari” sifatida qoralandi. Kommunistik mafkura o‘z g‘oyalarini singdirish uchun barcha usul va vositalardan foydalansada, biroq ular xalqning qalbidan joy ololmadi. SHunday vaziyatda, “paxta ishi”, “o‘zbeklar ishi” degan bahonalar o‘ylab topildi. Natijada, 80 -

yillarning o'rtalarida O'zbekistonda qonunga xilof ravishda yashirin qatag'onlik harakatlari yanada kuchaydi.

80-yillarning o'rtalaridan boshlangan «qayta qurish» madaniyat sohasini ham qamrab oldi. «Qayta qurish»ning maqsadi «ko'zga tashlanib» turgan ayrim «qusurlar»ni engil ta'mirlashdan iborat edi. Bu davr ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun uyg'onish va hurfikrlilik davri bo'ldi. Tarix, falsafa, ayniqsa Vatan tarixini o'rganish, uning uslubiyatiga, «oq dog'lar»iga doir masalalar atroflicha muhokama etila boshladi. Biroq, mustabid tuzum milliy o'zlikni anglashga tish-tirnog'i bilan qarshilik ko'rsatar, jamiyatdagi mavjud ziddiyatlar, nuqsonlar, illatlar sovet tuzumi, kommunistik mafkura mahsuloti ekanligini yashirishga urinar edilar. SHunga qaramasdan, o'zbek ziyolilarining sa'y-harakatlari bilan milliy-madaniy merosni tiklash, tarixiy yodgorliklarni saqlash, olib chiqib ketilgan yodgorliklarni qaytarish asosiy vazifalardan biriga aylandi. SHu asosda O'zbekistonda «Meros» dasturi amalga oshirila boshlandi. Bu davrda ziyolilar sovet jamiyati hayotini, mamlakatimizda sodir bo'lgan voqealarni tahlil qilish imkoniga ega bo'ldilar.

80-yillarda O'zbekiston teatr san'atida «real hayotga» murojaat qilish hollari ko'rina boshladi. M.Boboev, SHukrillo, SH.Boshbekov asarlarida ma'muriy-buyruqbozlik davrida respublikada paydo bo'lgan muammolar tanqid qilindi. Ayniqsa SH.Boshbekovning «Temir xotin» asarida muhim ijtimoiy masalalar ustida fikr yuritiladi.

Teatr san'atida buhronni yuzaga keltirgan sabablardan yana biri madaniyatda milliylik va baynalmilallik nisbatining buzilishi edi. Masalan Muqimiy nomli o'zbek davlat musiqali drama teatrida an'anaviy asarlar o'rniga «Xotinimning eri», «Poltavalik Natalka», «YOlg'onchi darkor» kabi tarjima asarlari paydo bo'lgan.

«Qayta qurish» madaniy-ma'rifiy muassasalarning moddiy-texnika bazasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Masalan, 1985-90 –yillarda respublikada madaniyat maskanlarining soni 55 taga, kutubxonalar soni 93 taga kamaygan. 1989 yilda O'zbekistonda madaniy-ma'rifiy maqsadlar uchun aholi jon boshiga 3,6 so'm mablag' ajratilgan, xolos. Bu ittifoq darajasidagi eng past ko'rsatgich edi.

Umuman olganda, «qayta qurish» o'zbek milliy madaniyatidagi muammolarni hal eta olmadi, aksincha, ularni yanada keskinlashtirib yubordi.

Tayanch tushunchalar:

Madaniy «inqilob», YAngi Iqtisodiy Siyosat, Qatag'onlik siyosati, «CHig'atoy gurungi», «Sotsialistik realizm», «Rivojlangan sotsializm», «Qayta qurish», Oshkoralik, Milliy madaniyat.

Mavzu bo'yicha takrorlash uchun savollar.

1. XX asrning boshlarida o'zbek adabiyoti va san'atida qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
2. XX asrning 20-yillari boshlarida Xorazm va Buxoro xalq respubliklarida maorif va madaniyatga munosabat qanday edi?
3. Sovetlar hukmronligi davrida milliy madaniyatning ahvoli qanday edi?
4. Qatag'onlik siyosati o'zbek adabiyoti va milliy san'atiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

5. Jadidchilik Turkistonda milliy madaniyatni tiklashda qanday o‘rin tutdi?
5. «Qayta qurish» siyosati milliy madaniyat va san’atda qanday rol o‘ynadi?
6. «Sotsialistik realizm» deganda nimani tushunasiz?
7. «Rivojlangan sotsializm» davrida o‘zbek adabiyoti va milliy san’ati qanday ahvolda edi?

12-Mavzu. MILLIY ISTIQLOL VA O‘ZBEKISTONDA MADANIY HAYOT.

Ma’ruza rejasi:

1. Ma’naviy ma’rifiy islohatlar – jamiyat taraqqiyotining ustivor yo‘nalishi sifatida.
2. Ta’lim tizimining rivojlantirilishi va madaniyat.
3. Hozirgi bosqichda madaniy hayot.

Har qanday jamiyat taraqqiyoti, uning u yoki bu vaqt va makondagi darajasi ko‘p jihatdan fuqarolar ma’naviyati, turmush tarzi, kishilarning ma’naviy-moddiy, ijtimoiy ehtiyojlari hamda ularning qay darajada qondirilishiga bog‘liqdir. Mustaqillik davrigacha va undan keyingi o‘tgan tarixan qisqa muddat ichida ro‘y bergan holatlar, jamiyat ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy va tarbiyaviy-mafkuraviy sohasidagi o‘zgarishlar bizga sho‘rolar mustabid tuzumi hamda istiqlol yillarida O‘zbekistonning real hayotida xolisona javob izlashga va unga erishishga imkon beradi.

Uzoq ming yilliklar tarixi shundan dalolat beradiki, o‘zbek milliy davlatchilik tarixi eng avvalo ma’naviyat-ma’rifatning jamiyat hayotida muhim o‘rin egallaganligi bilan chambarchas bog‘liqdir. Ushbu azaliy an’anaga mustaqillik yillarida ham alohida e’tibor berilishi juda ahamiyatli bo‘ldi. Qayd etish lozimki, istiqlolning dastlabki davrlaridanoq madaniyatning metodologiyasi o‘zgardi. Agarda, sho‘rolar mustabid tuzimi davrida madaniyatning asosiy vazifasi jamiyat a’zolarining kommunistik mafkura va soxta g‘oyaga e’tiqodini mustahkamlashga safarbat etish bo‘lsa, istiqlol davrida uning maqsadi tamomila o‘zgardi.

Xo‘sh, bular nimalarda ko‘rindi? Xususan, eng avvalo, mamlakat xukumati, Prezidentning ma’naviy-ma’rifiy omillariga nisbatan munosabati shakllandi. Jumladan, ma’naviy-ma’rifiyo islohatlar davlat siyosatining asosiy ustivor yo‘nalishi, deb hisoblandi. Joylarda ma’naviyat bilan bog‘liq shularning amalga oshirilishi uchun butun ma’suliyatning hokimlar, vazirliklar, idoralar, tashkilotlarning birinchi rahbarlari zimmalariga yuklatilishi juda katta ijtimoiy ahamiyat kasb etdi.

Ikkinchidan, ma’naviyati yuksak millat va davlatnigina kelajagi buyuk bo‘lishi mumkin ekanligi to‘g‘risidagi ijtimoiy fikr shakllana boshlandi. Darhaqiqat iqtisodiy-siyosiy omillarning har qanday davlat, millat hayotidagi o‘rni va roli kattadir. Biroq, ma’naviy omillargina jamiyatda sodir bo‘lgan barcha muammolarni had etishga qodir omil ekanligi endi haqiqatdir.

Uchinchidan, ma’naviyat va ma’rifat jamiyatni poklantiruvchi kuch ekanligi e’tirof etilmoqda, zero sho‘rolar mustabid tizimi davridan qolgan yaramas

«ma'naviy» merosdan poklanmasdan turib istiqloлга xizmat qiladigan, fuqarolar qalbi va ongini yangilashga qodir ma'naviyatni shakllantirish mumkin emas.

To'rtinchidan, istiqloл davri O'zbekiston jamiyati ma'naviyatining eng muqaddas maqsadlaridan biri – o'tmish tarixiy-madaniy, ilmiy, ahloqiy-mafkuraviy, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlariga sho'ro davrida tarkib topgan munosabat kabi «illat» sifatida emas, aksincha, jamiyatni poklantiruvchi va kelajakni ma'naviy jihatdan mustahkamlovchi omil asnosida qarashdan iborat jamoatchilik fikri shakllanadi.

Beshinchidan, istiqloл davrida ma'naviyatning har qanday siyosiy hukmron mafkuralardan holiligi, mushimi, shakllanayotgan milliy mafkuraning ma'naviyat bilan uyg'unligi ta'minlandi. Mamlakat Prezidenti Islom Karimov qayd etganidek, mustaqillik davrida bajarilishi lozim bo'lgan eng ustivor vazifa «xalqimiz orasida katta ma'rifiy-amaliy ishlarni olib borib, milliy mafkuramizga kuch-quvvat beradigan, uni yangi-yangi marralar sari safarbar etadigan, keng ommaga ta'sir o'tkazishga, xalqni o'ziga tarafdor etishga xizmat qiladigan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy manbalarni to'g'ri belgilab olishdir»²³.

Haqiqatdan ham, mustaqillik yillarida ma'naviyat va ma'rifatning ijtimoiy maqsadi aniqlab olindi, uning bajarilishi lozim bo'lgan vazifalari belgilandi. Ana shunday sharoitda jamiyat fuqarolari tomonidan bildirilgan ijtimoiy ehtiyoj – ma'naviy-ma'rifiy sohalarda yangi asr va umuman, uchinchi ming yillikdagi bosh g'oya qanday bo'lishi aniqlandi.

Xo'sh, hozirgi va yangi ma'naviyat sohasidagi bosh g'oyamiz nimalardan iborat? Mazkur savolga javobbera turib, I.Karimov quyidagilarni yozadi: «Modomiki biz huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyati qurayotgan ekanmiz, ma'naviyat sohasidagi yigirma birinchi asrga mo'ljallangan harakat dasturimiz ham ana shundan kelib chiqmog'i darkor. YA'ni erkin fuqaro-ongli yashaydigan, mustaqil fikrga ega bo'lgan shaxs ma'naviyatini kamol toptirish bizning bosh milliy g'oyamiz bo'lishi zarur.

Darhaqiqat, mustaqil O'zbekistonda istiqloл ma'naviyat sohasida mavjud bo'lgan vazifalar ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy barqarorlik sharoitida muttasil ravishda badarilib kelinmoqda. CHunonchi, agar istiqloлning dastlabki yillarida jamiyat ma'naviyo haqtida turgan eng bosh vazifa fuqarlarda sho'rolar davriga xos tafakkurni eskicha fikrlash sarqitlarini bartaraf etish edi. Mazkur masalada qator yutuqlarga erishildi. Biroq, bu borada hali talay ishlarni bajarish lozim»²⁴.

Ikkinchi, eng muhim vazifalaridan yana biri erkin fuqarolik jamiyatining ma'naviyatini shakllantirishdir, zero «ozod, o'z haq-huquqlarini yaxshi taniydigan, boqimandalikning har qanday ko'rinishlarini o'zi uchun or deb biladigan, o'z kuchi va aqliga ishonib yashaydigan, ayni zamonda o'z shaxsiy manfaatlarini halq, Vatan manfaatlari bilan uyg'un holda ko'radigan komil insonlarni tarbiyalashdan iboratdir»²⁵.

²³ Каримов И. Ыз келажакимизни Ыз =ылимиз билан =урмо=дамиз. Т., 1999. 16-бет

²⁴ Ыша жойда. 18-бет.

²⁵ Ыша жойда. 19-бет.

Istiqlol yillarida O'zbekiston madaniyati xususida fikrlash asnosida alohida qayd etilishi lozim bo'lgan masalalardan yana biri- ma'naviyat sohasidagi davlat siyosatining tobora konkretlashib borishi, vazifalarni hal etish yo'llarining oydinlashuvidir.

Ma'naviyat jamiyat a'zolarini ruxan poklantiruvchi, qalban ulg'aytiruvchi, inson ichki dunyosiga, irodasiga kuch-quvvat beruvchi, milliy vijdonini uyg'otuvchi va doimiy harakatdagi konkret kuchdir. SHunday ekan, ma'naviyatga umummiy tarzda munosabatda bo'lish xatodir, zero har bir fuqaroning ma'naviy-mafkuraviy, komillik darajasi bir xil bo'lmagani kabi, ularning bunday sifatlarini uyg'unlashtirib turuvchi ko'rinishlari ham konkretidir.

Xususan, yangi asr bo'sag'asidagi eng asosiy vazifamiz nimadan iborat? Mamlakat prezidentining ta'kidlashicha, ma'naviyat sohasidagi strategik maqsadimiz – «milliy qadriyatlarimizni tiklash, o'zligimizni anglash, milliy g'oya va mafkurani shakllantirish, muqaddas dinimizning ma'naviy hayotimizdagi o'rnini va hurmatini tiklash kabi mustaqillik yillarida boshlangan ezgu ishlarimizni izchillik bilan davom ettirish, ularni yangi bosqichga ko'tarish va ta'sirchanligini kuchaytirishdir»²⁶. YUqorida bildirilgan fikrdan tabiiy ravishda kelib chiqayotgan xulosa shundan iboratki, istiqlolning hozirgi bosqichida ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ishlarning tashkil etilishidan, endi, bunday ishlarning samaradorligiga erishish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xo'sh, ma'naviyat sohasidagi ishlarning samaradorligini oshirish deganda nimani tushunish mumkin? Umuman, madaniy-mafkuraviy sohasidagi ishlarimiz jamiyatni ma'naviy yuksaltirishga qodir-mi?

SHu o'rinda qurilayotgan demokratik, huquqiy insonparvar jamiyat yuksak ma'naviy va ahloqiy qadriyatlarga tayanishini bu jarayon esa milliy g'oya va milliy mafkuraga, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga asoslanishini alohida qayd etish juda muhimdir.

Agar, istiqlolning dastlabki yillarida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlardan ko'zlangan maqsad sho'ro mustabid tizimi asoratlaridan qutulish, jamiyatida ma'naviy yaqdollik yaratishdan iborat bo'lgan bo'lsa, endi esa, ijtimoiy hamkorlik, komil insonni tarbiyalash ustivor tavsifga ega bo'lmoqda. Ma'naviyatning mamlakatda demokratik, huquqiy, qudratli davlat qurish yo'lidagi muhim omil ekanligi endi hech kimga sir emas.

O'zbekistonning hozirgi taraqqiyot bosqichida ma'naviy omillar hamda millatlararo munosabatlar masalasiga qarash ham tubdan o'zgardi. CHunonchi, istiqlolning dastlabki davrlarida «soxta baynalmilallik» oldida yurak oldirib qo'ygan hamda xadiksirash kasalidan xoli bo'lmagan holda har qanday milliylikni ulug'lash va har qanday «bayanalmilallik»dan qochish xissiyoti yuzaga kelgan edi. Bunday jiddiy va qat'iy kutblilik, tabiiyki, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotiga, ayniqsa, millatlararo munosabatlar masalasiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin edi.

SHuning uchun ham O'zbekiston hukumati madaniyatdagi milliylik va baynalmilallik nisbatini saqlashga mushim vazifa sifatida munosabatda bo'la boshladi. Ayni paytda 130 ga yaqin millat va elat yashayotgan O'zbekistonda har bir millat ravnaqi, uning barqaror taraqqiyoti, xavfsizligi va yashash kafolatlariga

²⁶ Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон шаёт–пировард ма=садимиз. Т., 2000, 24-бет.

har qanday tahdidlarning oldini olish, u yoki bu millatga mansub kishilar guruhining hudbinlik kayfiyatlarini muqarrar tarzda boshqa millat, xalq imkoniyatlarini zo‘ravonlik va zug‘um bilan chegaralab qo‘yadigan davlat siyosatining ishlab chiqilishi bu borada amaliy ishlarning samarasini oshirdi.

O‘zbekistonda istiqomat qilayotgan ko‘p millatli xalqlarning madaniy taraqqiyoti, ularning o‘zliklarini anglash jarayonlariga bo‘lgan intilishlarini qonuniy-huquqiy asosida qondirish masalalari ham mamlakat hukumati oldidagi eng muhim vazifalardan biri bo‘ldi. SHu o‘rinda 1989 yili madaniyat vazirligi huzurida respublika millatlararo madaniy markazning tashkil etilishini alohida ta’kidlash lozimdir. Agarda 90-yillarning boshlarida O‘zbekistonda 12 ta milliy-madaniy markaz faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa²⁷, hozirgi kunga kelib ularning soni 80 dan ortdi. Mustaqillik yillarida milliy-madaniy markazlar faoliyati ustidan muvofiqlashtiruvchi ishlarning qo‘lami ham ortdi va 1992 yil yanvar oyida hukumat qarori bilan Respublika Madaniy markazi tashkil etildi. Ushbu markazning bosh vazifasi qilib esa milliy madaniy markazlarga amaliy va uslubiy yordam ko‘rsatish, ular faoliyatini muvofiqlashtirish, milliy an‘ana, urf-odatlarini qaytadan tiklash, MDH va xorij davlatlaridagi baynalmilal madaniy markazlar bilan hamkorlik aloqalarini kuchaytirish, O‘zbekistonda millatlararo aloqalarni yaxshilash, ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash kabi muhim masalalar kiritildi.

Istiqlol yillarida ma’naviy-ma’rifat masalasiga jiddiy e’tibor xukumat tomonidan bu borada mukammal tarzda ishlab chiqilgan asosida ish olib borishini talab etdi. SHu asnoda 1994 yil 23 aprelda mamlakatimiz ma’naviy hayotida muhim voqea yuz berdi: prezident Islom Karimov farmoni bilan Respublika Ma’naviyat va Ma’rifat jamoatchilik markazi tashkil etildi.

Ma’lumki, sobiq ittifoq tugatilishi bilan birga uning kommunistik mafkurasi ham barham topdi. Bu munofiq, yakkahokim mafkuraning achchiq saboqlaridan xulosa chiqarib mamlakatimizning Asosiy Qonunida «Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi bo‘lishiga yo‘l qo‘yilmaydi», deb yozib qo‘yildi. SHu asnoda, jamiyatimiz hech qachon mafkura yakkaxokimligi ro‘y bermasligi uchun zarur bo‘lgan huquqiy poydevor yaratilgan. Ma’naviyat va ma’rifat jamoatchilik markazi ayni shu maqsadni ko‘zda tutib tashkil etildi²⁸.

Qayt etish lozimki, ma’naviyat-ma’rifat markazi qisqa davr ichida xalqimizning boy ma’naviy merosini o‘rganish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida mamlakit va millat kelajagini belgilaydigan ilg‘or g‘oyalarni yuzaga chiqarish bo‘yicha yirik ishlarni bajardi. SHu bilan birga, ma’naviyat va ma’rifat masalalarini bevosita jamoatchilik yo‘li bilan rivojlantirishga alohida e’tibor berilishi o‘z samarasini bermoqda.

Ushbu yo‘nalishdagi faoliyatni yanada rivojlantirish maqsadida 1996 yil 9 sentyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «ma’naviyat va ma’rifat jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to‘g‘risida» gi farmoni jamiyatni ma’naviy barqarorlashtirishda muhim

²⁷ Ўзбекистон миллатлараро шамжишатлик йылида. Т., 1996. 111-бет.

²⁸ Жыраев А. Агар огош сен... Т., 1998. 148-бет.

ahamiyat kasb etadi²⁹. Undan mazkur masalada jiddiy ijobiy o'zgarishlar bilan bir qatorda ayrim hollarda ma'naviyatning mohiyatini, uning siljishimish, farovon jamiyatga tezroq etishimizdagi qimmatini chuqur idrok etmaslik hollari mavjudligi, bu ishga daxldor rahbarlarda ma'sullik xislari past ekanligiga e'tibor qaratildi.

Farmonga asosan 1997 yildan boshlab 1 oktyabr «O'qituvchilar va murabbiylar» kuni deb e'lon qilindi, «Ma'naviyat» nashriyoti tashkil etildi, «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi qoshida «Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasi ta'sis etildi.

Bu boradagi ishlarni tartibga keltirish, faoliyat samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston respublikasi Prezidenti I.Karimov 1999 yil 3 sentyabrda «Respublika ma'naviy va ma'rifiy kengashini qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi farmonga imzo chekdi. Ushbu farmon ma'naviyat va ma'rifat davlat siyosatining ustivor yo'nalishi ekanligi to'g'risidagi g'oyani yanada mustahkamladi va yanada unga kuch berdi.

Xukumat tomonidan qurilgan tadbirlar samarasi natijasida ma'naviyat va ma'rifat jamiyatda ruhiy poklanishga, shaxs ulug'vorligini oshirishga, demokratik, huquqiy, insonparvarlik davlat qurishga mustahkam poydevor yaratdi.

2. Ta'lim taraqqiyoti, uning o'ziga xos xususiyatlari.

Insoniyat tarixida o'z ijtimoiy ahamiyati jihatidan alohida e'tiborga loyiq holatlar, qadriyatlar mavjudki, bular u yoki bu millat, elat, xalqning mavjudlik belgisi, taraqqiyot mezonini sifatida baholanishi mumkin. Millat mavjudligining ana shunday muhim belgilaridan biri ta'lim tizimi hamda yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasidir.

Darhaqiqat, ta'lim tizimi demokratik tamoyillar bilan uyg'unlashgan, uning insonparvar jamiyat barpo etish kabi zarur ijtimoiy ehtiyoj talablariga javob bergandagina u o'z oldiga qo'yga buyuk maqsad – barkamol avlodni tarbiyalash va shakllantirish vazifasini ado etishi mumkin.

Kommunistik «nazariya» tomonidan ta'lim tizimiga qo'yilgan asosiy maqsad – jamiyat a'zolarini mafkuraviy qullikka, itoatkorlikka majbur qilishdan boshqa narsa emasdi. Mafkuraviy bikiklar, erkin fikr yuritishdan iborat (shaxs daxlsizligi, demokratik tamoyillarga bepisandlik bilan munosabatda bo'lish kabi illatlar kishilarda ijtimoiy passivlik holatini yuzaga keltirdi).

Bularning barchasi O'zbekiston mustaqilligining dastlabki davridanoq barcha sohalarida bo'lgani kabi ta'lim tizimida ham chuqur o'zgarishlarni amalga oshirishga, tub islohatlarni o'tkazishga undadi. Istiqlol mamlakat fuqarolarida erkin fikrlashga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojni uyg'otdi.

Mafkuraviy qullikdan holi ravishda, mamlakat va xalq manfaatlariga mos tarzda faoliyat ko'rsatishga intilish hissiyotini bemalol, emin-erkin ro'yobga chiqarish O'zbekiston fuqarolari dunyoqarashida yangilikka tashnalik kayfiyatini paydo qildi. Bu masala ayniqsa, yangi tayyorlanishi, shakllanishi lozim bo'lgan mutaxassis kadrlarga nisbatan munosabatni o'zgartirib yubordi. Istiqlolning dastlabki davrlaridanoq mamlakat xukumati mavjud ta'lim tizimida tub islohatlarni o'tkazishga alohida ahamiyat berishga kirishishi lozimligini angal etdi. Mamlakat

²⁹ Гулистон, 1997, №1, 4-бет.

Prezidenti ta'kidlaganidek, «oldimizga qo'ygan eng ezgu maqsadlarimiz bilan uzviy bog'langan bugungi kundagi yana bir g'oyatda dolzarb maqsad – kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish, bu borada boshlangan ishlarimizni davom ettirish va kuchaytirish bundan buyon ham biz uchun ustivor vazifa bo'lib qoldi»³⁰.

Xo'sh, yuqorida qayt etilgan holatlardan tashqari, yana qanday sabablar ta'lim tizimida tub islohatlarni o'tkazishga undadi? Bular, kadrlar tayyorlash tizimining demokratik o'zgarishlar va bozor islohatlari talablariga muvofiq emasligi, o'quv jarayonining moddiy-texnika va axborot bazasi etarli emasligi, yuqori malakali pedagog kadrlarning etishmasligi, sifatli o'quv-uslubiy va ilmiy adabiyot hamda didaktik materiallarning qadimgi ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o'rtasida puxta o'zaro hamkorlik va o'zaro foydali integratsiyaning yo'qligi kabilardir.

Bularning barisi ta'lim tizimini zuddlik bilan isloh etishni, mazkur sohani chuqur insonparvarlashtirishni talab etardi. To'g'ri, 1992 yil iyulida qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va davlatimizning shu asosidagi ta'lim-tarbiya siyosati ishlab chiqilgan edi. Unda umumiy ta'lim quyidagi bosqichlar bo'yicha amalga oshiriladi:

I bosqich – boshlang'ich ta'lim (1-4 sinf);

II bosqich – asosida (tayanch) maktab (4-9 sinf);

III bosqich – yuqori o'rta maktab (10-11 sinf);

10-11 sinflar ixtisoslashgan bo'lib, o'quvchilarni oliy o'quv yurtlariga tayyorlashga xizmat qila boshladi.

Ta'kidlash lozimki, hamdo'stlik mamlakatlari orasida birinchi bo'lib respublikamizda «ta'lim to'g'risida»gi qonunning qabul qilinganligi, «Maktabgacha tarbiya», «Umumiy o'rta ta'lim», «Maktabdan va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar», «YOshlar siyosatiga oid» kabi qator konsepsiyalar va dasturlar yaratilganligini, davlat ta'lim tizimi jahon amaliyoti talablariga muvofiq kelishi uchun xorijiy davlatlardagi ilg'or tajribalarning o'rganilayotganligi va shu asnoda 20 dan ortiq yo'nalishlar, fanlar bo'yicha standartlar loyihali tayyorlandi³¹.

1993-94 o'quv yilida barcha viloyatlar, Toshkent shahri va Qoraqalpog'iston Respublikasi maktablari o'quvchilari bilimlarini tekshirish yuzasidan o'tkazilgan test sinovlari quyidagi natijalarni ko'rsatdi. Ushbu sinovga 70 ta tuman va shaharlarning 400 dan ortiq maktablarning o'quvchilari jalb etildi. 9-sinflarda kimyo va adabiyot fanlaridan test sinovi o'tkazildi. YAkunlar quyidagi me'yorda baholandi: 90 foizdan ortiq to'g'ri bajarganlarga «5» baho, 80 foizdan kamiga «4» baho, 60 foizdan ortig'iga esa «3» baho.

Mazkur sinovlar natijalari o'quvchilarning gumanitar yo'nalishdagi fanlar bo'yicha chuqur bilim olayotganliklarini ko'rsatdi. Masalan, adabiyot fani bo'yicha tayanch maktablarining 10186 o'quvchisidan 1275 tasi 90% dan ortiq vazifalarni, 2552 o'quvchi 80% dan ortiq vazifalarni bajardilar, ya'ni

³⁰ Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон шаёт-пировард ма=садимиз. Т., 2000. 27-бет.

³¹ Эргашев К. Ўзбекистон хал= таълимининг ривожланиш тарихи. Т., 1998, 59-бет.

o'quvchilarning to'rtidan uch qismi fanni yaxshi va a'lo baholarga o'zlashtirganliklarini namoyish etdilar³².

Istiqlool yillarida umumta'lim maktablarida ona tilini o'qitishga muhim e'tiborning qaratilishi va «Davlat tili haqida» gi Qonunni bajarish yuzasidan olib borilgan ishlar ta'lim-tarbiya jarayonining sifatini yanada oshirishga sabab bo'ldi. O'qish o'zbek tilida olib boriladigan maktablarda ona tili va adabiyotiga ajratilgan soatlar hajmi ko'payib, 2720 soatga etdi. O'qish rus tillarida olib boriladigan maktablarda esa o'zbek tili faniga ajratilgan soatlar 544 soat o'rniga 1020 soatga etdi. Bunlar o'quvchilarda milliy o'zligini anglash xissini kuchaytirdi, o'z o'lkasiga, tarixiga qiziqishini va o'z Vatanining gullab-yashnashi yo'lida faoliyat ko'rsatish xissini uyg'otdi.

Umuman, 1992 yilda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun O'zbekistonda ta'lim tizimini isloh qilishda ma'lum rol o'ynadi. Mazkur hujjat sho'rolar mustabid tizimi davridan «meros» bo'lib qolgan, kommunistik mafkuraga xizmat qiluvchi mafkuraviy kuchni bartaraf etishda alohida ahamiyat kasb etdi, jahon andozalariga mos tizim yaratilishida dastlabki qadam bo'ldi.

Biroq, qayd etish joizki, mazkur hujjat O'zbekistonning yangi sharoitidagi vazifalariga to'liq javob bera olmas edi. SHuning uchun ham O'zbekiston xukumati ta'lim tizimini to'liq isloh etishga qodirxujjatlarni qabul qilishga e'tiborni kuchaytirdi va bu borada bosh islohatchilik yo'lini o'ynadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi IX sessiyasida tamomila yangi, sifat jihatdan mukammal «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturini ishlab chiqdi.

Mamlakat Prezidenti yuqorida qayd etilgan hujjatlarni qabul qilishga undayotgan omillarni e'tiborga olgan holda quyidagi fikrni bayon etdi. Birinchidan, biz eski sho'rolar zamonidlan qolgan ta'lim-tarbiya tizimiga xos mafkuraviy qarashlardan va sarqitlardan xali-beri to'liq kutulganimiz yo'q. Ikkinchidan, barcha amaldagi o'zgarishlar va tadbirlar, asosan yuzaki bo'lib, ta'lim-tarbiya o'va o'quv jarayonlarining tarkibini, bosqichlarini bir-biri bilan uzviy bog'lash, ya'ni uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimini tashkil qilish muammolarini echib bergan emas.

Uchinchidan, bizning amaldagi ta'lim-tarbiya tizimimiz bugungi kun zamonaviy, taraqqiy topgan demokratik davlatlar talabalariga javob bera olmasligi ko'p joylarda yaqqol ko'rinmoqda³³. mazkur mulohazalar yangi hujjatlar qabul qilingungacha bo'lgan davrdagi ta'lim tizimining cheklanganligidan yaqqol dalil berardi.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning eng ilg'or jihatlaridan biri – unda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillarining bayon etilishi bo'ldi. Ular quyidagilardan iborat edi:

- ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
- umumiy o'rta, shuningdek o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;
- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;

³² ЎЗР ХТБ УМББ нинг жорий шужжатлари. 2-9-13-иш; 2-3 вара=алар.

³³ Баркамол авлод – Ўзбекистон тара==иётининг пойдевори. Т., 1997, 6-бет.

- o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriyligi;
- ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
- davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
- ta'lim dasturini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondoshuv;
- bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;
- ta'lim tizimida davlat va jamoa boshqaruvini uyg'unlashtirish.

Masalaga bunday tarzda yondashuv ta'limning mamlakatda ko'rilayotgan demokratik, huquqiy, insonparvar jamiyat talablariga to'liq javob berishi, uning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligidan guvohdir. SHu bilan birga, umumiy o'rta ta'lim, o'rta mahsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'lim turlariga asos solindi, mavjudlarini takomillashtirish yo'llari ishlab chiqildi.

Mamlakatimiz rahbariyatining ta'lim-tarbiya sohasiga shu darajada katta e'tibor berishi bejiz emasdir. Gap shundaki, mamlakatimiz aholisining aksariyat ko'pchiligi yoshlar, o'smirlardan iborat bo'lib, ular o'z kelajaklarini aynan bilim olish bilan bog'langandirlar. Xususan, hozirda O'zbekistonda 9,5 mingga yaqin umumta'lim maktablari, gimnaziyalar, litseylar, kollejlari, 300 ga yaqin o'rta mahsus muassasalar, 65 ta oliy o'quv yurtlari bo'lib, ulardan 600 mingdan ortiq turli malakadagi pedagoglar mehnat qiladi.

So'nggi yillarda milliy maktablar tizimini yaratish borasidagi ishlarning tarkibiy qismi sifatida respublikamizda yashayotgan va ozchilikni tashkil etgan (mamlakatlar) millatlar farzandlari ta'lim-tarbiyasiga ham e'tibor kuchaytirildi. O'zbekistonda 2,5 mingdan ortiq o'quvchi bo'lgan 50 ga yaqin krim-tatar maktabi, 130 ta o'quvchisiga ega bo'lgan 2 ta nemis maktabi, 2400 ga yaqin o'quvchisiga ega bo'lgan 24 ta koreys maktabi, 4 ta uyg'ur, 1 dan kudrlar, yaxudiylar maktablari faoliyat ko'rsatmoqdalar. Bundan tashqari, 9 mingdan ortiq qozoq farzandlari, 300 mingdan ortiq tojik farzandlari, 1 mingdan ortiq qirg'iz farzandlari va 1,5 mingga yaqin turkman farzandlar ham o'z tillarida ta'lim-tarbiya ola boshladilar³⁴.

O'zbekiston hukumati istiqbol talablariga javob bera oladigan iqtidorli yoshlarni tanlab olish, ularga fan yo'lidagi so'qmoqlarni sharaf bilan bosib o'tish borasida ham qator ishlarni amalga oshirmoqda. «Umid» jamg'armasining O'zbekiston Prezidentitomonidan ta'sis etilishini shu ma'noda tushunish lozim. Jamg'arma O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 13 yanvar Qaroriga muvofiq ish boshladi.

Ma'lumki, mamlakatimizda tarixiy tub o'zgarishlarni muvaffaqiyatli o'tkazish, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-iqtisodiy islohatlarni amalga oshirish uchun jahon andozalari darajasida bilim olgan iste'dodli, ruhan barkamol yosh milliy kadrlar zarurdir. «Umid» jamg'armasining o'z oldiga qo'ygan eng katta maqsadi ham xalq xo'jaligining nufuzli tarmoqlarini yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlashdan iborat bo'ldi. Xozirgi kunda O'zbekistonlik talabalar o'z tanlagan

³⁴ Эргашев К. Ўзбекистон халқ таълимининг ривожланиш тарихи. Т., 1998, 64-бет.

ixtisosliklari bo'yicha AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya va Yaponiyaning jahonga mashhur oliy o'quv yurtlariga muvaffaqiyat bilan shug'ullanmoqdalar.

«T'alim to'g'risida»gi qonun, kadrlar tayyorlashning milliy dasturi jamiyatni ma'naviy jihatdan barqarorlashtirish juda katta vazifalarni bajarmoqda, yoshlarda Vatanga, millatga mehr-muhabbat hissini singdirishda, jahon andohalariga mos faoliyat ko'rsatishda muhim omil bo'lmoqda. SHu bilan birga, yangi ta'lim-tarbiya dasturi yoshlarda mafkuraviy e'tiqodni mustahkamlashda, milliy g'oya va milliy mafkura mohiyatini anglashda alohida ahamiyatlidir. Zero, mafkuraviy ta'sirlar salbiy oqibatlariga olib kelmasligi uchun yoshlarimizning iymon-e'tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash juda zarurdir. I.Karimov qayd etganidek, eng muhim vazifa «ularning tafakkurida o'zligini unutmaslik, ota-bobolarning muqaddas qadriyatlarini asrab-avaylash va hurmat qilish fazilatiri qaror toptirish, ularning men o'zbek farzandiman deb g'urur va iftixor bilan yashashiga erishishdir»³⁵.

4. Madaniy hayot.

Har qanday sharoitda ham barcha millat va xalqlar o'zining ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga muhtojlik sezadi. Ma'naviyat – inson uchun mavjudlik belgisi. Ma'naviy boylik – u yoki bu millatni boshqa etnik birikmalardan o'ziga xosligini bildiruvchi, anglatuvchi muhim omildir. Ma'naviyati yo'q xalqning o'zi yo'q. SHu bilan birga har bir xalq ma'naviyati ham bir xil darajada emas.

SHu o'rinda mamlakat yurtboshisining «biz xalqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma'naviyati orqali bilamiz, tarixining tag-tomirigacha nazar tashlaymiz»³⁶, -degan fikrlarida juda mantiq va ma'no bor. Biroq, sho'rolar mustabid tizimi sharoitida o'zbek milliy madaniyati haddan ortiq darajada ko'p zarar ko'rdi. Barcha mustamlakachilik kabi kommunistik mafkura maddohlari ham o'zbek xalqini qul qilish uchun eng avvalo shu xalqning milliy madaniyatini yo'q qilishga zo'r berdilar.

Ta'kid etish joizki, ma'naviy madaniyati yuksak, uning ildizlari baquvvat xalqning ijtimoiy ongidan shu xalq madaniyatini hech qachon tamomila yo'q qilish mumkin emas. To'g'ri mustamlakachiliklar natijasida o'zbek madaniyatiga katta zarar etkazildi, uning ma'naviy ildizlarini qirqib tashlashga urinildi. Lekin ular buning uddasidan chiqa olmadilar.

O'zbek xalqi katta yo'qotishlarga qaramasdan o'zligini, o'z milliy madaniyatini saqlab qola bildi. Bunga yaqin va uzoq tarix guvohdir. Endigi vazifa – ma'naviy hayotdagi barcha yo'qotishlarning o'rnini qoplashdan iborat bo'ldi. Bu narsa xalqimizning ma'naviyat va ma'rifatga muhtojligi va uning tansiqiligi bilan belgilandi. Kishining o'zligini anglashi, o'z sha'nini himoya qila olishi va barcha yomonliklardan o'zini tiya olishi uchun orif bo'lmog'i, qalbining tubida, jinday bo'lsada, ma'rifat shamchirog'i yonib turmog'i lozim. Ana shunda odam gunohdan hazar qilish, barcha ne'matlardan aql-idrok va insof doirasida foydalanish yo'lini

³⁵ Каримов И. Донишманд халқимизнинг мустанақкам иродасига ишонаман. Т., 2000. 6-бет.

³⁶ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йиғи. Т., 1998. 18-бет.

tutadi. Nojo‘ya xatti-harakatlari uchun tavba-tazarru qilish zarurligini anglay boshlaydi³⁷.

O‘zbek xalqi aynan shu yo‘ldan bordi, o‘z milliy-tarixiy, madaniy merosiga sodiqligini ko‘rsata bildi. Bu esa mustamlakachiliklar davrida yo‘qotilgan, taptalangan madaniy merosni tiklash, o‘zligini anglashga bo‘lgan rag‘batni uyg‘otdi.

Istiqlol yillarida o‘zbek madaniy hayoti uyg‘ondi, jonlandi va o‘zining butun mavjud bo‘y-bastini ko‘rsata bildi. Teatr, musiqa san‘ati rivoj topdi, madaniy aloqalar kengaydi, madaniy- ma‘rifiy muassasalar faoliyati takomillashdi, muzeylarning ijtimoiy-ma‘rifiy ahamiyati oshdi, milliy adabiyot ravnaq topdi.

Ayniqsa, teatr san‘atining rivoji gullab yashnadi. Bu bejiz emasdi, zero mustamlakachilik davrida teatrlar kommunistik mafkuraning xizmatkoriga aylangan, siyosiy maqsadlarnigina bajaruvchi kuchga aylangan edi. SHu asnoda asosiy e‘tibor repertuar masalasini hal etish, tomoshabinlarni bezdiradigan sahna asarlari o‘rniga ularning ma‘naviy-ijtimoiy ehtiyojlarini qondiruvchi spektakllarni fuqarolar hukmiga havola etishga asosiy e‘tibor qaratildi.

Hozirgi sharoitda O‘zbekistonda faoliyat ko‘rsatayotgan 36 ta dramatik, musiqali drama va komediya, opera va balet, qo‘g‘irchoq teatrlari va ana shunday vazifalarni bajardilar. 1998 yil 26 martda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning «O‘zbekiston teatr san‘atini rivojlantirish to‘g‘risida»gi Farmoni e‘lon qilindi. Unga binoan, O‘zbekiston tomosha san‘atining ko‘p asrlik an‘analarini o‘rganish, boyitish va targ‘ib qilish, teatr san‘atini har tomonlama rivojlantirish, uning moddiy bazasini yanada mustahkamlash, mamlakatimizda ma‘naviy-ma‘rifiy islohatlarni amalga oshirishda teatr arboblarning faol qatnashishini ta‘minlash, respublika Madaniyat ishlari vazirligi teatr tashkilotlari negizida va teatr arboblari uyushmasida badiiy zamonaviy sahnabop asarlar yaratish maqsadida Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr ijldiy xodimlari uyushmasi qoshida «O‘zbekteatr» ijodiy-ishlar chaqirish birlashmasi tashkil etildi.

«O‘zbekteatr» birlashmasi o‘zining teatr tashkilotlari hamda mintaqaviy bo‘limiga ega bo‘lib, mulkchilik shakllaridan va qandaydir muassasaga idoraviy daxldorligidan qat‘i nazar mamlakatdagi barcha davlat teatrlari, teatr studiyalarida xalq teatrlari va boshqa tegishli tashkilotlar jamoalarini ixtiyoriy tartibda birlashtirdi³⁸.

Mamlakatimiz hukumati qo‘shiqchilik san‘atidan mustaqillikning ma‘naviy zaminlarini mustahkamlashda ham unumli foydalanishga e‘tiborni kuchaytirdi. SHu maqsadda 1995 yil dekabrda «O‘zbekiston – Vatanim manim» mavzuidagi qo‘shiqlar ko‘rik tanlovi e‘lon qilindi. Mazkur tanlov barcha viloyat, shahar va tumanlarda juda katta ko‘tarinkilik ruhida o‘tkazildi va uning natijasida yuzlab yangi, mustaqillik davri qo‘shiqlari yaratildi, ko‘plab iste‘dodli san‘atkorlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

«O‘zbekiston – Vatanim manim» qo‘shiq ko‘rik-tanlovining 1996 yil mart oyida bo‘lib o‘tgan birinchi bosqichida 54 mingdan ortiq san‘atkorlar ishtirok etdi,

³⁷ Жыраев Н. Тарих фалсафаси. Т., 1999, 150-бет.

³⁸ Ўзбекистон Республикаси. 100 саволга 100 жавоб. Т., 1998, 177-бет.

10 mingdan ortiq yangi musiqiy asarlar yaratildi. Qayd etish lozimki, mazkur tanlov istiqlolni, Vatanni, o'zligini anglashda muhim qadam bo'ldi. Xalqimizning bunday tadbirga qiziqishi ortiq bo'ldi.

Bularning barchasini e'tiborga olib, 1996 yil avgustda «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiq bayrami haqida» maxsus farmon qabul qilindi. Farmonda fuqarolar qalbida muqaddas Vatan tuyg'usini tarbiyalovchi yuksak badiiy saviyadagi musiqa asarlari va qo'shiqlarining yaratilishiga keng imkoniyat yaratish maqsadida har yili avgust oyining uchinchi yakshanbasi «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiq bayrami kuni, deb belgilab qo'yildi. Ayni paytda, xalqimizning qo'shiqchilik san'atiga bo'lgan buyuk qiziqishini e'tiborga olib. Madaniyat ishlari vazirligi huzurida «O'zbeknavo» gastrol-konsert birlashmasi tashkil etildi.

Natijada mazkur ko'rik-tanlov hozirda ommaviy tus oldi, unda nafaqat o'zbek milliy, shu bilan birga mamlakatimizda istiqomat qilayotgan boshqa barcha xalqlar vakillarining erkin ijod qilishi, o'z san'atlarini namoiy etish imkoniyati yaratildi. Professional va xalq badiiy ijodiyoti asosida san'atning qo'shiqchilik turiga teng e'tibor berilishi, ularning uyg'un rivojlanishiga sharoit yaratilishi tufayli mazkur san'at turi yanada rivoj topmoqda.

Ma'lumki, O'zbekistonda jahon sivilizatsiyasida alohida o'ringa ega bo'lgan buyuk moddiy madaniyat yaratildi. Ular xalqaro xamjamiyat tomonidan allaqachon e'tirof etilgan. Biroq, sho'rolar mustabid tizimi davrida O'zbekiston moddiy madaniyatiga katta zarar etkazildi. Minglab noyob madaniyat durdonalari, asoriatqalari xorijga, asosan, Moskva, Sankt-Peterburg muzeylariga tashib ketildi. Milliy o'zlikni anglashda bunday yodgorliklarning ahamiyati katta ekanligini e'tiborga olib, mustamlakachilar iloji boricha ular ijtimoiy-madaniy ahamiyatni kamsitishga harakat qildilar.

Ammo, mustaqillik bunday jirkanch siyosatga barham berdi. Istiqlolning dastlabki davrlaridanoq muzeylar, qo'riqxonalarining o'rni va rolini belgilab berishga alohida ahamiyat berildi. Ma'lumki hozirda birgina Madaniyat ishlari vazirligi tizimida turli sohalar bo'yicha 68 ta muzey mavjud bo'lib, bular 21 ta o'lkashunoslik, 10 ta badiiy, 14 memorial, 5 ta adabiy-memorial, 7 ta badiiy, 1 ta tabiiy-ilmiy muzeylardir.

SHu bilan birga Samarqandda Davlat muzey-qo'riqxonasi, Buxoroda Davlat muzey-qo'riqxonasi, Hivada «Ichon-Qal'a» davlat muzey-qo'riqxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. 1999 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, respublikamizdagi muzeylar fondida 1305786 eksponat saqlanmoqda. Birgina 1999 yilda ularning asosiy fondiga 7544 ta eksponat qabul qilindi. SHu yilning o'zida o'zida barcha muzeylarga 1655400 kishi tashrif buyurdi³⁹.

O'zbekiston hukumati xalqimizning o'z milliy o'zligini anglash jarayonini yanada jadallashtirishni e'tiborga olib, 1994 yil 23 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «Respublika muzeylari faoliyatini yaxshilash chora tadbirlari to'g'risida»gi, 1999 yil 5 dekabrda esa «Muzeylar faoliyatini qo'llab-quvvatlash masalalari to'g'risida»gi qarorlarni e'lon qildi.

³⁹ «Мозийдан садо», 2000, №1-2, 22-бет.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 12 yanvardagi «Muzeylar faoliyati tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni esa muzeylar ishida tubdan burilish yasadi. Unga binoan barcha turdagi muzeylar faoliyatini muvofiqlashtirish, qo'llab-quvvatlash va ularga zarur ilmiy-uslubiy yordam ko'rsatishni ta'minlash maqsadida Madaniyat ishlari vazirligi qoshida «O'zbekmuzey» jamg'armasi tashkil etildi, o'zbek, ingliz, rus tillarida chop etiladigan ilmiy-amaliy, ma'naviy-ma'rifiy, rangli «Moziydan sado» jurnali tasis etildi⁴⁰.

Ko'rilgan barcha tadbirlar natijasida muzeylarning ijtimoiy-madaniy ahamiyati ancha ortdi, ularning o'zbek xalqi milliy o'zligini anglash jarayonidagi roli kuchaydi. Muzeylarga e'tibor xorijlik fuqorolarning O'zbekistonga, uning boy va qadimiy madaniyatiga bo'lgan qiziqishini oshirdi.

Istiqlol o'zbek xalqiga o'z milliy adabiyotini qaytarib berdi. Kommunistik mafkuraning jarchisiga aylangan «sovet adabiyoti» vayronlari o'rniga paydo bo'lgan o'zbek milliy adabiyoti tezlikda o'zining qaddini ko'tardi, partiyaviylik, sinfiylik kabi xatto metodologik asoslardan voz kechila boshlandi. Mumtoz adabiyotga munosabatda diniy-adabiy, feodal-klerikal adabiyot, saroy adabiyoti deyilgan tushuncha va bir millat adabiyotini reaksiya va progressiv deb ikkiga bo'lib o'rganishdek hatto nazariy cheklashlarning daf etilishi milliy adabiyotning xolisona baholanishiga imkon yaratdi.

Diniy manbalarning, jadid adabiyotining siyosiy-mafkuraviy aqidalarsiz o'rganilishiga nisbatan bo'lgan munosabatning ijobiy hal etilishi jamiyatni ma'naviy jihatdan barqarorlashtirishga shart-sharoitlar yaratdi.

SHunday qilib, mustaqillik O'zbekiston ma'naviy hayotini barqarorlashtirish uchun zamin yaratdi, ma'naviy-ma'rifiy hodisalarga munosabatni o'zgartirdi. Istiqlol tufayli ma'naviy turmushimizdagi ko'plab muammolar hal etila boshlandi. Qurilayotgan demokratik, huquqiy, insonparvar jamiyat, bozor munosabatlariga o'tish, jahon hamjamiyati bilan mafkuraviy tazyiqlarsiz o'zaro hamkorlik qilish imkoniyati O'zbekiston madaniyatini xalqchil qildi. O'zbekiston, o'zbek xalqining dunyodagi o'ziga xos va mos o'zni borligi, uning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan bebaho xissasining e'tirof etilishi tufayli ma'naviy hayotning gullab-yashashi uchun mustahkam zamin yaratildi.

Tayanch tushunchalar

Ma'naviy-ma'rifiy islohat, ustuvor yo'nalish, ma'naviyat va ma'rifat markazi, milliy g'oya, milliy-madaniy markazi, istiqlool mafkurasi, komil inson.

Mavzuni takrorlash uchun savollar.

1. Mustaqillik sharoitida milliy madaniyatlar rivojlanishining ijtimoiy-siyosiy omillarini tahlil eting.
2. Madaniy yuksalishning hozirgi bosqichi xususiyati nimada?

⁴⁰ «Гулистон», 1998, №2, 5-бет.

3. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy ma'rifiy islohatlarning mohiyati va zarurligi.
4. Ma'naviy-ma'rifiy islohatlarning amalga oshirishning asosiy yo'llarini ayting.
5. Ta'lim qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturining madaniy-ma'rifiy islohatlarini amalga oshirishdagi ahamiyati.
6. Madaniy taraqqiyotda milliy-madaniy markazlarning o'rni.
7. Madaniy-ma'rifiy islohatlar jarayonida milliy tarixiy merosga munosabat mezonlari.
8. Madaniy taraqqiyotda milliy va umumbashariy qadriyatlarning uyg'unligi.
9. Madaniy – ma'rifiy islohatlar va komil inson tarbiyasi vazifasini tushuntiring.

ADABIYOTLAR.

1. I.A.Karimov O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T., 1992.
2. I.A.Karimov Istiqlol va ma'naviyat. T., 1994.
3. I.A.Karimov Biz qurish va yaratish yo'lidan boraveramiz. T., 1995.
4. I.A.Karimov. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T., 1996.
5. I.A.Karimov. Vatan sadjagoh kabi muqaddasdir. T., 1996.
6. I.A.Karimov O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T., 1996.
7. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. T., 1997.
8. I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., 1998.
9. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., 1999.
10. I.A.Karimov. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., 2000.

1. *madaniy merosga munosabat.*

O'zbekiston o'z mustaqilligini mustahkamlash, jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rinni egallash jarayonida siyosiy, xuquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda-kishilar tafakkurida tubga o'zgarish, - milliy g'oya – milliy mafkurani shakllanish jarayoni kechmoqda. Bu jarayon uchinchi ming yillik arafasida amalga oshmoqda. SHu munosabat bilan Prezident I.Karimovning quyidagi so'zlari o'ta iboratlidir: «Biz kelgusi asrga o'zimiz bilan nimani olib o'tishimiz mumkin? Va nimalardan voz kechishimiz darkor?. YAngi ming yillikda qanday muammolarning echimi bizning diqqat e'tiborimiz markazida turmog'i lozim?»¹⁰ bu fikr madaniy va ma'naviy merosimiz muammolarini hal qilishda asosiy dasturiy amaldir.

Madaniy meros – bu o'tmishdan qolgan qadriyatlar, g'oyalar, tajriba, bilimlar ularni o'zlashtirish yo'llari, ya'ni kishilarning ijodiy faoliyat usullari va uni tashkil qilish hamda uning natijalaridir. O'zlashtirish yoki aniqlash, madaniy meros jarayoni o'ta muhim bo'lib, madaniyatning harakatdagi asosiy qonunlaridan biri

¹⁰ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср босағасида. 1990 й. 3-б.

hisoblanadi. Bu jarayon insoniyatning o'tmishi, bugungi va kelajagini bir butun holda birlashtirib, odatiy tarzda tayyor yutuqlarga aylanadi. Bor narsani izlash, ma'lum narsani ochish, qilingan kashfiyotni kashf etish kerak bo'lmaganidek, o'tmish ajdodlar qilgan ishni takrorlash shart emas. Erishilgan yutuqlardan kelib chiqib jamiyat o'z maqsadlarini amalga oshirishning qisqa yo'llarini tanlaydi. Bundan tashqari ma'naviy meros kishilarning saviyasini behad kengaytiradi, ular hayotini aqliy va hissiy jihatdan boyitadi, bilimning tuganmas manbai bo'lib xizmat qiladi.

O'tmish bilan batamon uzilish mumkin emas. Insoniyat tarixida mutlaqo yangi madaniyat yaratishga urinishlar bo'lgan, biroq bunday urinishlar hunuk natijalarga olib kelgan. Bunga 1920 yillarda Sovet Rossiyasida «Proletar madaniyatini» yaratishga urinishni yoki «madaniy inqilob»ni misol tariqasida keltirish mumkin. Bu «inqiloblar» jarayonida yangi madaniyat yaralmadi aksincha bori ham qilindi: qo'lyozmalar kitoblar suratlar yoqildi; me'moriy yodgorliklar buzildi, eng achinarlisi madaniy qadriyat egalari maxv qilindi. Oqibatda o'tmish bilan bog'liq uzviylik buzilib jamiyat ma'nadan orqali ketdi.

Madaniyatning me'yoriy rivojlanishi uni asrab kelgusi avlodlarga meros qilib qoldirishini bildiradi. Biroq, bu jarayon oddiy va bir hilda kechmaydi. Ma'naviy qadriyatlarning mundariyasi, ularni qayta ko'rib chiqish va qayta baholash, ularning o'zaro bog'liqlik usullari, munosabat tiplari, bilimlarni asrash va uzatish, hayot me'yorlari, voqelikni estetik idrok qilish xususiyati o'zgarmasdan qolmaydi, ular uzluksiz harakatda bo'ladi. Meros serqirra va ko'p qiyofalidir. Uning aniq namoyon bo'lishi tiplarning ko'pligi, tendensiyalar xilma-xilligi bilan farqlanadi. Har bir yangi avlodning vorislik mexanizmi o'tmishdoshlarning tajribasidan madaniyatning turli sohalarida farqlanadi: san'atdagi o'lcham fandagidan boshqacha; tabiiy fanlar gumanitar fanlardan farqli. Vorislik (meros) har qanday sohada insonning haqiqiy o'zlashtirishida namoyon bo'ladi, va ayni paytda mahalliy yoki dunyo miqyosidagi jarayonlar shaklida ham ifodalanishi mumkin. Vorislikning mahalliy (cheklangan) shakli madaniyatning kasbiy (professional), milliy, etnik va boshqa ko'rinishlariga ega. Bu faoliyat madaniy bosqichlarda bir me'yorda, tekkis yo'nalish shakllarida bo'lmay, uning bir bosqichidan ikkinchi bosqichga sakrab o'tishi notekis bo'xronlar xususiyatiga ega. Insoniyatning ma'naviy yutuqlarini meros qilib qoldirishda vorislik keng miqyosli (umumiy) shaklda jarayonlar mufassal yo'nalishda amalga oshadi. Masalan, Qadimgi Misr zakovati «Injil», «1001 kecha ertaklari» kabi madaniyat yodgorliklariga ijobiy ta'sir qildi. Yana, er yuzidagi barcha halqlarning zamonaviy bilim sohalariga zamin bo'lgan Bobil astronomiyasi, hind matematikasi, antik falsafa, rim huquqiy haqida ham shunday gapirish mumkin.

Agar madaniyat va ma'naviyat sohaları tarkibida til, udumlar, an'analar va boshqalar bo'lsa, ma'lum xalqning madaniyat tarixi doirasida meros qoldirish jarayoni yaxshiroq kechadi. Boshqa sohalarida esa texnika, fan, san'at kabi sohalaridagi bir xalqqa tegishli meros boshqa xalqlarga ham tegishli mulkka aylanadi.

Keyingi avlodlarga meros qoldirish uchun madaniyatda belgilangan usul va mexanizm mavjud. Ulardan ba'zilar qadimdan amal qiladi, bu – namoyish qilish,

ogʻzaki uzatish, folklor, sanʼat; boshqa usullar keyinroq paydo boʻldi, bu – kino tasviri, ohonrabo yozuvi, kompyuter xotirasi. Barcha jamiyatlarda ham haqiqatdan maʼnaviy merosning foydalanish imkoniyatlarini oʻzgartirish sharoiti bir xilda emas. Ular ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, gʻoyaviy omillar bilan belgilanadi. Bu omillar merosning hajmi, tanlash xususiyati, intensivligiga bogʻliq. Bizga maʼlumki sovet jamiyatda kommunistik gʻoya xukmronligi davrida xalqlar, xususan Oʻzbekistonda ham oʻzining haqiqiy tarixiy, milliy va maʼnaviy merosidan mahrum etilgan edi. Umuman, madaniy merosdan mutlaqo mahrum boʻlgan yoki foydalanmagan jamiyat yoki xalqlar tarixda boʻlishi mumkin emas.

Madaniy merosning mexanizmi quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Maʼnaviy merosning uzviyligi. Ajdodlar yaratgan jaʼmiki boylikka yangi avlod merosxoʻr boʻladi, tarixiy ahamiyatini yoʻqotgan madaniyat oʻrnini yana madaniyatlar vujeudga keladi, avvalgilardan koʻp narsalar oʻzlashtiriladi. Oʻtmish tajribasi bugun va kelajak uchun har doim asqotiqishi mumkin, shuningdek, bugun unitilgan narsalar butunlay yoʻqolib ketmaydi. Masalan, V.S.Hekspir yuz yilcha unitilib, keyingi avlodlar uchun jahon adabiyoti va drammaturgiyasining klassigi sifatida tanildi.

2. Oʻtmishdan kelajakka oʻtish jarayonida merosning oʻzgarishi. Madaniy merosning oʻtish davrida xususiyati oʻzgarishi mumkin. YAʼni, milliy gʻoya mavjud nutqai nazar va bilimlar talabiga mos keluvchi yangi talqinidagi mazmun kasb etadi. Mana shunday koʻrinishida u kelajakka meros boʻlib oʻtadi. Bizning kunimizgacha Suqrot va Demokrat asarlarining asl gʻoyasini oʻzi uchun yangitdan kashf qiladi va ularning falsafasini talqin qiluvchi minglab kitoblar yaratiladi.

3. Oʻtmishdan qolgan barcha narsalar butunlay oʻzlashtirilmaydi, balki yangi davr va talabiga, ruhiy javob beruvchi, mohiyatdan zarur narsalargina olinadi. Xozirda eskirgan va kerakmas deb hisoblangan narsalar, kelajakda balki yangi mohiyat va muhim ahamiyat kasb etar. Allaqaysi davrda qolib ketgan kiyinish usuli kutilmagan odatga aylanishi mumkin. YAngi qadim donishmandchiligidan gʻoya oladi.

Har bir etnos xalq oʻzining mustaqil betakror behad noyob madaniyatiga ega. Xalqlar hayotining mintaqaviy tarixiy oʻziga xosligi har bir xalq madaniyatining rivojlanishi uchun sharoit yaratib beradi u yoki bu etnos hayotining saqlanib qolishi va barhayotligiga imkon tugʻdiradi. SHu tarzda millatlar olami umumiy koinot shakllanadi unda inson va uni tarixan oʻrab turuvchi tabiat uygʻunlashib etnoslarning ijtimoiy ruhiyatiga taʼsir koʻrsatadi milliy xususiyat shakllanadi va uning amaliy faoliyat yoʻnalishini aniqlaydi.

Mana shu boshlangʻich madaniyat olamida inson turadi bu erda uning muhim oʻrni maqsadi shakllanadi uning didi hayotiy orzusi paydo boʻladi. Inson madaniyatlarga merosxoʻr sifatida milliy mulkini oʻzlashtiradi. Namunaviy xulq qadriyatlarini asrashda va kelajakka qoldirishda jamiyatda odamlar oʻrtasidagi munosabatlarni tartibda soluvchi aniq barqarorlik boʻlishi zarur. Madaniyatning mavjudligi va rivojlanish anʼanasida madaniyatlarni asrash usulida ham bu barqaqrolilik bor.

Anʼana madaniyatda yangi odatlar bilan uyunlashib ketadi. Insonga nafaqat bilim shuningdek, hayot faoliyatida anʼanaviy ibratlar va yaxshi oʻzlashtirilgan

mahorat va ko'nikma ham zarur. Biroq, ijodkorlikning boshlanishi fikrlash jihatdan dastlabki eslab tasvirlashdan ko'ra sermahsullikni vujudga keltiradi. Madaniyatning rivojlanish jarayoni ijodkorlikning sub'ekti sanalgan shaxsning shakllanishi jarayoni bilan birga kechadigan hodisadir, ya'ni, inson nafaqat jamiyatda mavjud bo'lgan madaniy me'yorlar, an'ana va ibratlar, balki madaniy jarayonlarning rivojlanib borishi ham qo'llaydi.

YUqorida ta'kidlaganidek milliy ma'naviy meros muammosi mamlakatimizda jamiyat uchun o'ta muhimlik kasb etmoqda. CHorizm mustamlakachiligi davrida Turkiston xalqlarining madaniyatiga ular «qoloq» madaniyat deb past nazar bilan qarashgan. Keyin sovetlar davrida O'zbekiston xalqining madaniy merosiga bir yoqlama munosabat hukmronlik qildi. Tarixiy xaqiqat, adabiyot va san'at asarlari «sinfiy kurash», «xalqchilik» kabi g'arib nazariy oraliq baho berildi. Faqat kommunistik g'oyaga mos keluvchi narsalarga yutuq sifatida qaraldi, qolgan barchasiga hato deb yoki mutlaqo kishilar xotirasidan o'chirib tashlashga urinildi. I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» kitobida ta'kidlaganidek, uzoq davom etgan qattiq mafkuraning tazyiqiga qaramay, O'zbekiston xalqi avloddan-avlodga o'tib kelgan o'z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'analarni saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. «Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asarlar mobaynida yaratib kelingan g'oya ulkan bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda mushim vazifa bo'lib qoldi¹¹.

Jamiyatimiz jadal tub o'zgarishlar holatini boshdan kechirmoqda. Bunday davrda har bir kishiga mustahkam tayanch zarur. Faqat milliy g'oya shunday tayanch bo'lishi mumkin. Faqat milliy g'oya islohatlar yo'lidan muvaffaqiyatli borishi uchun millatni birlashtirishi va jipslashtirishi mumkin. I.A.Karimov o'zimning mulohazalarida birinchi darajali qilib milliy g'oyani shakllantirishni qo'yadi. Uning asosida xalqning haqiqiy tarixini qaytarish, milliy an'analarni tiklash, madaniy va ma'naviy merosni o'rganish yotadi. Xuddi shu g'oya – XXI asrda O'zbekistonning ozod fuqorolarining ma'naviy shakllanishida katta ahamiyat kasb etib, ularning o'z Vatanini gullab – yashnashi uchun fidoiy bo'lishi, o'z xalqining buyuk o'tmishidan faxrlanuvchi millat farzandlari bo'lib shakllanishi uchun xizmat qiladi.

O'zbek xalqining madaniy merosi ming yillar davomida yaratilgan. Undan turli davrlarda O'zbekiston xududida e'tiqod qilingan zardo'shtiylik, buddizm, islom va boshqa dinlar yaratgan ma'naviy-ahloqiy qadriyatlar mujassamlashgan; Unda butun dunyoga mashhur imom al-Buxoriy, at-Termiziy, Naqshbandiy, YAssaviy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, A.Navoiy kabi ko'plab buyuk mutafakkirlarning bilimi va salohiyati gavdalangan, bu merosda Amir Temur va Boburlarning davlatchilik va siyosat qurilish tajribalari; buyuk me'morchilik yodgorliklari, tasviriy san'at, muzika, amaliy san'at asarlari: xalq urf-odatlar va an'analari, milliy sport turlari uyg'unlashgan.

Mustaqillik yillarida xalqqa uning ma'naviy va madaniy boyliklarini qaytarish borasida ko'plab ishlar qilinmoqda. Dastlabki, eng muhim qadam «O'zbek tili

¹¹ И.А.Каримов, Ўзбекистон XXI аср быса\асида., Т.1997й., 137-бет.

haqidagi» qonunning qabul qilinishi bo'ldi. Bu bilan o'zbek tilidagi xalqning bebaho madaniy va milliy boyligi maqomi tiklandi. Buxoro va Xiva shaharlaridagi me'morchilik yodgorliklarini ta'mirlash borasida faol ishlar olib borilib, yodgorliklar shu davrda jahon ahamiyatidagi maqomga ega bo'ldi. Bu shaharlarning 2500 yilligi, Toshkentning 2000 yilligi kabi sanalar katta tantana bilan nishonlandi. Ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga qaramasdan milliy madaniyatni asrlovchi yangi muzeylar barpo etildi: temurliylar davri tarixi muzeyi. Olimpiya shon-sharafi muzeyi va O'zbekiston tarixi muzeyi yangi mazmunda boyitildi. Maqomchilar muzeyi va boshqalar dunyoga mashhur bo'ldi.

Xalqqa o'z tarixi va xotirasi qaytarilmoqda. Milliy vajahon madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan vatandoshlarimizning xizmatlari haqida yubiley tantanalari o'tkazildi. O'tgan yillarda Navoyi, Bobur, Qodiriy, Behzod, A.Farg'oni yubileylari nishonlandi. Alohida tantanalalar bilan xalqaro miqiyosda Ulug'bekning 600-yilligi, Amir Temurning 660-yilligi, Imom Buxoriy 1225 yilligi o'tkazildi. Jaloliddin manguberdi tavalludining 800 yilligi va «alpomish» eposining 1000 yilligi keng nishonlandi. Ayniqsa katag'on qurbonlarining begunoh xotirasi tiklanishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ular orasida ko'plab madaniyat arboblarning nomlari bor: jadidchilik harakatining yo'l boshchilari, shoir va yozuvchilar-Munavvarqori Abdurashidxonov, A.Fitrat, Cho'lpon, Ramziy, Botu va boshqalar.

Milliy an'analarni tiklash bo'yicha ham ko'plab ishlar qilindi. Navro'z, hayit kabi qadimgi xalq va diiny bayramlar rasman hayotga qaytardi. Hayr muruvvat udumlarini davom ettirish va yosh avlodni barkamol o'stirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Sog'lom avlod uchun jamg'armasini tashkil qilib, dastlabki ordenini ham shunday atadi. Nogiron bolalar uchun «mehzribonlik» kabi sahovat festivali muntazam o'tkazib kelmoqda. O'zbekistonda xalqaro kino, teatr va «sharq taronalari» kabi musiqali festivallar o'tkazish yaxshi an'anaga aylanib qoldi. Xalq bahshichilik san'atiga e'tibor kuchayib Respublika konkurslarini o'tkazildi. SHuningdek milliy kurashimiz xalqaro maqomga ega bo'lib, birinchi jahon CHempionati o'tkazildi.

YUqorida ta'kidlaganidek, madaniy qadriyatlardagi vorislik jarayoni nafaqat milliy madaniyatlar rivojidadagi vorislik bo'lmay, balki boshqa xalqlar madaniyatidagi yutuqlarni umumlashtirishdan ham iboratdir. Markaziy Osiyo mintaqasida yashovchi xalqlarning madaniyati qadim zamonlarda ham g'arb va SHarq mamlakatlari bilan yaqin madaniy aloqalar asosida rivojlangan. Madaniy hamkorlikning keng ko'lami, etnik va diniy mazmundagi cheklanmaganlik Vatanimiz madaniyatining asosiy xususiyatidir. Hozirgi davrda ham milliy madaniyatni tiklashga asosiy e'tiborni qaratgan holda O'zbekiston xalqi jahon madaniyati va sivilizatsiyasining zamonaviy yutuqlarini egallashga xarakat qilib, jahon madaniyati rivojiga xissa qo'shmoqda. Bu borada jadal amaliy ishlar qilinmoqda: xalqaro konkurs va festivallar o'tkazildi, chet mamlakatlar madaniyat kunlari va san'at asarlari ko'rgazmasi namoyish qilindi, hind madaniyat markazi, fransuz madaniyat uyi singari doimiy faoliyat ko'rsatuvchi madaniyat markazlari ochildi; o'z o'rnida O'zbekiston madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini nazariy asoslash va uning jahon madaniyatidagi o'rnini munosib baholash ishtiyoqi ham

kuchli. Buning dalili sifatida «Mirzo Ulugʻbek va uning jahon sivilizatsiyasiga qoʻshgan hissasi» (1994). «Oʻzbekistonning jahonda tutgan oʻrni va roli. Buxoro va jahon madaniyati» (1995), «Oʻrta Osiyo va jahon sivilizatsiyasi» (1998) kabi mavzularda oʻtkazilgan xalqaro konferensiya va seminarlarni koʻrsatish mumkin.

Oʻzbekiston oʻzining boy madaniy anʼanalari va jahon madaniyati jarayonlaridagi faol ishtiroki tufayli uning xalqaro miqyosidagi mavqei tobora oshmoqda. Buning yaqqol misoli 1997 yilda YUNESKO ijroiya kengashi aʼzoliciga Oʻzbekistonning saylanishi va 1998 y. 6 noyabrda Toshkentda YUNESKO ijroya kengashining 155 sessiyasini oʻtkazilishidir. Unda Oʻzbekistonning taklifi bilan «jahon madaniyat va YUNESKO ning aʼzo davlatlaridagi faoliyati» degan hujjat qabul qilindi. Jahon madaniyatining ajralmasqismi hisoblangan milliy madaniy merosni asrash va oʻrganish rejasi boʻyicha Oʻzbekiston YUNESKO bilan oʻzaro munosabatlarini yanada kengaytirishi va respublikada zamonaviy taʼlim tizimini takomillashtirishi moʻljallangan.

Tayan tushunchalar

Madaniy meros, meros mexanizmi, vorislilik, madaniy taraqqiyotda milliylik va umuminsoniylik.

Mavzu boʻyicha takrorlash uchun savollar

1. Madaniy meros nima?
2. Madaniyat taraqqiyotining asosiy qonunini izohlang;
3. Madaniyat, anʼana udumlarni toʻla inkor etish nimalarga olib keladi?
4. Turli madaniyatlar muloqotining zarurligi va ahamiyati?
5. Madaniy vorislik mexanizmi qanday amal qildi?
6. Milliy bayram-anʼalarning ahamiyati?
7. Oʻzbek xalq yaratgan qaysi qadriyatlar umuminsoniy qiymatga ega?
8. Madaniy va maʼnaviy merosga nisbatan Oʻzbekistonda qanday siyosat amalga oshirilmoqda?
9. Oʻzbekistonning YUNESKO faoliyatidagi oʻrni.
10. YUrtimizda maʼnaviy merosni tiklashga qaratilgan qanday tadbirlar amalga oshirildi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Oʻzbekistonning oʻz istiqlool va taraqqiyot yoʻli.T.1992 y.
2. Karimov I.A. Oʻzbekiston XXlasr boʻsagʻasida.T. 1998 y.
3. Karimov I.A. Istiqlool va maʼnaviyat.T. 1994 y.
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq.T. 1998 y.
5. Vremya i preemstvennost v razvitii kulturoʻ. Saratov. 1991 g.
6. Globalnoʻe problemoʻ i obhechelovecheskie sennosti. M.1999 g.
7. Ikonnikova S. Dialogi o kulture.L., 1989 g.
8. Kultura Uzbekistana: Traditsii i sovremennost.T. 1986 g.

9. Xayrullaev M. Madaniy meros va falsafiy fikr tarixi. T. 1985 y.